

Trzy po trzy

ALEKSANDER FREDRO

Trzy po trzy

Osiemnastego lutego roku 1814 jechał na białym koniu człowiek średniego wieku, nieco otyły, w sieraczkowym¹ surducie pod szyją zapiętym, w kapeluszu stosowanym² bez żadnego znaku prócz małej trójkolorowej kokardy³. Za nim w niejakiej odległości drugi, znacznie młodszy, także w surducie, ale ciemnozielonym, także w kapeluszu bez znaków, także zgarbiony równie jak pierwszy, a może i lepiej — siedział na dereszowatym⁴ koniu. Koń biały, krwi orientalnej, był niewielki, niepokaźny, ale dzielny. Deresz zaś był... dereszowaty, trudno co o nim więcej powiedzieć; niewstrzymywany ani sławą przodków, ani swoim własnym usposobieniem, potykał się często na drodze, którą mu los codziennie wyznaczał. Pierwszym z tych jeźdźców był Napoleon, drugim byłem ja. Między nami liczny sztab cesarski, gdzie ja niby na szarym końcu miejsce moje miałem, rozpuścił szeroko skrzydła na prawo i na lewo po śniegiem okrytym polu. Za nami postępowały służbowe szwadrony gwardii, a na samym końcu świergotliwa i niesforna czereda ciurów⁵ z powodnymi⁶ i jucznymi końmi sztabowych oficerów. Jechał więc Cesarz, jechali wszyscy, jechałem i ja. A ile w noc pogodną gwiazd na niebie, w tyle miejsc, stron, przedmiotów, nieodgadnionych labiryntów pędziły rozstrzelone myśli nasze — a każda z nich znowu, jak racy słup ognisty, składała się z milionów iskier, iskier wspomnienia lub nadziei. Te padały to na tronowe kobierce, to na murawę zagrody rodzinnej — mieszały się z jarzącym światłem uczy albo i mdłym promykiem nocnego kagańca przy łożu chorego. Niejedna przemknęła się po różanych ustach kochanki, niejedna spuściła się jak sen lekki po tak drogie w każdej porze życia błogosławieństwo matki. Były takie, co przebijają niebios sklepienia, i takie, co wnikały w zasute⁷ już groby. Wiele, wiele pięło się po szczeblach zaszczytów, bogactw, sławy, ale też i wiele spadało na kwiaty cichego domowego szczęścia. Słowem, przeszłość, obecność, przyszłość, świat, światy znane i nieznanne były polem igrzysk naszych rozstrzelonych myśli, gdy nagle, w mgnieniu oka, wszystkie jedną siłą uderzone, w jeden zbiegły się punkt. Tym punktem był huk mocny i powtórzony w niezbyt dalekiej przed nami odległości. — Armaty! tak armaty, nie ma wątplenia, ryczą coraz lepiej jak na wyścigi, która głośniej... wkrótce i ogień karabinowy, jakby kto groch sypał na bęben, zapełnił przerwy grzmotu działowego. — Aha! — rzekł niejeden i zaglądnął do manierki, alias⁸ flaszki. — Aha — powiedział, ale nic nie wiedział, kto atakuje, kto odpiera, czy to korpus jaki, czy też armia cała taniec rozpoczyna, szary koniec nic nie wiedział. — Biją się... daj Boże szczęście, to *quotidianka*⁹ nasza, ale dlaczego tu, nie tam, dziś, nie jutro, nad tym nikt się nie zastanowił. Podówczas krytyczny rozbiór każdego rozkazu, każdej czynności przełożonego nie był koniecznym zadaniem podko-

Strój

Koń

Żołnierz

Wojna, Żołnierz

¹sieraczkowy a. szaraczkowy (daw.) — wykonany z szarej tkaniny wełnianej, tkanej z białej i czarnej nitki. [przypis edytorski]

²kapelusz stosowany (daw.) — bikorn (dwuróg), rodzaj kapelusza popularnego w XVIII i XIX w., noszonego zwłaszcza przez oficerów w wojsku i w marynarce, kojarzonego często z Napoleonem Bonaparte. [przypis edytorski]

³trójkolorowa kokarda — w barwach niebiesko-biało-czerwonej flagi francuskiej, wprowadzonej podczas rewolucji. [przypis edytorski]

⁴dereszowaty — o maści konia, o koniu: barwy czarnej lub brązowej z domieszką białych włosów. [przypis edytorski]

⁵ciura — służba w obozie wojskowym. [przypis edytorski]

⁶powodny koń (daw.) — koń prowadzony luzem, przeznaczony do wymiany; od słowa *powód* (daw.): rzemień lub sznur do prowadzenia konia. [przypis edytorski]

⁷zasuty (daw.) — zasypywany. [przypis edytorski]

⁸alias (łac.) — inaczej, albo. [przypis edytorski]

⁹quotidianka (z łac.) — codzienność. [przypis edytorski]

mendnych. Wojsko nie sejmowało, ale się biło. Starszy zdawał sprawę tylko swojemu starszemu, a młodszy słuchał z ufnością i działał, jak mu kazano. Ale *tempora mutantur et nos mutamur in illis*¹⁰. Może i to prawda, że kto siwieje, ten traci duszę, jakby mu ją kto łupał trzaska po trzascie, tak że na koniec zupełnie bez niej zostanie... może prawda, że rozważa tylko hamuje, doświadczenie tylko płacze niepotrzebnie... może prawda, że krew młodością wrząca jest jedną i jedyną dźwignią wszystkiego, co dobre i wielkie... może nareszcie i to prawda, że tylko głupcy, próchna, stare peruki i szlafmyce¹¹ pytają, jaki czego koniec być może. — Tak jest, wszystko to mogą być prawdy, ale mnie wolno tym prawdom nie wierzyć. Lubom¹² przeszedł pięćdziesiątkę, żał mi abdykować praw człowieka, już bym skłonił się raczej włosy sobie poczernić.

A więc, jak mówił Kiliński, nikt wkrótce nie wątpił, że bitwa przed nami, a my ku niej idziemy. Rzeczywistość jak ów jesienny wietrzyk o wschodzie słońca, co to ożywia, ale i ćwiczony razem, odpędziła od nas chmurę marzeń, która zwykle osiada na jednostajnym ruchu spokojnego marszu. Każdy wstrząsł się jak ze snu i pomyślał o sobie. Ten, co w troje zgarbiony dzwonił ostrogami po spuszczonej strzemionach, i ten, co chcąc odpocząć strudzonej części ciała, zsunął się na bok tak, że jedną nogą olstrów¹³ sięgał, a na drugiej stał prawie, poprawił się na kulbace, jak gdyby usłyszał komendę: Bacność! Ten ścisnął podpinkę czaka¹⁴ lub kapelusza, tamten cugle porządkował i szlufkę do grzywy przysunął, a każdy odkrył zasłoniętą płaszczem rękojeść pałasza¹⁵, opatrzył ją, a potem wznioślszy głowę, zdawał się wietrzyć nim jeszcze zoczy¹⁶, co go witać będzie.

Nareszcie pokazał nam się dym biały, a wkrótce postrzegliśmy czarne linie piechoty. Długie, krótkie, naprzód wysunięte, w tył cofnięte, odbijały od śnieżnego tła jak świeżo wysypane przekopy, tylko wkoło nich objawiało się życie nieustannym ruchem drobnych punkcików, jak mrówek koło mrowiska. Nikt tam pewnie nie drzymał, nikt nawet nie duma — nigdy życie różniej i jaskrawiej nie gore¹⁷ jak ze śmiercią oko w oko i częstokroć jego mocniejsze lysnięcie bywa ostatnim.

Na pierwszy rzut oka można było poznać, że nie przybywamy na początek boju. Wiatr przeciwny czy ciężkie powietrze, czy też położenie kraju albo może i wszystko razem było przyczyną, dlaczegośmy tak późno zasłyszeli huk dział. Była to niespodzianka... i dobrze!.. We wszystkim trzeba odmiany i nowości, aby żyć wesoło.

Z lewego skrzydła wstępujemy do boju... *Vive l'Empereur!*¹⁸ Linie ścisną się w masę... działa schodzą z pozycji... ruch ku prawemu... potem kolumny rozwijają się znowu... baterie stają w oddziałach... strzelamy, atakujemy, zwyciężamy... Montereau w naszym ręku. Zwinęliśmy się gracko¹⁹, nie ma co mówić, ale miał się też z pyszną pan marszałek Victor²⁰ za to, że nas w tym dziele nie uprzedził. Powiedział mu Cesarz parę słów, które należałoby powtórzyć tak jak wszystko, co wyszło z ust tego wielkiego człowieka, bo każdy je słucha albo czyta chętnie, ale Cesarz, aczkolwiek cesarz, miał czasem wyrazy dobitne wprawdzie i właściwe, i węzłowate, trudne jednak dla historyka do powtórzenia, a tym więcej do przetłumaczenia. Trzeba więc ograniczyć się w podobnym razie na wolnym naśladowaniu, tak też i ja uczynię, mówiąc, że po bitwie pod Montereau²¹ Cesarz

Żołnierz

Walka

¹⁰*tempora mutantur et nos mutamur in illis* (łac.) — czasy się zmieniają i my zmieniamy się wraz z nimi. [przypis edytorski]

¹¹*szlafmyca* (z niem.) — nakrycie głowy zakładane na noc, do snu. [przypis edytorski]

¹²*lubo* (daw.) — choć, chociaż; *Lubom przeszedł pięćdziesiątkę*: konstrukcja z ruchomą końcówką czasownika, inaczej: chociaż przeszedłem pięćdziesiątkę (skończyłem 50 lat). [przypis edytorski]

¹³*olstro* (z niem.) — skórzany futerał na pistolet, przytroczony do siodła. [przypis edytorski]

¹⁴*czako* — wysoka, sztywna czapka wojskowa z płaskim denkiem. [przypis edytorski]

¹⁵*pałasz* — broń sieczna o długiej, prostej i szerokiej klindze, używana w Europie w XVIII i na początku XIX w., przeważnie przez ciężką jazdę. [przypis edytorski]

¹⁶*zoczyć* (daw.) — zobaczyć, zauważyć. [przypis edytorski]

¹⁷*gore* (daw.) — goreje, płonie, pali się. [przypis edytorski]

¹⁸*Vive l'Empereur!* (fr.) — Niech żyje Cesarz! [przypis edytorski]

¹⁹*gracko* — dzielnie, zręcznie. [przypis edytorski]

²⁰*Victor, Claude Perrin* (1764–1841) — francuski wojskowy, generał wojen napoleońskich, marszałek Francji (od 1807). [przypis edytorski]

²¹*bitwa pod Montereau* (18 lutego 1814) — stoczona podczas wojny Francji z VI koalicją między awangardą armii francuskiej Napoleona a strażą tylną armii austriacko-wirtemberskiej, zakończona zwycięstwem wojsk francuskich. [przypis edytorski]

powiedział panu marszałkowi: „Idź do diabła!” A po tej krótkiej przemowie powierzył komendę korpusu generałowi Gérard²².

Nim się to wszystko stało i nim ja się o tym dowiedziałem, bateria artylerii konnej gwardii z ogrodu pałacu Surville dominującego miasteczko Montereau, równie jak i drogi, którymi wypędzony cofał się nieprzyjaciel, żegnała go, jak mogła najlepiej. Wie każdy, że tam Napoleon sam wymierzył jedno działo, wie, że powiedział swoim gwardzi-
stom: „Nie lękajcie się, jeszcze kula nie ulana, która mnie zabije”, ale nie wie pewnie, że o kilkadziesiąt kroków z tyłu stał deresz, a na deresz ja. Chcąc wyrazić doskonałość jakowej czynności, mówią zwykle: Zrobił to lub owo jak król! Ale źle mówią ci, co tak mówić zwykli, bo nie tylko król, ale cesarz i król w jednej osobie wymierzył, strzelił i... chybił. Kula padła przed linią nieprzyjacielską. Utrzymują wprawdzie niektórzy, że dobrą dał dyrekcję²³... być może... ale ja, nie rezonując jako artylerzysta, powiadam *simpliciter*²⁴, com widział, że Jego Cesarska Mość spudłowała na piękne.

Po tej scenie nastąpiła druga. Oficer z pułku liniowego francuskiego, Polak, przyniósł zdobyty sztandar — dostał krzyż i czterdzieści napoleonów²⁵. Mało kto w życiu bywał tak mocno tureckim świętym jak ja, a jednak pieniądze jako część nagrody świetnego czynu, nie podobało mi się wcale — byłem jeszcze młody!

Mieć konia mniej roztargnionego jak mój deresz... mieć dobry płaszcz... (O mój płaszczu biały!) płaszcz przyjaciel w dzień, opiekun, dobrodziej w nocy, kiedy pniaczek za poduszkę, śnieg za materac służy... mieć nareszcie flaszeczkę zawsze napelnioną kroplami pociechy — są to rzeczy arcydobre, tego nikt nie zaprzeczy, równie jak i tego, że bez tych podłych pieniędzy miejsca mieć nie mogą. Wychodzisz spod dachu, gdzie wygodnie noc przespałeś... poranek letni... koń twój dobrze nakarmiony i wychędożony²⁶ strzyże uchem, grzebie nogą... siedzisz na nim, ledwie tknąwszy grzywy i strzemięcia... Marsz! Wstępujesz do boju. Przed tobą rzeka, za rzeką bateria sypie kartaczami²⁷. Za mną dzieci! W Bogu wiara! Rzeka przepłyniona²⁸, działa zdobyte, zwycięstwo nasze! Czyn świetny, wart nagrody, ale ty rozwinąłeś tylko przy pomyślnej sposobności władze, które jeszcze nietknięte w tobie leżały. Padły na szalę z jednej strony obawa kalectwa lub śmierci, z drugiej męstwo rozgorzałe całym ogniem krwi, całym zdrowiem życia, musiała więc obawa ulecieć, nie objawiwszy się nawet. Ale patrz no na tego, co po kilkumiesięcznej, codziennej walce z głodem, zimnem i wrogiem odrząca resztę skopciałego snopka spod pyska zgłodniałej szkapy... wznosi się na kulbakę, pod którą ścierwa już nie ma... odwija szczątki płaszcza... chwyta za rękojęść, którą deszcz zardzewił, szron posrebrzył... a jeżeli on zadziwi cię świetnym czynem, oddaj mu twój wieniec, bo go dwojako zasłużył. Jeżeli zaś dobrowolnie poświęcił się dla dobra ogólnego, uklęknij na jego mogile, godzien czołobitności. Tak widzieliśmy saperów francuskich wstępujących w przełamane lody Berezyny²⁹. Oni, naprawiając załamane mosty, życie swoje za pomost kładli... dobrze o tym wiedzieli, a jednak nie cofnęli kroku. Nie mieli do wzniesienia swojej odwagi nawet oporu nieprzyjaciela... nie mieli na oku progów ojczystych, skąd by pożegnanie towarzyszyło ich męczeństwu. Poginęli w śniegach litewskich lub więzieniach wileńskich. Niewdzięczna ojczyzna nie podała nawet ich imion potomności. Jeden z nich tylko wrócił do Francji i na własnej grzędzie pędził w niedostatku dnia starości i cierpienia. Napoleona już nie było.

Wszystko musi się skończyć, mawiał Ludwik XV, bodaj mu Bóg tego nie pamiętał — skończyła się więc i bitwa pod Montereau. Jeszcze na dobranoc dwie kule wirtemberskie

²²Gérard, Étienne Maurice (1773–1852) — francuski wojskowy i polityk, generał wojen napoleońskich; marszałek Francji (od 1830). [przypis edytorski]

²³dyrekcja (daw.) — kierunek. [przypis edytorski]

²⁴simpliciter (łac.) — po prostu. [przypis edytorski]

²⁵napoleon a. napoleonodor — złota moneta francuska o wartości 20 franków bita za panowania Napoleona I (od 1803) i Napoleona III. [przypis edytorski]

²⁶chędożyć (daw.) — doprowadzać do czystości, porządku. [przypis edytorski]

²⁷kartacz — pocisk artyleryjski, używany od XV do XIX w., złożony z dużej liczby małych kul ołowianych. [przypis edytorski]

²⁸przepłyniony (daw.) — przepłynięty. [przypis edytorski]

²⁹bitwa nad Berezyną (25–29 listopada 1812) — stoczona nad rzeką Berezyną Dnieprówą (ob. na Białorusi), przez wycofującą się spod Moskwy Wielką Armię cesarza Napoleona I, otoczoną z trzech stron przez wojska Rosjan; zakończona ciężkimi stratami Wielkiej Armii, która zdołała jednak przekroczyć rzekę i uniknąć całkowitej zagłady. [przypis edytorski]

przeleciały gdzieś wysoko ponad nasze głowy i jak słomki na wiosnę zapadły w grabowe szpalery. Wszystkie te kule puszczane *à toute volée*³⁰ są zawsze pod adresem ciurów i bwały dla naszych jeszcze cięższą Boską plagą niż sam marszałek Lefebvre³¹. Jeżeli gdzie w ciasnym miejscu lub na wąskim mostku przechód został zatamowany, a Lefebvre nadjechał — kropił bez litości ogromną trzcina z ogromnego skarogniadego³² hiszpańskiego ogiera *les vilains brosseurs*³³ i kantynierki³⁴, którym także właściwych nazwisk nie szczędził. Znały go też ciury, znała niewieścia konnica. Na jego pierwsze *sacrrr...*³⁵ rozwijała się jakby z kłębka splątana ciżba, której nieraz i czoło kolumny starej gwardii rozsunąć nie zdołało.

Są wszędzie arcyksiążęta, arcybiskupi, w Galicji jest nawet arcycyrolnik, ale nigdzie nie ma arcyciury — a tym powinien być *par droit de conquête et par droit de naissance*³⁶ mój Onufry. Wysoki, pleczysty, chciwy łupu, skory do kieliszka, równie jak i do bójki, kiedy odbierał rozkazy, wyprężał się jak struna, brzuch w tył, pierś naprzód, stawał skosem jak Pizańska wieża. Odpowiedź jego była zawsze: „Słucham”. Bał się Kozaków jak diabeł święconej wody. Wszystko to kazalo wnosić z niejaką pewnością, że był kiedyś w rosyjskiej służbie i że nie dopełnił potrzebnych formalności przy podaniu swojej dymisji. Jeżeli kto schylony nad jakim *hauptmanem*³⁷ lub *praporszczykiem*³⁸, co już nigdy nie ujrzy ojczystej zagrody, ściąga z niego to, czego ściągnąć własni nie zdołali koledzy, albo sylabizuje po szwach i zakładach najmniejszej odzieży, czy nie doczyta się gdzie zaszytego dukata³⁹ lub talarka⁴⁰, to pewnie Onufry. Jeżeli kto szuka furazu⁴¹ nie w stajni, nie w stodole, ale po kufrach i szufladach, to pewnie Onufry. W Dreźnie przyjąłem go i tydzień nie minął, już stał się powodem niemałego dla mnie kłopotu.

Powiem, co się stało, bo też nie mam innego celu, plotąc trzy po trzy, jak tylko bawić się, niby dziecko wolantem⁴², wspomnieniem lat przeszłych — przerzucać obrazki, których mniej więcej każdy nagromadzi w skarbonkę swojej pamięci. Ale chcąc śpiewać „Achilla gniew zgubny”⁴³, muszę zastanowić się pierwszej, czy mam przedstawić nagą prawdę, czyli⁴⁴ też, pożyczając jej tła, zarzucić ją kwiatami fantazji. Prawda w oczy kole, może ukłuć i w uszy, o tym każdy opowiadający pamiętać powinien; ale znowu, z drugiej strony, uganiać się zawsze za kwiatami i tylko za kwiatami, nimi tylko sypać, nimi zdobić i stroić, strach by się nie zdarzyło, że ołtarz nie wart ozdoby albo ozdoba nie godna ołtarza. Prawda tylko piękna! Prawda, prawda wielkie słowo. Ale z prawdą jak z ogniem, grzeje, ale i pali razem. Oby to chcieli poznać i pamiętać ci, co się weredykami⁴⁵ lubią nazywać. Stąd szukają zalety i chluby. Niejeden z nich chępliwie wywołuje: „Powiedziałem mu prawdę, aż mu w piętę poszła!” Brawo! Ciąłeś jak chirurg, wpuszczałeś sondę w ranę bez względu na boleść chorego. Ale czyż to cięcie było koniecznym? Miałeś zaraz w drugim ręku gojący balsam? To pytanie... tak jest, wielkie pytanie, równie jak i to, czy ta prawda, którą wciskasz w głąb serca, którą macisz myśl swobodną, którą jak drugi los wytrącasz z dawnej, a rzucasz w nową kolej, którą zgniatasz czasem całe życie duszy, zgniatasz na miązgę jak ową jagodę, co ci padła pod stopę i której potem już jeden

Prawda

³⁰*à toute volée* (fr.) — ze wszystkich dział. [przypis edytorski]

³¹*Lefebvre, François Joseph* (1755–1820) — francuski wojskowy, generał wojen napoleońskich; marszałek Francji (od 1804). [przypis edytorski]

³²*skarogniady* — o maści konia: ciemnogniady, ciemnobraunaty. [przypis edytorski]

³³*les vilains brosseurs* (fr.) — szkaradni pucybuci. [przypis edytorski]

³⁴*kantynierka* (daw.) — markietanka, kobieta wędrująca za wojskiem, zajmująca się drobnym handlem z żołnierzami, praniem, a niekiedy również świadcząca usługi seksualne. [przypis edytorski]

³⁵*sacrrr...* (fr.) — urwane przekleństwo *sacrebleu*: cholera. [przypis edytorski]

³⁶*par droit de conquête et par droit de naissance* (fr.) — z prawa podboju i z prawa urodzenia. [przypis edytorski]

³⁷*hauptmann* (niem.) — niemiecki stopień oficerski, odpowiednik kapitana. [przypis edytorski]

³⁸*praporszczyk* (ros.) — w wojsku rosyjskim najniższy stopień oficerski, odpowiednik chorążego. [przypis edytorski]

³⁹*dukat* — złota moneta używana w Europie do XIX w. [przypis edytorski]

⁴⁰*talark* — dawna duża srebrna moneta o stosunkowo dużej wartości. [przypis edytorski]

⁴¹*furaż* (daw.) — pasza dla koni wojskowych. [przypis edytorski]

⁴²*wolant* (daw.) — tu: korkowa pileczka z piórkami, lotka, używana w grze w wolanta, przeznaczona do odbijania raketkami ponad siatką. [przypis edytorski]

⁴³*Achilla gniew zgubny* — słowa z pierwszego wersu *Iliady* Homera: „Gniew Achilla, bogini, głós, obfity w szkody” (tłum. Franciszek Ksawery Dmochowski). [przypis edytorski]

⁴⁴*czyli* (daw.) — konstrukcja z partykułą *wzmacniającą* -li, znaczenie: czy, czy też. [przypis edytorski]

⁴⁵*weredyk* (z łac. *veredicus*: prawdomówny) — człowiek, który mówi prawdę prosto w oczy, bez względu na konsekwencje. [przypis edytorski]

Bóg tylko może wrócić dawny kształt, dawne jądro, dawną barwę, czy ta prawda, mówię, jest istotną prawdą? Czy nie jest owocem twojego tylko własnego rozumowania, rozumowania podległego błędowi, bo lubo weredyk, nie jesteś niczym więcej jak człowiekiem. A jeżeli jeszcze twój wyrok ozłaczasz przyjaźnią, wzmacniasz ufnością w nią tego, co się wije pod twymi razami, jeżeli nie rozważyłeś wprzód, czy wyjawienie owej mniemanej a bolesnej prawdy jest nieodzownie potrzebnym, czy nareszcie masz w ręku środki zaradcze — wtedy jesteś bez serca, bo się pastwisz bez rozumu, bo działasz bez celu. Po cóż pozbawiasz mnie ufności w siebie i ludzi, jeżeli nieufność nic naprawić nie zdoła? Po co mniesz, zrywasz moją ułudę, jeżeli nikomu szkodną nie była, a rzeczywistość ani mnie, ani komu bądź pomóc nie może? Dlaczego nie pozwalasz mi snu, gdy zadrzymię na szczątkach mego szczęścia lub nadziei moich, jeżeli mi dać lepszego posłania nie jesteś w stanie? Czemu gasisz pochodnię, co mi swoją luną w daleką przyszłość świeciła, kiedy nie stać cię w twoim ubóstwie na jedną iskierkę? Dlaczego rachujesz mi w ucho wszystkie groty na mnie rzucone, kiedy od nich nie zasłaniasz, a ja uniknąć nie mogę? Po co? Czemu? Dlaczego? Tysiąc razy jeszcze mógłbym się zapytać, ale zawsze musiałbym odpowiedzieć: Dlatego bo lubisz pluskać się, przeciągać, rozkoszować w ciepłej kąpielce zadowolenia⁴⁶ z własnej wyższości, bo lubisz mieć klęczących wkoło siebie, bo wtenczas tylko widzisz się wyższym.

Proszę mi przebaczyć ten, że się tak wyrażę, gwałtowny wybryk przeciw weredykom. Bo taki weredyk stąpił kiedyś na serce moje i zgniótł je raz na zawsze. Przyjaciel stał się tłumaczem niby opinii powszechnej. Zapewnił mnie, że jestem nienawidzony. Za co? Nie wiedział, ale tak słyszał — zapewniał, że dążności dzieł moich są potępiane. Dążności? Jakie? Nie wiedział, ale tak słyszał. Zapewnił, że ogólnie ganią sposób, jakim dopiero myślę wychować syna i wiele, wiele jeszcze podobnych zapewnień. Odurzony odkryciem z ust tego, którego przyjacielem być mniemałem a zatem i o poprzednim zgłębieniu z jego strony wątpić nie mogłem, opuściłem ręce i przestałem żyć i pracować dla świata. Dziwna rzecz. Niech każdy człowiek w późniejszym wieku spojrzy w życie za siebie, niech dobrze śledzi powody, przyczyny ważniejszych swoich zdarzeń, a ujrzy pewnie jakąś osobistość, która zawsze w jego atmosferze, jakby drabant⁴⁷ obok niego grawitowała i która zawsze pośrednio albo bezpośrednio, z wiedzą lub bez wiedzy wywierała swój wpływ na jego życie pomimo nawet częstokroć niższego stopnia wiadomości i ukształcenia albo i rozumu naturalnego. Nie jest wszakże myślą moją ganić rady lub przestrogi rzetelnej życzliwości, napomnienia macierzyńskie szczerej przyjaźni — przeciwnie, szczęśliwym nazwę tego, który zawsze miał je przy sobie w podróży życia jak owe różdżki wrzosu wzdłuż przepaścistej ścieżki, co niby rękę podają podróżnemu, jeżeli mu się czasem noga z dobrej drogi zesunie. — Ale gdzież mnie, w jaki świat daleki odwiodło to słowo: *Prawda*. Spinałem się po szczeblach, co się za mną łamały, a teraz jakże wrócić na poziom? Skoczyć trzeba, nie ma innego sposobu. Skaczę więc równymi nogami do Onufrego, jego kłótni i bójki. Powiem prawdę, rzuciwszy wszakże na nią lekką gazę przyzwoitości, na jaką stać tylko może starego ulana.

Jednego wieczora, było to w Saksonii, w Dreźnie, w oberży pod Jeleniem, gdzie stałem kwaterą. Onufry poszedł do Rezli, sztubmadli⁴⁸, i zawołał czystą niemiecczyzną: „Na — top!” — Dziewczyna rozśmiała się i przedrzeźniać zaczęła. — „Czego się śmiesz, małpo? — krzyknął luzak⁴⁹ po polsku. — Nie rozumiesz co: Na — top?” — Od słowa do słowa, aż boli głowa, powiedziałby pan Jowialski, bo Onufry postąpił sobie nareszcie z Rezlą jak ów gminny⁵⁰ piosneczką wslawiony z Małgorzatą Grzegorz, ale Rezla miast zawołać: „Czegóż?”, walnęła go w łeb lichtarzem. Że zaś świeca w tym razie zgasnąć musiała, ciemnota pokryła tę część historii. Że jednak coś padło z jednej i drugiej strony, wątpić nie można. Kiedy to wszystko działo się na dole, ja na drugim piętrze spokojnie kończyłem wieczerzę z kolegą kapitanem Maciejowskim. Rozmawiamy sobie o tym i o owym — wtem... otwierają się drzwi i Onufry wpada. Twarz zarydzona, nozdrza sa-

⁴⁶zadowolenie (daw.) — dziś popr.: zadowolenie. [przypis edytorski]

⁴⁷drabant (daw.) — żołnierz straży przybocznej. [przypis edytorski]

⁴⁸sztubmadla (z niem. *Stubenmädchen*) — pokojówka. [przypis edytorski]

⁴⁹luzak — sługa obozowy. [przypis edytorski]

⁵⁰gminny — tu: pochodzący z gminu, tj. pospólstwa, ludowy, wiejski; pospolity, wulgarny. [przypis edytorski]

piące, kawał knota na czole powiadały nam wyraźnie, że walka była gdzieś stoczona i że spieszny odwrót ma miejsce. Nim jeszcze słowo mogło być wyrzeczone, wbiegł hausknacht⁵¹ ze świecą w rękę, a za nim sam pan gospodarz. — „Wo ist er?”⁵² — „Da steht er!”⁵³ I już luzak wziął w papę, aż nosem pociągnął. Wtenczas to wymknęło mi się, co się tak łatwo z ust polskich w podobnym razie wymyka: „A walże!” — Nie potrzeba było mówić dwa razy. Onufry jak Niemca utnie... Ach co za szkoda, że dla przyzwoitości stylu nie mogę powiedzieć: „jak utnie w pysk!”, bo w tym, acz gminnym, wyrazie leży tyle prawdy, tyle nawet naśladowczej harmonii — ale nie wypada, nie można, więc powiadam, Onufry jak utnie Niemca gdzieś między nosem a uchem... aż szyby brzękły — Schön!⁵⁴ Niemiec zwinął się, zatoczył i chylcem, zygżakiem jak lis postrzelony leciał, leciał i aż w przeciwnym rogu padł na kanapę. A nim się zerwać zdołał, już Onufry leżał na nim. Jeżeli kto aby raz w życiu widział niedźwiedzia idącego w hurku⁵⁵, kiedy schwyci pod siebie jednego z kundli, a kiedy mu drugi tymczasem szarawary⁵⁶ skubie, łatwo wystawi⁵⁷ sobie walczącą grupę. Hausknacht, krzyżąc wniebogłose, usiłował ściągnąć ze swojego pana zajadłego nieprzyjaciela, ale jedną tylko ręką, bo w drugiej trzymał świecę, a świeca kosztuje *einen Groschen*⁵⁸... a on za świecę odpowiada... porządek przede wszystkim. Chwyciłem go nareszcie za kołnierz i nogą za drzwi pchnąłem, zostawiając wolny bieg sprawiedliwości. Wkrótce jednak zląkłem się, bo Sas już głosu nie puszczał — zląkłem się, czy przypadkiem za mocne uderzenie nie strąciło filigranowego niemieckiego karku. Zawolałem: „Dość tego!” — I w mgnieniu oka stał przede mną Onufry, brzuch w tył, pierś naprzód, skosem jak Pizańska wieża. Pan gospodarz podniósł się, kręcił się w kółko i byłby pewnie do drzwi nie trafił, gdybyśmy mu nie byli w tym względzie przyszli w pomoc. Skończył się akt pierwszy. Ale cóż dalej? Otwierano i zamykano z trzaskiem i hałasem ledwie nie wszystkie drzwi w całym domu... biegano po schodach i gankach... Oczywiście chmura się zbierała. My zaś już wpół rozebrani wzięliśmy czym prędzej mundury na siebie, pałasze do boku, kapelusze na głowy. Nie można było bowiem ręczyć, czy lokatorowie, po większej części krajowcy, nie zechcą przekroczyć praw grzeczności, czy nie chwycą sposobności bicia albo i ubicia francuskich oficerów.

Sasi nas nie lubili i nie tylko, że nie lubili, ale byliby chętnie całą naszą armię z Cesarzem na jej czele w łyżce wody utopili, gdyby tylko mogli byli⁵⁹ taką łyżkę znaleźć. Nie ma się czemu i dziwić. Ów ciągły menuet wojsk wszystkich narodów — od Portugalczyka do Czerkiesa, od Neapolitańczyka do Lapończyka — po całej pięknej Saksonii, nie mógł ich ani bawić, ani uszczęśliwiać. Byliśmy w kraju arcynieprzyjacielskim, o tym trzeba było zawsze pamiętać i o tym nie zapomnieliśmy teraz, stając frontem ku drzwiom, za którymi coraz liczniejsze, coraz burzliwsze i coraz bliższe wznosiły się głosy. Niepewność często nieznośniejsza od złego.

Otwieram więc drzwi i obraz godny pędzla Hogarta⁶⁰ widzę przed sobą. Kilkanaście osób różnego wieku i różnej płci w nocnym stroju, czyli raczej rozstroju, w szlafmycach, pantoflach (szlafroków nie było), świeca w rękach, a gdzieś tam i kij, blade i drżące z gniewu i trwogi wlepią we mnie wytrzeszczone oczy. Nie tracę czasu... korzystam z pomieszczenia i jak Bonaparte osiemnastego Brumaire’a⁶¹ do Rady Pięciuset, wstępuję do sieni. A złoty krawiec stojący na przodzie mógł być zawołać jak Arena: „Ici des sabres!”⁶²

⁵¹hausknacht (niem.) — służa domowy. [przypis edytorski]

⁵²Wo ist er? (niem.) — Gdzie on jest? [przypis edytorski]

⁵³Da steht er! (niem.) — Tam stoi! [przypis edytorski]

⁵⁴Schön! (niem.) — Pięknie! [przypis edytorski]

⁵⁵niedźwiedzia idącego w hurku (daw. reg.) — niedźwiedzia między osaczającymi go gromadą (hurmą) psami. [przypis edytorski]

⁵⁶szarawary — długie, bufiaste spodnie, zwężane na kostkach. [przypis edytorski]

⁵⁷wystawiać sobie (daw.) — wyobrażać sobie. [przypis edytorski]

⁵⁸einen Groschen (niem.) — jednego grosza. [przypis edytorski]

⁵⁹mogli byli znaleźć (daw.) — forma czasu zaprzeczonego; znaczenie: mogli znaleźć wcześniej, uprzednio (przed wydarzeniami a. czynnościami wyrażonymi formą zwykłego czasu przeszłego). [przypis edytorski]

⁶⁰Hogart, William (1697–1764) — angielski malarz, popularny portrecista i twórca scen figuralnych, miedziorytnik, twórca rysunkowych satyr i rycin. [przypis edytorski]

⁶¹osiemnastego Brumaire’a — dzień, w którym, wg ówczesnego kalendarza Rewolucji Francuskiej, gen. Napoleon Bonaparte dokonał zamachu stanu (9 listopada 1799) i objął władzę jako pierwszy konsul. [przypis edytorski]

⁶²Ici des sabres! (fr.) — Tutaj, szable! (jeden z okrzyków we francuskim Zgromadzeniu Narodowym na widok Bonaparte, który wszedł na salę obrad z grenadierami, żeby dokonać zamachu stanu; według legendy podczas

Wstępuję do sieni i odzywam się grzmiącym wprawdzie głosem, ale mało co lepszą niemiecczyną jak przed chwilą mój Onufry: „Idę do komendanta placu oznajmić, że w tym domu napadnięto kwaterę oficerów sztabu cesarskiego”. Rzekłem, spuściłem pałasz po ostrogach... szeregi się rozstały... a ja z brzękiem i szczękiem tryumfalnie zszedłem ze wschodów... W samej rzeczy chciałem uprzedzić komendanta... nie zastałem go... czekałem... chodziłem, sam nie wiedząc, co robić... nareszcie po godzinie czasu wróciłem do domu — wszystko było cicho. Nazajutrz postawiono nam kawę. Nie spieszyliśmy się do niej. Spojrzeliśmy po sobie. Jeden zagwizdał, drugi zaśpiewał — jeden powąchał, drugi skosztował.. A ba!.. wymówiliśmy razem i kawa spożyta została. Niespokojny jednak idę do generała Bleszyńskiego⁶³, adiutanta króla saskiego, dawnego znajomego, a niegdyś i sąsiada rodziców moich. Zwierzam mu całe zdarzenie i proszę o radę. Generał słuchał mnie i golił się razem, podstrugując sobie wąsiki z najsumienniejszą precyzją i podług potrzeby wykrzywiając twarz, nadymając policzki albo wypychając językiem wierzchnią wargę, puszczał przez zęby przerywane słowa: „Żle!... hm, hm... bardzo źle... nie ma co żartować... skarga może łatwo dojść do króla... Król odda Cesarzowi... Cesarz jest dla króla nad miarę uprzejmy i gdzie idzie o karność wojska, dla winnych bez litości”. — „Ależ ja — rzekłem — nie wykroczyłem przeciw karności”. — „Hm — mówił dalej generał, macając sobie brodę, czy jeszcze gdzie nie zostawił siwego włoska — zapewne nie wykroczyłeś, ale ogólnie armii jest przykazane dobrze obchodzić się z mieszkańcami, a sam przyznasz, że twój służący...” — „Bronił się” — przerwałem. — „Tak, zapewne, bronił się — rzekł generał i złożył brzytwę — ale pod armatami nieprzyjacielskimi nie ma czasu procesu wytaczać... Dla przykładu wiele się czyni... Właśnie niedawno z powodu zażalenia podanego na ręce króla, Cesarz kazał jednego oficera z kontroli wykreślić. Radzę ci zatem, załagodź tę sprawę”.

„Tak, załagodź” — rzekłem do siebie, wychodząc mniej spokojny, niż byłem, przychodząc. I jak załagodzić? Co ja mogę dać temu oberżyscie? Chyba buzi z jednej i drugiej strony. Pieniądzy nie mam. Komuż kiedy mogła przyjść myśl szukać u mnie pieniędzy?! Wziąłem wprawdzie na wstępie do sztabu 500 franków na ekwipowanie... z domu także trochę miałem, ale do domu przyszedłem z niewoli w sukmance, z domu jechałem pocztą, poczta droga, przy tym kolasa⁶⁴ Franciszka Skrzyńskiego czy Ludwika Porczyńskiego, z którymi jechałem, psuła się nieustannie — gdyby nie przydłużenie zawieszenia broni, byłibyśmy ugrzęźli w Pradze. W Dreźnie musiałem kupić trzy konie, kulbaki⁶⁵, juki, broń, sprawić mundur z haftowanym kołnierzem, musiałem i witać się z kolegami II pułku ułanów i 5. strzelców konnych, w których pułkach dawniej służyłem, a w pułkach oficerów niemało — słowem byłem w moim normalnym stanie, tj. w stanie golizny. Nareszcie jak przystąpić do zgody z oberżyską? Na speiszetlu⁶⁶ jego pafli⁶⁷ nie ma. Bóg wie, jakby ją taksował. Jednak nie ma co żartować, mówi generał... i prawda, w Saksonii do króla zawsze niedaleko, a królowi teraz do Cesarza nawet za blisko, jedno słowo i dosyć... Ja wiem, że Cesarz wymierzyć może karę jedynie przez uprzejmość dla króla, jedynie dla przykładu — ale diabliż z tej uprzejmości, jeżeli ma być moim kosztem. I wszystko to przez to nieszczęsne: „A walże!”... Ale jakże nie walić, mościa dobrodziejko! — Taka była treść moich monologów. Chciałem pójść za radą generała, ale po jakimś czasie mogłem o nim powiedzieć to, co Molière królowi o swoim doktorze mówił: „*Il m'ordonne des remèdes, je ne les prends point et je gueris*”⁶⁸. Alias: co padło, przepadło, a Niemiec mógł tylko w swoim dzienniku zapisać fakt jako *casus belli*⁶⁹.

Jeżeli Onufry w Dreźnie stał się powodem niepokoju, który krótko opowiedziałem, a długo cierpiałem, to w Lipsku mógł być wtrącić mnie do niewoli, z której dopiero com

tych wydarzeń członek rady Pięciuset Barthélemy Arena, rodak Napoleona, rzekomo rzucił się na Napoleona ze sztyletem). [przypis edytorski]

⁶³Bleszyński, Hipolit (1766–1824) — polski oficer, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792, od 1794 generał-adiutant wojsk saskich, adiutant króla Saksonii Fryderyka Augusta I. [przypis edytorski]

⁶⁴kolasa — odkryty pojazd konny podobny do bryczki. [przypis edytorski]

⁶⁵kulbaka — rodzaj siodła z wysokimi łękami (czyli przednią i tylną częścią stelażu siodła). [przypis edytorski]

⁶⁶speiszetel, popr. speisetzettel (niem.) — jadłospis, menu. [przypis edytorski]

⁶⁷pafła — pysk, policzki. [przypis edytorski]

⁶⁸*Il m'ordonne des remèdes, je ne les prends point et je gueris* (fr.) — On mi przepisuje lekarstwa, ja ich nie zażywam i wracam do zdrowia (tłum. T. Boy-Zeleński). [przypis edytorski]

⁶⁹*casus belli* (łac.) — powód do wypowiedzenia wojny. [przypis edytorski]

się był otrząsł, albo mnie umieścić w lazarecie⁷⁰, albo i prosto w raju, gdzie nb.⁷¹ dostać się mam zawsze nadzieję, a przynajmniej skąpać w Elsterze⁷², bo jak wiadomo, most tam nie czekał na wszystkich. Tak jest, mógł być stać się tego wszystkiego przyczyną, gdyby nie ślepe fatum⁷³, co tak dziwacznie igra w dymie wznoszącym się ponad pola bitwy.

Dziewiętnastego października, ostatniego dnia czterodniowej, najkrwawszej, jaka może kiedy była i będzie, walki pod Lipskiem⁷⁴, między dziesiątą godziną a południem, staliśmy, oficerowie sztabu księcia Neufchatel⁷⁵, pod drzewami, które ulicą otaczają miasto. Czekaliśmy rozkazów — słuchaliśmy nie wystrzałów, bo tych trudno już było rozróżniać, ale raczej grzmotu mniej więcej ryczącego, który nas wokoło opływał. Już wtenczas i szary koniec wiedział, jak rzeczy stoją. Z upadkiem potęgi francuskiej upadły i nadzieje Polaków. Ale mniemaliśmy, że dopiero pod Lipskiem tracimy powtórnie Ojczyznę, nie wiedzieliśmy, że Napoleon najłatwiej zawsze przyjmował warunek wrócenia jej w potrójne jarzmo niewoli. Piekielna obłudo! Szatańska polityko! Tyle poświęcenia, tyle krwi przyjmować za nadzieje, których w głębi serca nie myśli się spełnić. Skrępował nas tym Księstwem Warszawskim, tym królem saskim i kiedy pozbawił wszelkiej samodzielności, jak martwą swoją własnością był zawsze gotów rozrzucić. Biada człowiekowi, którego los zawisł od drugiego, ale dwakroć biada narodowi, co zawisł od interesu innego narodu. Narody sumienia nie mają. Smutne rozmowy biednych nas, Polaków, w lipskich alejach przerwała kula armatnia, która zaszumiała, jak gdyby kto wentyl samego piekła uchylił, i potem ucięła kozła między nami. Wspomniawszy studenckie czasy, można było zawołać: Kasza, Panowie, kasza! Była⁷⁶ to w rzeczy samej kasza, ale już i ze Szwedami. Wtem Rejtan⁷⁷ zawołał: „Cesarz wsiada na koń!” Ruszyliśmy i my, każdy do swojego, ale nasi służący wprowadzili je byli do bliskiego domu; tam biegniemy, a wstępując na dziedziniec, widzimy znowu kaszę... tak jest kaszę, nie w alegorycznej, ale w jej najnaturalniejszej postaci. Komu, komu innemu, jak tylko ciurom mogło przyjść na myśl dziewiętnastego października 1813 roku o dziesiątej rano w Lipsku gotować kaszę!? I ugotowali ją w istocie, ale diabeł zdawał się jakby na psotę dmuchać im ogniem w garnek, bo kasza nie stygła, a łyżka, lubo ochuchana, odmuchana, jeżeli wjechała do zgłodniałej paszczy, jeszcze prędzej się cofała. Daremnie wołaliśmy, łajali. — „Zaraz, zaraz” — odpowiadały sparzone języki i bylibyśmy mostu pewnie już nie zastali, gdyby jeden z nas nie był wpadł na myśl szczęśliwą i nie był nogą w garnek uderzył. Kasza jak z bomby w tysiąc promieni bryznęła, a ciury boleśnie jęknęły, ale wkrótce były na koniach. Jeden tylko Onufry nie mógł dać sobie rady, a ja, nie chcąc odstąpić koni, czekać musiałem. Miał on wprawdzie do czynienia z klaczą szpakowatą⁷⁸, diabłem wcielonym, której nie w smak były juki, a jeszcze więcej dwie wiązki siana do przedniej kuli⁷⁹ siodła przywiązane. Kupiłem ją był w Löbau od oficera polskich huzarów za czterdzieści dukatów. Wsiadałem, zsiadałem, próbowałem do woli, wszystko szło jak najlepiej; ale nazajutrz, gdy przyszło do kulbaczenia⁸⁰, klacz gryzie i bije tyłem i przodem — a do wsiadania jeszcze gorzej. Wczoraj stała jak opoka, dziś tańczy jak Paraszka⁸¹, boczkiem, boczkiem ode mnie, a ja za nią, za nią na jednej

Naród

Koń

⁷⁰lazaret — szpital polowy. [przypis edytorski]

⁷¹nb. — skrót od łac. *nota bene*: dosł. zauważ dobrze; używane jako wtrącenie, które podkreśla dodatkową informację; nawiasem mówiąc, w dodatku. [przypis edytorski]

⁷²Elstera — rzeka w Niemczech; w 1813 zapowiadający klęskę przebieg bitwy pod Lipskiem skłonił Napoleona, żeby rozpocząć w nocy wycofywanie większości armii przez pobliską Elstere, jednak podczas przeprawy most został zniszczony, a na drugim brzegu pozostało 15 tys. żołnierzy. [przypis edytorski]

⁷³fatum (łac.) — przeznaczenie; los. [przypis edytorski]

⁷⁴bitwa pod Lipskiem (16–19 października 1813) — zwana „bitwą narodów”, w której wojska francuskie pod dowództwem Napoleona Bonaparte’go poniosły klęskę w starciu z wojskami koalicji antyfrancuskiej złożonej z Austrii, Prus, Rosji i Szwecji; największa bitwa w kampaniach Napoleona i jego najcięższa porażka. [przypis edytorski]

⁷⁵Berthier, *Louis Alexandre*, książę Neufchâtel i Wagram (1753–1815) — wojskowy francuski, szef sztabu Napoleona Bonaparte’go, dwukrotnie minister wojny, pierwszy z marszałków Cesarstwa mianowanych przez Napoleona. [przypis edytorski]

⁷⁶byłać — konstrukcja z partykułą wzmacniającą „ci”, skróconą do „-ć”. [przypis edytorski]

⁷⁷Reytan, *Dominik* (1788–1852) — podpułkownik, oficer sztabu, bratanek słynnego posła na sejm 1773, Tadeusza Reytana. [przypis edytorski]

⁷⁸szpakowaty — o maści konia: ciemnosiwym. [przypis edytorski]

⁷⁹kula — tu: przedni, wysoki element siodła. [przypis edytorski]

⁸⁰kulbaczenie — siodłanie konia. [przypis edytorski]

⁸¹Paraszka — bohaterka pieśni ukraińskich. [przypis edytorski]

nodze — istna kołomejka. Dosiadłszy zaś, trzymaj się zrazu choćby i grzywy, bo w okna pierwszego piętra zaglądać będziesz. Nareszcie żadna przemoc ani cierpliwość ludzka nie zdołała zniewolić jej przejść koło martwego konia. W wilię⁸² dnia, o którym mówię, pod Lipskiem będąc na służbie, przemierzyłem na niej nieraz całe pole bitwy w słotę, błoto i o głodzie, a jednak narowy jej nie zmniejszyły się wcale.

Po długich zatem korowodach wyjeżdżam na koniec z dziedzińca, za mną Onufry. Patrzę za kolegami — nie ma już żadnego. Przy sztabie koleżeństwo bez kleju, acz się niby zlepia, trzyma się nietęgo. Nie widać już nawet koni powodnych ostatniego szwadronu służbowego. Ale za to Berezyna stanęła mi przed oczyma. Długa procesja, jakby z arki Noego wypuszczona, wolnym i co chwila wstrzymywanym postępowała krokiem. Ludzie i zwierzęta przy sobie, na sobie, pod sobą, jedną masą posuwały się razem, a co by z tych ostatnich nie stało⁸³, można było skompletować między ludźmi. Tak był tam lew straszny i w odwrocie, tygrys rozjuszony, wół pracowity, pies wierny, kot fałszywy, kot saski, był tam i osioł, była i świnia, był i tchórz, mości dobrodzieju, a wszystko w ciżbie. Każdy o sobie, a Bóg o wszystkich! Spiałem konia ostrogą i pół siłą, pół zręcznością torowałem drogę sobie i moim koniom powodnym. Wyprzedzałem park artylerii po lewym boku, przesuając się powoli, nareszcie naprzód już nie można, ale z drugiej strony widzę trochę wolnego miejsca. Można było po leżących postronkach na ziemi, między przednimi a dyszlowymi końmi zatrzymanej armaty przejechać, co też mi się udało szczęśliwie. Onufry, mniej głupi a więcej zręczny, byłby mógł to samo uczynić, ale wjechawszy w ciasny przesmyk, zamiast długo puścić za siebie jucznego konia, wolał zrobić sobie więcej miejsca; uderzył przednie armatnie konie, te postąpiwszy, podniosły postronki, postronki zalechtały klacz, klacz zaczęła gryźć, wierzgać, związała się i padła. Kłęb z ludzi i koni zrobił się w okamgnieniu. Ileż to czasu, ile cierpliwości trzeba było, aby go rozplątać, i jakiego szczęścia, aby po tym wszystkim z jaką taką całą głową i z wszystkimi końmi dostać się do Lindenau. Niechże się teraz kto dziwi, że ja strącony w Berezynę, mało w Lipsku nie roztratowany, a to jedynie z powodu ciżby, ciżby nienawidzę. Niech się dziwi, że dostanie ode mnie łokciem w brzuch albo nogą w łydkę, jak mnie w ciasnym miejscu zanadto przyciśnie.

Koń

Napoleon miał gdzieś, kiedyś w gniewie wykrzyknąć: „Gdybym miał dwóch Vandammów⁸⁴, kazałbym jednego powiesić!”. Ja toż samo ledwie nie co dzień mogłem o moim Onufrym powiedzieć. Ale pod Montereau, gdy przyszło zsiąść z konia, nie tylko dwóch, ale i jednego nie było. Szukałem daremnie, nareszcie trzeba było konia uwiązać. Tymczasem batalion starej gwardii złożył broń w kozły⁸⁵, strażę otoczyły pałac. Cesarz tam nocować będzie. Poszedłem więc zobaczyć, gdzie nasz salon służbowy (*salon de service*).

Z tego wszystkiego, co miałem honor powiedzieć, waćpan⁸⁶ dobrodziej wnosisz zapewne, że byłem zawsze przy Cesarzu Napoleonie... I bardzo trafnie. Nie tylko w moim stanie służby jest wyraźnie, że znajdowałem się w ostatnich kampaniach we wszystkich bitwach, w których był sam Cesarz, ale i grzałem się z nim nieraz przy jednym ogniu... prawda, że się to nieczęsto zdarzało; Cesarz rzadko kiedy biwakował... prawda, że ogień dla Cesarza założony o wiele, wiele bywał większy jak zwykłe ognie biwakowe... prawda, że zawsze po tej stronie stawałem, na którą wiatr dym gonił, nawet najczęściej, mówiąc między nami, Cesarz był tyłem do ognia, a przeto i do mnie obrócony i do tego jeszcze rozkładał czasem poły, aby się wygrzać lepiej. W stosunkach obywatelskich można by to uważać za uchybienie z jego strony, ale w czasie wojny nie jest się tak dalece uważającym na etykietę i ja też urażać się nie widziałem powodu.

Przy jednym z takich biwaków, było to wieczór pierwszego dnia bitwy pod Lipskiem, piękny widok nam się przedstawił, który jako godny pędzla podają malarzom do wiadomości. Cesarz Napoleon w swoim sieraczkowym surducie stał tyłem obrócony do obszernego ogniska. Ze strony dymu oficerowie różnej broni. Opodał, jakby na czterech

⁸²wilia (daw.) — wigilia, przeddzień, tj. dzień poprzedzający ważne wydarzenie. [przypis edytorski]

⁸³nie stało (daw.) — nie starczyło; zabrakło. [przypis edytorski]

⁸⁴Vandamme, Dominique (1770–1830) — generał armii napoleońskiej, znany z niesubordynacji, porywczoci i skłonności do rabunków na podbitych terenach; otoczony ze swoją dywizją przez Prusaków w bitwie pod Kulm (30 sierpnia 1813), poddał się do niewoli. [przypis edytorski]

⁸⁵koziół — tu: karabiny ustawione na sztorc i oparte o siebie nawzajem. [przypis edytorski]

⁸⁶waćpan — forma skrócona zwrotu grzecznościowego: waszmość pan. [przypis edytorski]

rogach, strzelcy konnej gwardii pieszo z karabinkami na ramieniu utrzymywali jakby linię demarkacji⁸⁷ cesarskiego biwaku. Ile razy Cesarz zsiadał z konia w polu czy w jakiej wiosce, zaraz czterech gwardzistów stawało na straży wokoło i posuwało się zawsze w równym oddaleniu w miarę ruchów Najjaśniejszego Pana. Stał więc Cesarz Napoleon tyłem do ognia i do mnie obrócony, przed nim o kilka kroków na prawo generał Merfeldt⁸⁸, ujęty w niewolę, w surducie sinym jeneralskim austriackim, w kapeluszu z galonem i zielonym pióropuszem. Między nim a Cesarzem generał Caulaincourt⁸⁹, bez kapelusza, w suto złotem haftowanym mundurze, nalewał mu wina w srebrny kubek. W małym oddaleniu, w głębi, ale jeszcze w świetle ogniska, zsiadał z konia król neapolitański⁹⁰ w swoim malowniczym, żeby nie powiedzieć teatralnym ubiorze. Miał on wówczas na sobie surducik krótki jasnoszafirowy, na piersiach suto złotym haftem okryty, równie jak i pas biały sukieny na sześć cali albo i więcej, szeroki, przy którym wisiał krótki oręż, niby kordelas⁹¹, pantalon⁹² obszerne karmazynowe, w rękę trzcina, na głowie wysoki ugalonowany kapelusz z strusim pióropuszem i czaplą kitką. Na krawędziach zaś ciemnego horyzontu lśkały jeszcze czasami wystrzały armatnie. Piękny to był obraz, ale wróćmy do naszego przedmiotu. Powiadam, że waćpan dobrodziej bardzo trafnie wnosisz, iż byłem przy Cesarzu, ale jeżelibyś z tego wniosku drugi na pozór bardzo naturalny chciał wyciągnąć, że kto był przy Cesarzu, był przeto w sztabie cesarskim, omyliłbyś się zupełnie. Dlatego pozwolę sobie dać niektóre objaśnienia w nadziei, że jeżeli cię nie będą interesować, to zapewne będziesz dość grzeczny wysłuchać je cierpliwie.

Sztab Cesarza Napoleona... Co jest sztab, po francusku *état major*, wiadomo waćpanu dobrodziejowi bez wątpienia. Tym więcej, że z jego dużych wąsów, przechodzących znacznie miarę wąsów obywatelskich⁹³, wnosić mogę, że służyłeś w wojsku?... W wojsku Rzeczypospolitej Krakowskiej⁹⁴. — Brawo! — A więc mówię dalej.

Sztab Cesarza Napoleona, nie licząc różnych biur towarzyszących mu wszędzie, był wcale nieliczny. Składali⁹⁵ go: Berthier, książę de Neufchatel, *Major Général*, alias Szef Sztabu — generałowie-adiutanci, których obecnych w saskiej i francuskiej kampanii było czterech, i z ośmiu *officiers d'ordonnance*⁹⁶. Achselbandy⁹⁷ przy szlifach jeneralskich oznaczały adiutantów. Oficerowie *d'ordonnance* mieli jasnoszafirowe mundurowe fraki suto srebrem haftowane, kamizelki z pętlcami, spodnie z galonami koloru fraka i węgierskie buty. Kapelusz z czarnym plumażem⁹⁸. Ten mundur zdawał się być więcej dworskim niż wojskowym. Przydzieleni do sztabu byli generał Pac⁹⁹ i generał Kosakowski¹⁰⁰. Wą-

⁸⁷linia demarkacyjna — linia oddzielająca walczące ze sobą wojska, ustalona na czas rozejmu; tu przen.: granica. [przypis edytorski]

⁸⁸Merfeldt, Maximilian von (1764–1815) — austriacki generał i dyplomata; ranny i wzięty do niewoli w pierwszym dniu bitwy pod Lipskiem, w starciu z wojskami gen. Poniatowskiego. [przypis edytorski]

⁸⁹Caulaincourt, Armand (1773–1827) — francuski generał i dyplomata. [przypis edytorski]

⁹⁰król neapolitański — Joachim Murat (1767–1815), wybitny dowódca francuski okresu wojen rewolucyjnej Francji i wojen napoleońskich; od 1796 adiutant Napoleona Bonaparte, od 1799 generał dywizji, w 1800 poślubił siostrę Bonaparte; od 1804 marszałek Francji; w 1808 stłumił antyfrancuski opór w Hiszpanii, dzięki czemu został królem Neapolu jako Joachim-Napoleon (1808–1815). [przypis edytorski]

⁹¹kordelas — długi nóż myśliwski, służący do oprawiania upolowanej zwierzyny oraz jako element uzbrojenia marynarzy. [przypis edytorski]

⁹²pantalon (z fr., daw.) — spodnie, zwłaszcza zbyt szerokie. [przypis edytorski]

⁹³obywatelski — tu: typowy dla obywateli-cywili. [przypis edytorski]

⁹⁴Rzeczypospolita Krakowska a. *Wolne Miasto Kraków* (1815–1846) — niewielkie państwo utworzone na kongresie wiedeńskim, pozostające pod kontrolą trzech państw sąsiednich: Imperium Rosyjskiego, Królestwa Prus i Cesarstwa Austrii; w wojsku Rzeczypospolitej Krakowskiej: Rzeczypospolita Krakowska nie miała wojska, a tylko liczącą ok. 300 osób milicję porządkową. [przypis edytorski]

⁹⁵składać coś (daw.) — stanowić coś, tworzyć coś; składać się na coś. [przypis edytorski]

⁹⁶officiers d'ordonnance (fr.) — oficerowie ordynansowi, przeznaczeni do wykonywania wyłącznie bezpośrednich zleceń dowódcy dywizji, brygady lub większego zgrupowania wojsk. [przypis edytorski]

⁹⁷achselband (niem.), pol.: akselbant — sznur galowy, ozdobny pleciony sznur naramienny, będący częścią stroju wojskowego. [przypis edytorski]

⁹⁸plumaż (daw., z fr. *plumage*) — upierzenie, pióra. [przypis edytorski]

⁹⁹Pac, Ludwik Michał (1778–1835) — polski oficer walczący w wojnach napoleońskich; od 1812 adiutant cesarza w randze generała brygady, odbył kampanię moskiewską, saską i francuską; uczestnik powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹⁰⁰Kosakowski, Józef Antoni (1772–1842) — generał wojsk francuskich, adiutant Napoleona I, przedstawiciel Litwy w jego sztabie. [przypis edytorski]

sowicz¹⁰¹, szef szwadronu lansjerów¹⁰² polskich starej gwardii, został podobno zaraz po powrocie z Moskwy oficerem *d'ordonnance*, nie zmienił jednak munduru. To był właściwy sztab cesarski, czynny, zawsze na koniu i z pałaszem w ręku. Bo lubo sekretarze, szambelanowie, pазie etc.¹⁰³, etc. galopowali wraz z nami i musieli radzi nie radzi zakosztować czasem przysmaków wojennych, należeli oni nie do sztabu, ale do dworu. Nie mogę przypomnieć¹⁰⁴ doktora Larrey de Tamor¹⁰⁵. Wielce on cenił ten w Egipcie otrzymany predykat¹⁰⁶ i chętnie łączył go z swoim nazwiskiem. Powiadają, że raz wchodził wieczorem do jednego ze swoich pacjentów: ten zapytał z cicha: „*Qui est là?*”¹⁰⁷ — „*L'arrêt de ta Mort*”¹⁰⁸ (Larrey de Tamor) — odpowiedział doktor grubym swoim głosem. Na to chory westchnął: „*Oh, mon Dieu, ayez donc pitié de mon âme*”¹⁰⁹. — Sztab zaś księcia de Neufchatel, *l'Etat Major de la Grande Armée*, był bardzo liczny. Składali go znowu: szef sztabu generał Monthyon¹¹⁰, nieznosna, długa, dumna, nielubiąca Polaków figura, pięciu pułkowników, *adiutants-commandants*, czterech adiutantów i przeszło trzydziestu oficerów sztabowych, *officiers adjoints à l'Etat Major de la Grande Armée*, różnego stopnia i broni. — My, oficerowie polscy, wstępując do tego sztabu, dostaliśmy patenta na oficerów francuskich, nie wiem więc, dlaczego odsądzono nas jako cudzoziemców od pensji krzyża Legii Honorowej — może dlatego, że nikt się za nas nie upomniał. Berthier, jako książę udzielny Neufchatelu, miał przy swojej osobie kompanię piechoty i kilkudziesięciu dragonów¹¹¹ neufchatelskich. Piechota w *chamois*¹¹² mundurach z czerwonymi wyłogami, składała straż przy pomieszkaniu, a w marszu przy ekwipażach księcia. Dragony zaś w zielonych, z niebieskimi kołnierzami frakach, z białymi szlifami i achselbandami, w hełmach mosiężnych z futrem płowym niskiego włosa wkoło u dołu, a z tyłu ze spadającym końskim ogonem, jak miała cała ciężka jazda francuska. Nazywali się: *Les Guides* i byli konnymi ordynansami sztabu naszego. Adiutanci księcia odszczególniali się od innych adiutantów w armii pasowymi rajtuzami z czarnym lampasem.

My równie jak wszyscy oficerowie sztabowi mieliśmy haft złoty na kołnierzu — duże gałązki dębowe jedna nad drugą. Lubo znak widoczny i głównemu sztabowi tylko właściwy był wielce pożytecznym, wioząc nieraz bardzo pilne i ważne rozkazy, jednak miewaliśmy do zwyczajenia niezmiernie trudności w mijaniu lub wyprzedzaniu marszerującego wojska. Po pierwszym działowym wystrzale na linii bojowej pod Lipskiem marszałek Marmont¹¹³, do którego byłem w nocy z misją przybył, rozkazał nam dwóm razem z powierzonymi listami pędzić do Cesarza co koń wystarczy — padnie jeden, dojedzie drugi. Już przy przedmieściu Lipska wpadamy na czwarty korpus tam wchodzący. Żaden rozkaz, choćby i własnoręczny Cesarza, nie byłby naszemu cwałowi drogi otworzył.

Wojna, List, Żołnierz

¹⁰¹ *Wąsowicz, Stanisław Dunin* (1785–1864) — polski oficer walczący w wojnach napoleońskich oraz w powstaniu listopadowym, od 1811 w pułku szwoleżerów gwardii; podczas kampanii moskiewskiej 1812 osobisty adiutant Napoleona, towarzyszył mu w ucieczce spod Moskwy; odbył kampanię saską i francuską; generał brygady powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹⁰² *lansjerzy* — lekka kawaleria uzbrojona w lance; w wojsku polskim odpowiednikiem lansjerów byli ułani. [przypis edytorski]

¹⁰³ *etc.* (łac.) — skrót od *et caetera*: i tak dalej. [przypis edytorski]

¹⁰⁴ *przypomnieć* — tu w znaczeniu daw. *przepomnieć*: zapomnieć, pominąć przez zapomnienie. [przypis edytorski]

¹⁰⁵ *Larrey, Dominique Jean*, baron (1766–1842) — francuski chirurg i lekarz wojskowy, pionier chirurgii wojennej i systemu ambulansów polowych; brał udział m.in. w wyprawie Napoleona na Egipt oraz w kampaniach Pierwszego Cesarstwa jako naczelny chirurg Gwardii Cesarskiej, a następnie naczelny chirurg Wielkiej Armii; w 1809 na polu bitwy pod Wagram otrzymał od Bonapartego tytuł barona. *Tamor* to biblijne słowo oznaczające palmę. [przypis edytorski]

¹⁰⁶ *predykat* (daw., z łac.) — przydomek; dziś: orzecznik, część zdania, która orzeka o podmiocie. [przypis edytorski]

¹⁰⁷ *Qui est là?* (fr.) — Kto tu jest? [przypis edytorski]

¹⁰⁸ *L'arrêt de ta Mort* (fr.) — wyrok twojej śmierci. [przypis edytorski]

¹⁰⁹ *Oh, mon Dieu, ayez donc pitié de mon âme* (fr.) — O mój Boże, zmiłuj się nad moją duszą. [przypis edytorski]

¹¹⁰ *Monthyon, François Gédéon Bailly de* (1776–1850) — francuski generał i polityk. [przypis edytorski]

¹¹¹ *dragoni* — żołnierze walczący pieszo, a poruszający się konno. [przypis edytorski]

¹¹² *chamois* (fr.) — gienza, zamsz; koloru gienzy, jasnobrązowy. [przypis edytorski]

¹¹³ *Marmont, Auguste de* (1774–1852) — francuski wojskowy, marszałek Francji. [przypis edytorski]

Szczęście, że znalazł się tam sam komendant korpusu, generał Bertrand¹¹⁴, który dając ustne zlecenie, sam nas przeprowadził. Jeżeli przyszło mijać park artylerii, to często, śmiało mogę zapewnić, z niebezpieczeństwem życia. Na ścisłym dopełnieniu rozkazów oficerów sztabowych cały ruch armii zawisł. Nikt z nas nie miał czasu patrzeć, co przed nim... tylko naprzód! naprzód! Co będzie, to będzie. Razu jednego znajduję się nagle obok armaty przy wstępie wysokiego i bez poręczy mostu. Chcę konia zatrzymać, ale ós zadnia działa pcha go naprzód. Widzę przepaść, nie ma co myśleć... wołę konia stracić, niż siebie zgubić... spuszcza strzemiona, wznoszę się na siodle i trzymany za kołnierz pewnie przez jakiegoś świętego, do którego westchnąć musiałem, stając, zsunąwszy się po ogonie, na własnych nogach. Koń mój zaś, ciągle pchany, przeszedł także szczęśliwie, może dlatego, że był wolny, na drugą stronę, gdzie miał rozum, a raczej nierozum zaczekać na mnie.

Nie tak niebezpieczne, ale za to zdarzające się bardzo często i dosyć przykre były przeprawy z piechotą. Piechur nie lubi i wprawdzie nie ma co lubić, kiedy mu kto drogę przecina lub zboczyć przymusza, bo zatrzymany, musi potem spiesźnie dopędzać kolumny. Ucinki, drwinki, mniej więcej grzeczne i dowcipne, leciały jak grad z pieszych szeregów na każdego, który siedząc na koniu, do konnicy miał prawo być policzonym. Konnica śmiała się z tego i oddawała wet za wet, jak mogła najlepiej, ale pojedynczemu jeźdźcowi jakoś to nie uchodziło, a obojętnym być nie mogło. Pomnażały się jeszcze dla nas w tym względzie nieprzyjemności z powodu mody, której niektórzy, naśladując Cesarza i księcia Berthier, ulegli, tj. nienoszenia znaków oficerskich u kapelusza. Ja byłem jednym z tych, ale przyznam się, że nie z innych przyczyn, jak tylko z oszczędności nie kupiłem w Dreźnie złotych kutasików¹¹⁵ i złotej plecionki do kokardy. Nieraz tego potem żałowałem. Jeżeli przy tym surdud, który w wojsku francuskim był zawsze cywilny, albo płaszcz zakrywał szlify, natenczas żarciki w kłótnie łatwo przechodziły. Pod Hanau¹¹⁶ kula armatnia, z trzaskiem i łoskotem przetorowawszy sobie drogę przez gałęzie otaczających nas dębów, zaszumiała nad sztabem cesarskim. Miała do wyboru Cesarza, książąt, generałów albo i jakiego z dzielnych rumaków tych wysokich panów, a przecie wybrała sobie moją biedną szkapę... com miał najlepszego. Uderzona w prawą łopatkę, usiadła jak pies na zadzie. Odpiąłem mantelzak¹¹⁷, wyjąłem pistolety, oddałem Rejtanowi, ściągnąłem munsztuk¹¹⁸ i, nie wstydę się powiedzieć, że łzami w oczach objąłem i przycisnąłem do piersi ten łeb bułany¹¹⁹, co się ku mnie zwracał, jak gdyby wzywał pomocy. — „Zegnam cię — rzekłem — towarzyszeko wierna” — i oglądając się wzajemnie na siebie, rozstaliśmy się na zawsze. Z dwóch koni, które mi zostały, jeden był podbity, drugi gałgan. I kiedy naza jutrz przyszło ruszyć z miejsca, wsiadłem na gałgana. Była to mała klacz kasztanowata¹²⁰. Wszystko, co z urodzenia mogła mieć dobrego, zostawiła w błocie pod Dreznem... na błocie nigdy nam nie brakło... a teraz dźwigała długiego Onufrego. Jako przyjaciel prawdy, muszę wyznać, że wzięwszy razem mnie i kobyłkę, składaliśmy całość nietęgą. Kobyłka w skutku trudów wojennych nabyła nałogu uderzać hołubca zadnimi nogami, a potem na jednej tylko nodze kończyć taniec, co równie dla niej, jak dla jeźdźcy ani powabnym, ani szlachetnym nie było. W takich okolicznościach na czele luzaków moich kolegów musiałem wyprzedzać kolumnę grenadierów starej gwardii. Wczoraj, kiedy szli do ognia, a jeden ze sztabowych oficerów odezwał się do nich: „*L'Empereur vous attend*”¹²¹, kilku odrzekło, podrzucając karabiny lub opatrując skałki, jak myśliwi, co zasłyszeli goniące

Koń, Śmierć

¹¹⁴Bertrand, Henri Gatien (1773–1844) — francuski generał, adiutant Napoleona Bonaparte; wielki marszałek dworu cesarskiego (1813–1815); towarzyszył Napoleonowi na wygnaniu na Wyspie Świętej Heleny. [przypis edytorski]

¹¹⁵kutasik (daw., gw.) — frędzel, pompon; element dekoracyjny stroju wykonany ze związanego w pęczek nici. [przypis edytorski]

¹¹⁶bitwa pod Hanau (30–31 października 1813) — stoczona podczas wojen napoleońskich w pobliżu miasta Hanau między wojskami francuskiej Wielkiej Armii pod dowództwem cesarza Napoleona Bonaparte a trzykrotnie liczniejszymi siłami bawarskimi i austriackimi; zakończona zwycięstwem Bonaparte'go i odblokowaniem strategicznej drogi odwrotu. [przypis edytorski]

¹¹⁷mantelzak (z niem.) — torba podróżna. [przypis edytorski]

¹¹⁸munsztuk — kielzno, element uprzęży, którego główną częścią jest wędzidło, zakładany na pysk koński i służący do kierowania koniem. [przypis edytorski]

¹¹⁹bułany — określenie maści konia: płowy, jasnobrązowy z czarną grzywą i ogonem. [przypis edytorski]

¹²⁰kasztanowaty — o maści konia: rudawobrązowy. [przypis edytorski]

¹²¹*L'Empereur vous attend* (fr.) — Cesarz na was czeka. [przypis edytorski]

w kniei ogary: „*Il ne nous attendra pas longtemps*”¹²² — wczoraj byłbym uściskał każdego, a dziś byłbym chętnie z mojej kobyłki każdego chwycił za harcap¹²³ i łbem jak na mszę dzwonił. Zawsze i wszędzie człowiek z własnego stanowiska sądzi o rzeczach. Nie było podobieństwa przycisnąć się na drugą stronę drogi, gdzie miejsce szersze dozwoliłoby pospieszyć. Nareszcie zniecierpliwiony wspomniałem, że należę do sztabu cesarskiego. — Biada! — „*Voyez donc l'Etat Major de l'Empereur*”¹²⁴ — krzyknął jeden. — „*Place pour l'Etat Major de l'Empereur*”¹²⁵ — zawołał drugi... i śmiech ogólny. A biorąc mnie, który miałem surdut na mundurze, za jakiego urzędnika administracji, wołano: „*He! Monsieur Riz-pain-sel! — Par ici, Monsieur l'Employe au vinaigre! — Bon voyage, Monsieur Du Mole... hop, hop, hop*”¹²⁶ — i tysiąc, tysiąc podobnych konceptów. W takim razie trzeba udawać głuchego albo śmiać się ze śmiejącymi, ale tak jedno, jak drugie rzadko kiedy dobrze się powiedzie. Minąłem nareszcie szydzącą kolumnę, tak jak mnie minęło przeszło lat trzydzieści od bitwy pod Hanau, jak ty minąłeś, luby wieku młodości, „*mit deinen Schmerzen, mit deinen Freuden*”¹²⁷. Im dalej od ciebie, tym jaskrawsze zdają mi się twoje kwiaty, tym grubsza mgła zasłania pomniki smutku i cierpienia. Im dalej od ciebie, tym więcej wzrasta tęsknota za tobą, tak jak wzrasta cień nasz własny na ścianie, gdy się od niej ku światłu cofamy — wzrasta, sięga stropu, na strop występuje i nareszcie opływa nas zupełnie. Gdzież jesteście, zwycięskie rotę¹²⁸? Wodzowie? Gdzie jesteś, potęgo, dla której strumienie krwi lały się lat tyle? Zwycięzcy i zwyciężeni, upokorzeni i tryumfatory znikli jak słońce, co zaszło przed chwilą, jak zniknie świeca, co stoi przede mną. Cóżecie po sobie zostawili światu? — Niewiele, niewiele. — A mnie? — Co? — trochę wspomnień, dwa krzyżyki i pedogre¹²⁹. Ale acz z pedogrą, galopuję nie pomału z Lipska do Moskwy, z Moskwy do Montereau — trzydzieści lat w tył, trzydzieści naprzód — ze śmiechu do płaczu... bo na tym niestety Polak musi zawsze swoje wspomnienia zakończyć. Hola więc ty, myślo! i ty, lzo!

Wracam do mego sztabu. Było nas tam Polaków, już przy końcu, podobno dwunastu. Trzymaliśmy się parami, ażeby gdy jeden będzie na misji (tak nazywaliśmy posyłki), drugi miał opiekę nad ludźmi i końmi. Były to małżeństwa koleżeńskie i jak każde małżeństwo miały swoje pogody, miały i burze. Tak zawsze widziałeś pod jednym dachem albo przy jednym ogniu Rejtana z Suchorzewskim¹³⁰, mnie z Henrykiem Milbergiem¹³¹, Ludwika Jelskiego¹³² z Romanem Sołtykiem¹³³, a jak ten był wzięty w niewolę, z Niegolewskim¹³⁴, Grabowskiego Józefa¹³⁵ ze Stofflem, Szwajcarem, pułkownikiem-adiutantem-komendantem, Kościelskiego z Krauzem¹³⁶. Kapitan Szerceł, którego do Polaków

¹²²*Il ne nous attendra pas longtemps* (fr.) — Nie będzie na nas długo czekać. [przypis edytorski]

¹²³*harcap* — warkocz noszony w XVIII w. przez żołnierzy dla ochrony karku przed uderzeniem. [przypis edytorski]

¹²⁴*Voyez donc l'Etat Major de l'Empereur* (fr.) — Patrzcie na sztab Cesarza. [przypis edytorski]

¹²⁵*Place pour l'Etat Major de l'Empereur* (fr.) — Miejsce dla sztabu Cesarza. [przypis edytorski]

¹²⁶*He! Monsieur Riz-pain-sel!...* (fr.) — He, pan Ryż-chleb-sól! Tutaj, panie urzędniku w occie! Miłej podróży, panie de Miękki... [przypis edytorski]

¹²⁷*mit deinen Schmerzen, mit deinen Freuden* (niem.) — z twoimi boleściami, z twoimi radościami. [przypis edytorski]

¹²⁸*rota* (daw.) — oddział wojska. [przypis edytorski]

¹²⁹*pedogra* (daw.) — dziś: podagra, choroba zniekształcająca i powiększająca staw dużego palca u nogi, której towarzyszą okresowe napadowe bóle. [przypis edytorski]

¹³⁰*Suchorzewski, Tadeusz* (1779-1852) — polski oficer; brał udział w wojnie z Austrią w 1809 jako szef szwadronu, w kampanii moskiewskiej 1812 pułkownik i dowódca pułku; generał brygady armii Królestwa Polskiego i generał brygady powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹³¹*Milberg, Henryk* (1789-1863) — polski oficer; od 1807 w armii Księstwa Warszawskiego walczył w Hiszpanii; adiutant gen. Chłopickiego; brał udział w kampanii 1812-1813 pod Smoleńskiem i pod Lipskiem; generał brygady Wojska Polskiego; uczestnik powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹³²*Jelski, Ludwik* (1785-1843) — polski oficer, działacz polityczny; uczestnik kampanii napoleońskich, pierwszy prezes Banku Polskiego (1828), uczestnik powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹³³*Sołtyk, Roman* (1790-1843) — polski oficer; od 1807 w armii Księstwa Warszawskiego; od 1810 podpułkownik, w 1812 adiutant gen. Michała Sokolnickiego, wstąpił do francuskiego sztabu generalnego; w bitwie pod Lipskiem dostał się do niewoli rosyjskiej; uczestnik powstania listopadowego. [przypis edytorski]

¹³⁴*Niegolewski, Andrzej* (1785-1857) — pułkownik Wojska Polskiego, uczestnik kampanii napoleońskich, ziemianin, działacz społeczny. [przypis edytorski]

¹³⁵*Grabowski, Józef Ignacy* (1791-1881) — polski oficer napoleoński, adiutant Napoleona Bonaparte, polityk konserwatywny, działacz publiczny w Wielkim Księstwie Poznańskim, pamiętnikarz i autor pism ekonomiczno-politycznych. [przypis edytorski]

¹³⁶*Krauze, Franciszek* — polski oficer, w 1812 kapitan 5 pułku piechoty liniowej. [przypis edytorski]

liczę, bo z polskiego wojska, nie wiem, czy nie z legionów, trzymał się pojedynczo... To jest osobno, ale nie pojedynczo, bo miał przy sobie służącego, a ten służący — żonę. Służący zwał się Pular, przeto ona Pulardką. Hrabia Fiufiu¹³⁷ mógł być zaśpiewać:

Że po polsku mówić twardo,
Przeto kurę zwą pulardą¹³⁸.

Wstydziliśmy się nieraz tego suplementu¹³⁹, ale kapitan Szercel był dla nas zanadto znaczącą osobą, abysmy nie starali się utrzymywać z nim najprzyjaźniejszych stosunków. Raczył on czasem na usilne prośby wydobyć jakiego hiszpańskiego numizmata¹⁴⁰ i łaskawie pożyczyć. On przyszedł mi w pomoc, kiedy w Metz, przymuszony słabością nie wychodzić z pokoju, nie miałem już za co kupić wiązki chrustu na komin ani dziesięć maronów¹⁴¹ na wieczrę. Daj mu Boże zdrowie, jeżeli jeszcze żyje, a wieczny odpoczynek, jeżeli już rozstał się z tym światem i Pulardką swoją.

Nie mogę sobie przypomnieć, z jakiego powodu w St. Denis nie z Milbergiem, ale z Rejtanem mieszkalem za miastem u mielnika¹⁴², którego wspominam dla dwóch osobliwości. Zwał się bowiem Meurt-de-froid — nie wiem, czy dobrze piszę, ale tak się wymawiało — i miał żonę, która raz na tydzień brodę sobie goliła. St. Denis — pamiętne miejsce.

Po rozwiązaniu jednego z największych, jeżeli nie największego dramatu historycznego w Fontainebleau¹⁴³, oficerowie sztabowi Polacy udali się z pułkiem polskich ułanów gwardii do St. Denis, gdzie i reszta naszego wojska zgromadziła się pod komendą generała Wincentego Krasieńskiego¹⁴⁴. Tam przeszliśmy z niewymownym wstrętem pod władzę rosyjską. Wielki Książę Konstanty objął naczelne dowództwo Wojska Polskiego.

Kiedy cesarz Aleksander¹⁴⁵ zjechał z Paryża do St. Denis, aby odbyć rewie¹⁴⁶, a raczej wziąć w faktyczne posiadanie wojsko reprezentujące Polskę, ubraną jeszcze w nazwę Księstwa Warszawskiego, stanęliśmy w liniach cicho i ponuro. Na prawym skrzydle *Les Chevaux légers lanciers de la Garde Impériale*, o których można było powiedzieć, że ich lzy jeszcze nie oschły — tak jest, lzy. Bo wychodząc z Fontainebleau, kilkanaście dni temu, płakano, a gdzieniegdzie i głośno w szeregach tych weteranów, co od bitwy pod Somo-Sierra¹⁴⁷ aż do ostatniej pod Paryżem, *sans peur et sans reproche*¹⁴⁸, utrzymali wobec całego świata sławę polskiego żołnierza. Dalej brygada ułanów pod komendą generała

Żołnierz

¹³⁷*hrabia Fiufiu* — jedna z postaci komediiopery L. Dmuszewskiego z muzyką J. Elsnera *Siedm razy jeden*, wyd. w 1805 i 1807; po pobycie w Paryżu hrabia Fiufiu wychwala modne życie, ustawicznie wplatając francuskie słowa i zwroty w swoje wypowiedzi. [przypis edytorski]

¹³⁸*pularda* (z fr. *poularde*) — młoda kura, wysterylizowana i specjalnie tuczona dla uzyskania szczególnie delikatnego mięsa. [przypis edytorski]

¹³⁹*suplement* — dodatek, uzupełnienie dzieła. [przypis edytorski]

¹⁴⁰*numizmat* — tu ogólnie: moneta, niekoniecznie dawna. [przypis edytorski]

¹⁴¹*maron* — owoc kasztana jadalnego. [przypis edytorski]

¹⁴²*mielnik* (daw.) — młynarz. [przypis edytorski]

¹⁴³*traktat w Fontainebleau* (11 kwietnia 1814) — podpisany w pałacu Fontainebleau, ok. 60 km od Paryża, między cesarzem Napoleonem I a reprezentantami Austrii, Rosji i Prus, na mocy którego pokonany przez koalicję Napoleon tracił władzę nad Cesarstwem Francuskim i otrzymywał władzę nad wyspą Elbą jako suwerennym księstwem; artykuł XIX tego traktatu stwierdzał, że wojska polskie, które są na służbie Francji, będą miały swobodę powrotu do własnego kraju z zachowaniem broni i ekwipunku, a także prawa do przyznanych odznaczeń i związanych z nimi rent. [przypis edytorski]

¹⁴⁴*Krasieński, Wincenty* (1782–1858) — polski generał w okresie wojen napoleońskich, dowódca pułku szwoleżerów gwardii; po abdykacji Napoleona przyprowadził do kraju większość wojsk polskich z Francji; zwolennik współpracy z Rosją i podporządkowania Polski carowi, przeciwnik powstania listopadowego, od 1831 członek rosyjskiej Rady Państwa, w latach 1855–56 pełnił obowiązki namiestnika Królestwa Polskiego; ojciec poety i dramaturga Zygmunta Krasieńskiego. [przypis edytorski]

¹⁴⁵*Aleksander I* (1777–1825) — od 1801 cesarz (car) Rosji z dynastii Romanowów, starszy brat księcia Konstantego; po kongresie wiedeńskim (1815) król Polski. [przypis edytorski]

¹⁴⁶*rewia* — tu: przegląd wojska, parada wojskowa. [przypis edytorski]

¹⁴⁷*bitwa pod Somosierrą* (30 listopada 1808) — szarża polskiego szwadronu szwoleżerów na silnie bronioną przelęcz Somosierra w Hiszpanii; doprowadziła do złamania oporu hiszpańskich obrońców i zdobycia wąwozu, co otworzyło Napoleonowi drogę na Madryt i pozwoliło kontynuować kampanię hiszpańską. [przypis edytorski]

¹⁴⁸*sans peur et sans reproche* (fr.) — bez strachu i bez wymówki. [przypis edytorski]

Kurnatowskiego¹⁴⁹, piechota, artyleria i krakusy pułkownika Dwernickiego¹⁵⁰. Wielki Książę¹⁵¹, stojący na czele, wysunął się manewrowym¹⁵² galopkiem na spotkanie cesarza Aleksandra i z wszelką precyzją zatoczywszy koniem, wręczył mu raport.

Na całej linii panowała głucha cisza, a kiedy później generał Krukowiecki¹⁵³ krzyknął: „Niech żyje Cesarz!” — słabe tylko obudził echo. Komu tylko prawe serce biło tak pod polskim, jak i rosyjskim mundurem, ten musiał bolesnego doznać uczucia, słysząc ten okrzyk, w którym szczerości, Bogu dzięki, być nie mogło. Gdyby był szczery, byłby razem i podły. Zrobiliśmy kilka obrotów. Dwernicki, także nie bardzo *à propos*, kazał obejść oddziałowi swoich krakusów i z okrzykiem natrzeć z tyłu. — Na kogo? — Niby na nieprzyjaciela, ale sztab rosyjski zanadto dobrze jeszcze go udawał, dlatego zdaje mi się, miarkując po twarzach, że ta niespodzianka nie najlepsze na wszystkich zrobiła wrażenie. Niejeden może spytał się w myśli: czy to żart, czy prawda? — Nareszcie ten niby napad był za wyraźnym naśladowaniem Kozaków i z tego także względu nie na swoim miejscu. Potem było śniadanie u generała Krasieńskiego.

Duch wojska francuskiego, a zatem i naszego, tak był różny nawet i w formach objawiania się od rosyjskiego, że kiedy sobie przypomnę to śniadanie, teraz dopiero wystawiam sobie, jakie było cesarza Aleksandra, Wielkiego Księcia i ich świty zadziwienie, a może i skryte oburzenie na to obozowe brat za brat polskiej wiary.

W niewielkim saloniku kwatery generała Krasieńskiego siedział cesarz przy stole ze swoimi i polskimi generałami. Rozmowa, w której często generał Krukowiecki głos zabierał, zanadto wykraczała z dworskiej etykiety, aby podobać się mogła. Ale co gorzej, w drugim obok pokoju, gdzie bracia szlachta różnych stopni śniadała, nie było przyzwoitej ciszy. Nikt tam nie byłby dostrzegł czolobitnego uszanowania, które nam powinna była narzucić bliskość tak dostojnych osób. Wychylano kieliszki, aby zalewać niemiłe uczucie, co się z serca parło. Za liczbą kieliszków szła i głośniejsza rozmowa — nareszcie kto chciał stawał we drzwiach i bez ceremonii przypatrywał się i przysłuchiwał, co się działo przy stole cesarskim.

W kilka dni potem Wielki Książę sprowadził kilka pułków jazdy rosyjskiej do St. Denis, — wyraźnie więc dla pokazania tam konsystującemu¹⁵⁴ Wojsku Polskiemu. Musieliśmy być przytomni manewrom, które miały nam powiedzieć: Patrzcie, to jest wojsko! Nie mogliśmy nie podziwiać postawy żołnierza po tak długiej kampanii, ale nie zmieniliśmy przekonania, że szczątki naszego wojska jako wojsko o wiele wyżej stało. W końcu ostatniej kampanii sam wybór tylko pozostał i nikt pewnie nie widział ułanów tak gwardii, jak i linii odpartych w ataku. Jako świadek bezstronny, a świadek, co wiele widział i wiele myślał, mogę śmiało powiedzieć, że dużo, dużo czasu upłynie, nim taki pułk, jakim był pułk ułanów, czyli polskich Lansjerów Gwardii Cesarskiej, pułk takich dzielnych żołnierzy, a jeszcze dzielniejszych oficerów, i w takich wojnach wyćwiczony, rozwinię swój sztandar w jakim bądź kraju. Mogłem być do niego należeć i teraz tym się poszczycić, bo w Dreźnie generał Krasieński ofiarował mi w nim miejsce, ale nie mógłbym być wstąpić jak tylko w stopniu porucznika. Z kapitana na porucznika, acz porucznika gwardii, zawsze to był krok wsteczny — dlatego nie przyjąłem i pozostałem w zniechęconym mi sztabie, gdzie mnie Protôt dręczył nie po trosze.

Pułkownik Protôt, później generał, był na czele oficerów sztabu księcia de Neufchatel. Chudy, mały Francuz zadzierał głowę, a przeto i nosa dla nadania sobie większej powagi.

¹⁴⁹ Kurnatowski, Zygmunt (1778–1858) — polski wojskowy i polityk; uczestnik powstania wielkopolskiego 1806, w 5 pułku ułanów armii Księstwa Warszawskiego walczył we wszystkich jej kampaniach; po powrocie do kraju generał brygady w armii Królestwa Polskiego. [przypis edytorski]

¹⁵⁰ Dwernicki, Józef (1779–1857) — polski wojskowy, generał; w 1809 na czele ok. 100 ochotników ze swoich dóbr połączył się z oddziałami Piotra Strzyżewskiego i walczył z Austriakami; w 1810 mianowany szefem szwadronu pułku ułanów; pod Lipskiem jako ostatni wycofał się z pola bitwy; w 1814 otrzymał dowództwo świeżo utworzonego Pułku Krakusów; dowódca kawalerii w powstaniu listopadowym. [przypis edytorski]

¹⁵¹ Wielki Książę — Konstanty Pawłowicz Romanow (1779–1831), wielki książę rosyjski, brat Aleksandra I, naczelny dowódca armii Królestwa Polskiego, faktyczny namiestnik cara w Królestwie. [przypis edytorski]

¹⁵² manewrowy — przym. od *manez*: pomieszczenie do nauki konnej jazdy, ujeżdżalnia koni. [przypis edytorski]

¹⁵³ Krukowiecki, Jan (1770–1850) — polski generał, uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego; od marca 1831 gubernator Warszawy, faktyczny wódz w końcowym okresie walk; skrajnie konserwatywny, przeciwny kontynuowaniu powstania, prowadził rokowania z rosyjskim generałem Paskiewiczem o warunki kapitulacji. [przypis edytorski]

¹⁵⁴ konsystować (daw.) — stacjonować. [przypis edytorski]

Bywał często podobny do pedagoga jakiej wiejskiej szkółki... Ale i my, prawdę mówiąc, zakrawaliśmy czasem na swawolnych, a nawet i krnąbrnych studentów. Protôt wymagał, aby nie tylko ci, co byli na służbie, ale i wszyscy oficerowie otaczali go zawsze w marszu, co było prawie niepodobieństwem. Cesarz jeździł zwykle jak cesarz, to jest jak mu się podobało, konno lub karetą, ale zawsze prędko. Chcąc być zawsze ze służbowymi szwadronami, trzeba było konia nie żałować, konia, który jeszcze tej samej doby mógł być skazany na kilkomiłową wędrówkę. Nie można także było odstępować koni powodnych, bo gdzież ich potem szukać?! W czasie bitwy albo kiedyśmy się jej spodziewali, byliśmy wszyscy na rozkazy, jakby wszyscy na służbie, ale w marszu zwyczajnym ci, co nie byli na służbie, jechali sobie, jak im wypadło... naprzód, z tyłu, wolniej, prędzej, byle na czas stanąć na miejscu oznaczonym. Protôt tego nie lubił — kręcił się jak mucha w ukropie, wołał, gniewał się, oskarżał nawet, ale wszystko nadaremnie. Ciężko mu było oficerów liniowych przeistoczyć w nadskakujących sztabowców. Dobrze jednak ten z nas wyszedł, co się do dworowania dał nakłonić. Dwa razy Pan Protôt podwoił mi czas służby za karę, a to nie była fraszka dzień po dniu być na służbie. Zjadł on za to parę milionów polskich diabłów¹⁵⁵, ale jak pierwsze nie pomogło, tak drugie nie zaszkodziło.

Książę najczęściej stawał w jednym domu z Cesarzem, więc jeżeli tylko miejsce dozwalało, i nasz salon tam bywał. Zawsze jeden pułkownik, *adjuvant-commandant*, był na służbie, a pod jego rozkazami dwóch, czterech oficerów sztabowych, czasem i więcej podług spodziewanego ruchu. On oznaczał z listy służbowej, który miał być: *premier à marcher, second, troisième*¹⁵⁶ itd. Kiedy z misją już przedostatniego wyprawił, wysyłał razem i *guida*¹⁵⁷ po kilku innych oficerów, dając mu kartkę z nazwiskami powołanych. Oficer jadący z misją odbierał rozkaz otwarty, podobnej treści: „Kapitan R... uda się na F...G...N... do B..., gdzie zastanie marszałka A..., któremu wręczy załączoną ekspedycję¹⁵⁸”. Najczęściej sam Książę oddawał tę ekspedycję, zwłaszcza kiedy potrzeba było jakiego objaśnienia. Czasem powierzano oficerowi wysłanemu treść listu, czasem wyprawiano dwóch i trzech w pół godziny jednego po drugim z ekspedycją jednej treści i w jedno miejsce, co miało znaczyć, że droga niepewna i że weźmie diabeł dwóch, a czy trzeci dojedzie? Jeżeli w otwartym rozkazie było wyraźnie, że oficer ma pocztą jechać, wtenczas udawał się on do kasjera, ten zaliczył pieniądze, z których wszakże za powrotem trzeba było się wyrachować, podając rachunek na drukowanej kartce wręczonej wraz z pieniędzmi. Pocztą można było jechać albo jednokonnym wózkiem albo konno (*à franc étrier*). Wózki te pocztowe we Francji, na dwóch wysokich kołach, zwą gminnie, ale bardzo właściwie *tapecul*¹⁵⁹. W St. Denis w owym czasie, kiedy Pani Meurt de-froid brodę goliła, a Wielki Książę manewrował, karetki¹⁶⁰ utrzymujące komunikację z Paryżem nazywano *Pot de Chambre*. Ci ugrzeczniejsi Francuzi mają często wyrazy, których my barbarzyńcy nie śmiemy i wymówić. Otóż tych *tapecul* używaliśmy bardzo rzadko. Raz że strudzonemu trudno nie zdrzytać się czasem, a wtenczas gdyby koń idący między dwoma dyszlami upadł, czego się zawsze po koniu pocztowym spodziewać należy — można było łatwo sięgnąć na niego, lecz *à la Franconi*¹⁶¹, to jest głową na dół. Po wtóre, że tylko wtenczas można było puszczać się nimi, kiedy droga była dobra i wolna od maszerującego wojska. Inaczej jechałby kurier głównego sztabu wielkiej armii, jak jeździł czeski student wiedeńskim landkuczerem¹⁶² na koncepistę¹⁶³ do Lwowa. Zawsze więc prawie jeździło się konno. W początkach kampanii były na pocztach we Francji niezłe konie wierzchowe, zwane *bidets*, i z dobrym okulbaczeniem, ale później łaska boska, jeżeli znalazło się na stacji jaką taką, niezbyt zmęczoną szkapę z wszystkimi czterema nogami. Postylion

Żołnierz, List

¹⁵⁵*szjedz diabla* — dawne przekleństwo. [przypis edytorski]

¹⁵⁶*premier à marcher, second, troisième* (fr.) — pierwszy do pójścia, drugi, trzeci. [przypis edytorski]

¹⁵⁷*guide* (fr.) — przewodnik. [przypis edytorski]

¹⁵⁸*ekspedycja* (daw.) — przesyłka, coś wysłanego. [przypis edytorski]

¹⁵⁹*tapecul* (fr.) — pot. określenie pojazdu ze złym zawieszeniem; dosł.: wali-tylek. [przypis edytorski]

¹⁶⁰*karetka pocztowa* — kryty pojazd konny, który oprócz korespondencji i paczek przewoził pasażerów. [przypis edytorski]

¹⁶¹*à la Franconi* (fr. i wł.) — na sposób Franków. [przypis edytorski]

¹⁶²*landkuczer* (daw., z niem.) — najemny woźnica z wozem. [przypis edytorski]

¹⁶³*koncepista* a. *koncypient* (daw.) — urzędnik niskiego szczebla, referent. [przypis edytorski]

jechał naprzód, wytrząsał harapem¹⁶⁴ albo jęczał i krzyczał, kiedy mu przyszło pędzić jak na złamanie karku dzień czy noc, błoto czy lód.

Pierwszy raz w życiu odbyłem szlichtadę¹⁶⁵ po gołoledzi na koniu okutym bez ocyłów¹⁶⁶ przy samym otwarciu kampanii 1814 roku z Châlons do wsi Islettes. Tam to jest owa sławna *position des Islettes*, gdzie nieszczęsny Dillon¹⁶⁷ w pięć tysięcy zatrzymał 1792 roku całą armię księcia brunszwickiego. Stamtąd dogoniłem sztab w Vitry. Te dwa dni zostaną wiecznie w mojej pamięci, lubo z podobnych nie były ostatnie. Noc ciemna powiększała i niebezpieczeństwo, i obawę. Mimo ostrego zimna pot kapał mi z czoła, a każde poślizgnięcie się tępych podków, grożące zdruzgotaniem ręki lub nogi, uderzało jakby siłą elektryczną mrozem i gorącym od stóp do głowy, od głowy do stóp. I cóż stąd za zaszczyt, pytałem się nieraz, klnąc służbę sztabową. Linia nie lubi sztabu, zazdrości mu tego dachu, pod którym często nocuje, a nie wie, jak on gorzko, bo bez uznania zasługi, opłaca pozorne wygody.

Jeżeli postyliony we Francji, gdzie poczta zwykle szybko jeździ, gdzie i w czasie poکوju podróżować konno nie jest nowością, utyskiwały na nasze szalone wyścigi, cóż dopiero w Niemczech, a zwłaszcza w Saksonii. Od dzieciństwa słyszałem zawsze uzalania się na niczym nieczruszoną flegmę saskich postylionów, dlatego następujące zdarzenie było dla mnie wielce uciechą. Posłany byłem do generała Latour-Mobourg¹⁶⁸. Wyjechałem kolasą, jakiej już w naszym kraju pod denominacją Skarbnika trudno gdzie znaleźć. Postylion dobrze wykarmiony, w żółtej kurcie, stosowanym kapeluszu, odpowiadając na wszystko „*Schön!*” i jeszcze raz „*Schön!*”, usiadł poważnie na koziołku, łokcie od siebie jakby do stejera¹⁶⁹ zaokrąglił, batożek na bok spuścił, klasnął językiem i ruszył wolnym truchcikiem. Zdziwiło go, gdy mu kazał prędeż jechać, a jeszcze więcej, gdy zniecierpliwiony jego nieposłuszeństwem, dałem mu do zrozumienia, aby robił, co każe, bo jego grzbiet blisko, a moje buty kończaste. Zamruczał i mruczał ciągle, ale jechał żwawo. Pod wieczór przyjeżdżamy do miasteczka, gdzie spodziewałem się zastać generała, ale zastałem tylko oficera, który mi oświadczył, że forpocztę¹⁷⁰ swoje w ten moment ściąga na tę stronę miasta. Bliskość niespodziana nieprzyjaciela nie dozwalała mi podróżować kolasą, tym bardziej że trakt trzeba było opuścić i od wsi do wsi szukać tego, którego tu nie zastałem. Kazałem więc wyprząc konie, na jednego włożyć kulbakę, którą przezorny Niemiec miał w kolasie, na drugiego zaś wsiąść oklep Jego Postylionów Mości — i ruszyłem żwawo w stronę mi wskazaną. Póki jeszcze było dnia trochę, szło jako tako, ale wkrótce nadeszła noc ciemna, a z nią i wichur w same oczy. Wtenczas mój postylion zaczął powoli i z cicha, a potem coraz prędeż i coraz głośnież jęczyć i zapewne wzywać wszystkich świętych przez dzwoniące zęby. Prawdę mówiąc, nasze obie szkapy, wyniesione niespodzianie i bez najmniejszej kiedy bądź oświadczonej z ich strony pretensji na wierzchowców, trzęsły bez litości, jak gdyby chciały nas przekonać o niedorzeczności postępków naszego. Niejeden z naszych generałów był takim improwizowanym wierzchowcem — trząsł kaducznie, nareszcie potknął się i upadł. Nie tu wszakże koniec cierpień mojego towarzysza kurierowskiej pogoni. Zaczęły go wkrótce straszyć coraz częstsze „*Qui vive!*”¹⁷¹, których w szumie wiatru nie zawsze od razu można było dosłyszeć. Wiedział on zapewne, czym pachnie koniec pistoletu straży obozowej, bo usłyszawszy parę razy, że odpowiedziałem „*France!*”, krzyczał potem ciągle „*Franz! Franz!*”, czy się kto pytał, czy nie pytał. Nazajutrz wracaliśmy już powoli i w najlepszej komitywie. Ledwie jednak nie

¹⁶⁴*harap* (daw.) — bicz z krótkim trzonkiem i długim plecionym rzemieniem, używany głównie na psy myśliwskie. [przypis edytorski]

¹⁶⁵*szlichtada* (daw., z niem. *Schlitten*: sanie) — kulig; zabawa polegająca na przejazdzie saniami, odwiedzaniu wszystkich sąsiadów i przyłączaniu ich do orszaku. [przypis edytorski]

¹⁶⁶*ocyle* — wymienne stalowe kliny, wpuszczane dawniej w końce ramion podków, żeby zapobiec ślizganiu się konia na gładkiej powierzchni; zastąpione przez hacele. [przypis edytorski]

¹⁶⁷*Dillon, Théobald* (1745–1792) — generał armii francuskiej; podczas wojny na granicy Flandrii, zgodnie z rozkazami, po przywabieniu sił austriackich nakazał swoim oddziałom odwrót; nieufni i niesubordynowani żołnierze wpadli jednak w panikę, rzucili się do ucieczki, podczas której, uważając, że zdradził, zamordowali go. [przypis edytorski]

¹⁶⁸*Latour-Mobourg, Victor de Fay de* (1768–1850) — francuski wojskowy i polityk; w bitwie pod Lipskiem utracił nogę; minister wojny (1819–1821). [przypis edytorski]

¹⁶⁹*stejer* a. *sztajer* — powolny ludowy taniec styryjski, z przyśpiewkami. [przypis edytorski]

¹⁷⁰*forpoczta* — wojskowy oddział zwiadowczy lub wysunięte stanowisko posterunkowe. [przypis edytorski]

¹⁷¹*Qui vive?* (fr.) — Kto tam? [przypis edytorski]

plakał, poprawiając się na *schimlu*¹⁷² z boczek na boczek, że taka plaga w annałach saskich poczt niezapisana, na niego nieszczęsnego paść musiała.

Czasem udało się odbyć dobę służby na miejscu, ale czasem wróciwszy z misji wcześniej, trzeba było i raz drugi ruszyć w drogę. I lubo przysłowie mówi: *bis repetita placet*¹⁷³, my nie byliśmy tego zdania, dlatego wracając, zwłaszcza w nocy, a mając ustne jakieś zlecenie, choćby najmniejszej wagi, staraliśmy się mówić z samym Księciem. Obudzony, podniósł głowę kolorowym fular¹⁷⁴ obwiązaną, wysłuchał, potem zwykł mówić: „*C'est bien, allez Vous reposer*”¹⁷⁵. Ten rozkaz, oznajmiwszy pułkownikowi służbowemu, wypełniało się zawsze z największym pośpiechem i wzorową akuracnością.

Z miasta Troyes, które nie wiem, czy po polsku można nazwać Troją¹⁷⁶, byłem wysłany do generała France. Zastałem go na probostwie. Gdy oddałem ekspedycję i powiedziałem, co miałem powiedzieć, napiłem się wina i siadłem przy kominku. Wtenczas proboszcz staruszek odezwał się do mnie: „Acian¹⁷⁷ dobrodzi jesteś Polak?”. Gdyby to nie z księdza, byłbym myślał, że diabeł z niego przemówił. Z dalszej rozmowy po polsku dowiedziałem się, że jako emigrant kilka lat przepędził, nie pamiętam w czyim domu, w Poznańskiem. Spytałem go się, czy na takiej ustroni nie lęka się rabunku Kozaków. Z uśmiechem odpowiedział mi: „Nie boję się Kozaków, ja się z nimi rozmówię”. Francuz zawsze Francuzem — że umiał kilka słów po polsku, zdawało mu się, że całą Słowiańszczyznę ma w kieszeni. Wkrótce byłem znowu w tej wiosce — z probostwa tylko dwa kominy stały. Nie wiem, dlaczego Kozaków wystawiają jako uosobnienie rabunku. Bardzo mylnie moim zdaniem. Kozak bierze tylko to, co mu się zdać może. Francuzi więcej jeszcze niszczą, niż biorą lub brać lubią. W domach tłuką, co mogą. W stodołach ogień zakładają. Gdzie łan zboża, wjeżdżają w środek — więcej wytłuką, niż spasą, nie pamiętni, że może za parę godzin ich własne wojsko furazu tam szukać będzie. Prusak znieważa osoby, jak tylko może to bezkarnie uczynić — zemsta w nim góruje. Prusacy są ludzie, o których mówią: *qu'ils crachent sur le cadavre*¹⁷⁸. Byłem w niewoli u Rosjan, i to w chwili gdy do zemsty niemało mieli powodów. Moskwa spalona, część kraju w puszcze¹⁷⁹ zamieniona — a wyjąwszy pierwszego zetknięcia się, na złe, ubliżające obchodzenie żalić się nie mogą. Słowianie pastwić się nie umią¹⁸⁰, nie znają nieprzyjaciela, jak tylko z bronią w ręku. Kozacy, zwłaszcza starsi, obdarłszy pierwej, to się rozumie, i przeciągnąwszy raz nahajem¹⁸¹, byli potem dla jeńców z tym poszanowaniem, jakiego nieszczęście głośno się domaga, a którego Niemcy zupełnie nie rozumia¹⁸². Kozak uderzył i dwa razy nahajem, jeżeli zdobycz nie odpowiedziała jego nadziei. — Co ty za oficer, kiedy nie masz zegarka! — Ale bili bez litości, jeżeli przy wziętym w niewolę znaleźli co z cerkiewnych rzeczy.

W kilkanaście dni po mojej rozmowie z proboszczem, znowu w Troyes, kiedyśmy aż spod Bar-sur-Ornain forsownym marszem zwracali się ku Paryżowi, wszedłem do salonu służbowego, zrobiwszy jednym ciągiem mil¹⁸³ dwanaście. Ledwie rozciągnąłem się i to, proszę wierzyć, nie na materacu, pułkownik zawołał: „*Premier officier à marcher!*” — a nim był Pan Fredro. Zerwał się więc Pan Fredro, wszedł do drugiego pokoju i stanął przed księciem. Książę, trzymając list w ręku, spojrział na mnie i odezwał się jeszcze więcej przez nos niż kiedykolwiek: „*Comment, Vous n'avez pas encore le ruban rouge?*” — „*Non, Monseigneur. C'est la seconde campagne que je fais à l'Etat Major de Votre Altesse*” etc., etc...

¹⁷²*schimmel* (niem.) — koń siwek. [przypis edytorski]

¹⁷³*bis repetita placet* (łac.) — dwukrotnie powtórzone jest miłe. [przypis edytorski]

¹⁷⁴*fular* — chustka na szyję z tkaniny jedwabnej. [przypis edytorski]

¹⁷⁵*C'est bien, allez Vous reposer* (fr.) — Dobrze, niech pan idzie odpocząć. [przypis edytorski]

¹⁷⁶*Troyes, które nie wiem, czy po polsku można nazwać Troją* — nazwa francuskiego miasta Troyes nie ma związku z Troją, powstała ze zniekształconej w ciągu wieków nazwy z czasów rzymskich: Tricassium, od nazwy galijskiego plemienia Tricassów. [przypis edytorski]

¹⁷⁷*acian* — znieksz.: *acan*, skrót od: waszmość pan; staropolski potoczny zwrot grzecznościowy. [przypis edytorski]

¹⁷⁸*qu'ils crachent sur le cadavre* (fr.) — że oni plują na trupa. [przypis edytorski]

¹⁷⁹*puszcza* — niegdyś określenie wszelkich terenów bezludnych, a więc pustych; pustkowia. [przypis edytorski]

¹⁸⁰*umiać* — dziś popr.: umieją. [przypis edytorski]

¹⁸¹*nabaj* — skórzany bicz z krótką rączką. [przypis edytorski]

¹⁸²*rozumiać* — dziś popr.: rozumieją. [przypis edytorski]

¹⁸³*mila* — dawna miara odległości o różnej wartości, w Francji licząca ok. 4 km. [przypis edytorski]

„*Eh bien, je Vous la donne apresent*”¹⁸⁴ — rzekł i zaczął dawać mi objaśnienia, gdzie, jak i do kogo mam jechać. Uradowany, nie miałem przytomności zapytać się, czy mogę krzyż nosić albo do kogo mam się udać — później nie śmiałem się naprzykrzać, aż dopiero dany krzyż w Troyes otrzymałem w Fontainebleau. Jeszcze w pułku, a powtórnie w Moguncji po bitwie pod Hanau, byłem do tego krzyża podany. O! źle wychodzi, kto się nie przypomina i nie upomina.

W głównej kwaterze były zawsze dwa stoły: stół *des grands officiers*, to jest sztabu i dworu cesarskiego, i stół księcia de Neufchatel. Do tego ci z nas siadali, którzy byli na służbie, szef sztabu, adiutanci, sekretarze i przybyli oficerowie w interesie do sztabu. Sam książę jadał zawsze z Cesarzem. Nie wszyscy i marszałkowie siadali do stołu ze swoim sztabem, ale ich adiutanci robili honory i przyjmowali nas zawsze uprzejmie i gościnnie. Niejedną dobrą chwilę mogę wspomnieć na tych mimowolnych odwiedzinach i nieproszonych obiadach. Przed samym rozpoczęciem kampanii jadę z Châlons do Brienne — zimno, gruda, noc nastaje, klnę na czym świat stoi po polsku i po francusku, a nawet podobno i po węgiersku, nareszcie przybywam i wręczam ekspedycję marszałkowi Mortier¹⁸⁵. Stół długi, dobrze oświetlony, zupa już rozdana, sam czas. Marszałek, przeczytawszy, siada do stołu; na jego zapraszające skinienie ruszyliśmy się wszyscy, każdy chwycił za najbliższe krzesło i w mgnieniu oka stół został jakby opasany wieńcem epolet¹⁸⁶, achselbandów, faworytów¹⁸⁷ i wąsów. Milczenie spadło na towarzystwo, przerywała je tylko łyżka, co jak wiosło gondoliera na weneckich lagunach głąskała z lekkim pluśnięciem kurzącą się zupę. Gdzieniedzie zasumiało studzące dmuchanie — albo i mniej przyzwoite głośne wciąganie pożywnego płynu. Złe na świecie zdaje się być potrzebnym, ażeby wartość dobra zrobić człowiekowi wydatniejszą. Cóż byłby ten talerz cienkiego rosółu nalanego na bułkę grubo pokrajaną, gdyby nie wiatr, co mnie ziębił dzień cały, gdyby nie gruda, co mi wszystkie zasoby wytrzęsła. Bądź co bądź, ta czy owa przyczyna — zupa zniknęła, jak zniknęła poprzedzająca para. Nalano szklanki, postawiono *les boudins et le gigot de mouton aux haricots*¹⁸⁸ (potrawy *sine qua non*¹⁸⁹) i rozmowa wzmagać się zaczęła. Marszałek był w dobrym humorze, kazał dać szampana. Korek puknął z powszechnym zadowoleniem obecnych. Dowcip się roił, śmiech nie ustawał. Ja nawet zapomniałem, że wózek pocztowy czeka przed domem, że na nim resztę nocy będę mój obiad trawił, mój los roztrząsał, mój sen wojował.

Jedzenie

Niewiele czasu upłynęło od tej uczt w Brienne, a inni tam znowu znaleźli się goście i inaczej byli częstowani. Potentaty eskomptowali¹⁹⁰ weksle, które po odtrąceniu namiętności i miłości własnej niewiele podobno korzyści światu przyniosły. Mógłbym wam, moi państwo, obszernie opowiedzieć bitwę pod Brienne¹⁹¹, ale sumiennie wolę was odesłać do dzieła pana Thiers¹⁹² — lepiej bez wątpienia na tym wyjdziecie. Muszę bowiem przy tej sposobności ostrzec, że jeżeli jaki oficer subaltern¹⁹³ zdaje sprawę z ogólnego ruchu jakiej batalii, jako naoczny świadek i sędzia, ten kłamie niezawodnie — bo albo powiada

¹⁸⁴*Comment, Vous n'avez pas encore le ruban rouge?... (fr.)* — Cóż, nie ma pan jeszcze czerwonej wstążki? — Nie, Wasza Wysokość. To już druga kampania, którą odbywam w sztabie Waszej Wysokości itd. — Ach, dobrze, daję ją panu teraz (czerwoną wstęgę ma order Legii Honorowej, najwyższe odznaczenie nadawane przez państwo francuskie, podzielone na pięć klas). [przypis edytorski]

¹⁸⁵*Mortier, Édouard (1768–1835)* — francuski dowódca okresu wojen rewolucyjnej Francji i wojen napoleońskich, marszałek Francji za Napoleona I. [przypis edytorski]

¹⁸⁶*epoleta* (daw.) — epolet, naramiennik: pasek materiału ozdobiony złotym lub srebrnym sznurem, często z frędzlami, naszyty na ramieniu kurtki mundurowej, zwykle z umieszczoną na nim naszywką oznaczającą stopień wojskowy. [przypis edytorski]

¹⁸⁷*faworyty* (daw.) — baczki, bokobrody. [przypis edytorski]

¹⁸⁸*les boudins et le gigot de mouton aux haricots* (fr.) — kielbaski i udziec barani z fasolą. [przypis edytorski]

¹⁸⁹*sine qua non* (łac.) — bez którego nie (jest coś możliwe itp.). [przypis edytorski]

¹⁹⁰*eskomptować* (z fr. *escompter*) — daw.: eskontować, dziś: dyskontować, kupować lub sprzedawać weksel przed jego terminem płatności przy potrąceniu dyskonta, tj. ustalonego procentu od sumy zobowiązania wekslowego. [przypis edytorski]

¹⁹¹*bitwa pod Brienne* (29 stycznia 1814) — stoczona pomiędzy armią francuską pod dowództwem Napoleona a wojskami prusko-rosyjskimi feldmarszałka Blüchera, maszerującymi w głąb Francji; zakończona taktycznym zwycięstwem francuskim, bez rozbitcia wojsk nieprzyjaciela, który wycofał się z walki. [przypis edytorski]

¹⁹²*Thiers, Louis Adolphe (1797–1877)* — francuski polityk i historyk; współtwórca rewolucji lipcowej (1830); autor wielotomowych prac: *Historia Rewolucji Francuskiej* oraz *Historia Konsulatu i Cesarstwa*. [przypis edytorski]

¹⁹³*subaltern* (daw., z łac.) — podwładny; młodszy oficer. [przypis edytorski]

to, co później z raportów wyczytał, albo też powtarza to, co mu się udało w górze zasłyszeć. Oficer subaltern liniowy może tylko widzieć, co się dzieje przed nim i na jego często bardzo ciasnym horyzoncie. Oficer nawet sztabowy, który z rozkazami przebiega pole boju w różnym kierunku, nie znając pierwotnej pozycji i szyku, o szczegółowych tylko zdarzeniach może otrzymać własne naoczne przekonanie. Niech mi wolno jeszcze będzie wspomnieć, że niejedyn z szanownych agronomów słuchając o batalii, wystawia ją sobie najczęściej ściśniętą jakby na dziedzińcu albo na pastwisku za sadem. Zdaje mu się, że zawsze być musi jakiś punkt, z którego całą bitwę przejrzeć można, dla czegoż by i Onufry, stojąc na takim punkcie, nie miał powiedzieć, co się działo. Ale jeżeli uwierzy, że linia bojowa czasem i na milę i więcej się rozciąga, wtenczas już wątpić nie będzie, że ten kłamie, co opisuje batalię podług tego, co niby sam widział i sam doświadczył.

Słuchacie mnie, a ja pletę trzy po trzy, zwyczajnie jak stary, ale jednak nie będę wam dzisiaj powtarzał, co wczoraj wyczytałem. Nie chcę także wyliczać wam wszystkie moje utarczki, ataki i odwroty, cięcia w prawo i w lewo, na koniu i pod koniem, muszę jednak wspomnieć dziwne jakby przeznaczenie, że z czterech razy, w których, ile sobie przypominieć mogę, śmierć najbliższej w oczy mi zajrzała, rozumie się od kuli armatniej, bo karabinowych krót spamięta, co brzęczą, gwizdzą, szumią jak chrząszcze na wiosnę, że z czterech razy, mówię, wszystkie miały miejsce nie dalej jak pięćdziesiąt kroków od Napoleona — a jednak w kampaniach 812, 813 i 814 na kulach, granatach, kartaczach nie zbywało wcale.

Pierwszy raz było to szesnastego pod Lipskiem. Pędzącemu od marszałka Marmonta, generała Bertrand, jak wspomniałem, dał mi ustne zlecenie. Zastaję Cesarza chodzącego z w tył założonymi rękoma; opodal za nim stał batalion młodej gwardii, trochę dalej na prawo służbowe szwadrony. Zbliżyłem się do niego i powiedziałem, że mam rozkaz donieść mu, że czoło kolumny czwartego korpusu wchodzi do Lipska. — „Czwartego?” — więcej powtórzył, niż zapytał. — „*Oui Sire, du quatrième corps*”. Chciałbym był przeciągnąć rozmowę, ale nie było podobieństwa, tym więcej, że Najjaśniejszy Pan raczył odwrócić się ode mnie. Wracając więc do konia, którego puściłem za frontem wspomnianego batalionu, ale za ledwie obszedłem lewe skrzydło, kula armatnia kładzie trupem dwóch żołnierzy. Tak jak stali za sobą w drugim i trzecim szeregu, padli na wznak. Jeden krok dalej, a byłbym trzecim. Następnego dnia staliśmy w miejscu. Osiemnastego byłem znowu na służbie. Posłano mnie uwiadomić króla neapolitańskiego, że brygada młodej gwardii wzmocniła księcia Poniatowskiego¹⁹⁴. No, już to wyznać muszę szczerze, że kto w czasie boju szukał Murata, temu zimno być nie mogło. Ten człowiek lał w ogień i szukał guza *con amore*¹⁹⁵. Przejechałem poza front artylerii konnej gwardii i jeszcze jakiejś drugiej baterii; z pół godziny stałem przy królu, kul tam więc różnego rodzaju nie brakło, a jednak dopiero minąwszy Cesarza, stojącego koło wiatraku, i zwracając konia ku memu bratu Sewerynowi, który komenderował służbowymi szwadronami, mało co nie beknąłem. Kula armatnia obrzuciła mnie błotem. Od tego wiatraku do baterii gwardii, od której dopiero co byłem wrócił, był pewnie dobry wystrzał armatni; jakąż więc ogromną przestrzeń, ledwie do uwierzenia, kula ta przelecieć musiała, aby ze trzydzieści kroków za Napoleonem, pana Fredrę tylko co nie sprzątnąć. Wyraźnie nie służyło mi sąsiedztwo Wielkiego Człowieka.

Dwudziestego drugiego we Freyburgu¹⁹⁶, gdzie, mówiąc nawiasem, wsadziliśmy z Milbergiem na konia rannego generała Klickiego¹⁹⁷ i z ciężką biedą przeprowadzili przez ciżbą zatarasowany most, co nieraz potem z wdzięcznością wspominał — we Freyburgu więc, przeszedłszy Unstrut¹⁹⁸, Cesarz zatrzymał się na małej polance, co od lasu ciągnęła się

Niebezpieczeństwo

Niebezpieczeństwo

¹⁹⁴ *Poniatowski, Józef* (1763–1813) — polski książę, generał, wódz naczelny wojsk polskich Księstwa Warszawskiego, marszałek Francji; bratanek króla Stanisława Augusta Poniatowskiego; zginął w bitwie pod Lipskiem. [przypis edytorski]

¹⁹⁵ *con amore* (wł.) — z miłością; z zamilowania. [przypis edytorski]

¹⁹⁶ *Dwudziestego drugiego we Freyburgu* — 21 października 1813, podczas odwrotu spod Lipska, Napoleon rozmieścił swoją armię we Freyburgu nad rzeką Unstrutą, obsadzając dwa prowizoryczne mosty, które po przejściu głównych sił, a następnie tylnej straży, o świcie 22 października, spalono. [przypis edytorski]

¹⁹⁷ *Klicki, Stanisław* (1775–1847) — polski oficer, arystokrata; uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, wojen napoleońskich, powstania listopadowego; generał kawalerii. [przypis edytorski]

¹⁹⁸ *Unstrut* (niem.), pol. *Unstruta* — rzeka we wschodnich Niemczech, lewy dopływ Saawy. [przypis edytorski]

pochyło na prawo aż w dół do rzeki, zatrzymał się i przez perspektywę¹⁹⁹ obserwował nieprzyjaciela, który nas z boku kanonował, z boku, z prawej strony dyrekcji naszego marszu. Nie byłem bardzo spokojny, postrzegłszy, że mój brat Seweryn ruszył ze swoim szwadronem służbowym za linię bojową. Góra poprzecinana winnicami, obsadzona na szczycie artylerią, niżej piechotą, nie obiecywała zwycięstwa kawalerii. Mówiono wtenczas, że był wysłany dla dostania języka i w samej rzeczy po kilkogodzinnej pukaninie przywiódł kilku jeńców. Zdaje się, że Cesarz był poznany, bo kule zaczęły gęsto padać koło niego, a kiedy zwrócił konia na lewo i jechał powoli, my, stojący pod lasem uczyniliśmy to samo. Między drożyną popod las a polem była spadzistość niby wysoka miedza; pod tę więc miedzę w pół mego konia pada granat i zaraz pęka. Wiadomo każdemu, że granat, padłszy, zakręciwszy się, mniej więcej podskakuje i pryska promieniami w górę. Dlatego artylerzyści kładą się, jak padnie blisko, dlatego im kto wyżej stoi, tym gorzej. W pozycji więc mojej ówczesnej nie dziesięć, ale sto przeciw jednemu, powinienem być ja albo mój koń zginąć. A jednak — ani jedno, ani drugie. O! los, panie, to figlarz, nie można nigdy na niego rachować. Kilka chwil minęło, nim uwierzyłem, że jestem, nie mówię — żywy, ale cały. To był raz trzeci, a nareszcie czwarty, kiedy pod Hanau straciłem moją klacz bułaną. Cesarz wtedy był się zwrócił i jechał ku mnie, a minął mnie, nim mantelzak odpiąłem. Wyraźnie, wyraźnie sąsiedztwo Napoleona nie służyło mi wcale.

Niebezpieczeństwo, Los

Kiedy po skończonych wojnach wróciłem w domowe zacisze, wielu, wielu razami uderzone serce, serce zakrwawione, zbolale nie dozwalało pamięci rozpowiadać zdarzeń z onego czasu, w którym morze nadziei a sławy kropelka czyniły życie istotnym życiem duszy — czyniły nas ogniwem, aczkolwiek drobniejszym, niż myśl sobie wystawić może, ale jednak ogniwem łańcucha, który wzruszał zardzewiałe zapory świata. Nieraz w rodzinnym kole stokrotne zapytania zbywałem krótką odpowiedzią. Chciałem jakby zamknąć już zapisaną pierwszą księgę mojej przeszłości, a zwracać tylko całą uwagę na tę drugą, co mi jeszcze białymi błyszcząca stronicami. Przeciwnie zupełnie się dzieje po wielu upłynionych latach. Białych stronic niedużo, a zapisane ciągną ku sobie. W podróży życia bywa jak i w każdej innej podróży. Póki idzie się rażno, ochoczo, póty rzuca się okiem tylko przed siebie. Każdy przedmiot jest celem nowej dążności, zaledwie się go dojdzie, szuka się drugiego i tak dalej, dalej... „Naprzód” hasłem wędrowca. Ale kiedy siły osłabną, kiedy wyszedłszy na wzgórek odetchnąć trzeba... otrzeć znojone czoło, wtedy zwraca się oko na przestrzeń, którą już się przebyło. Odległość przed nami mierzymy podług tej, co za nami. A owe cieniste gaje, wonne łąki, srebrzyste potoki, których nie uważaliśmy w naszym biegu, jakże są piękne, jak lube w pamięci naszej wtenczas, kiedy droga coraz ostrzejsza, wiatr coraz chłodniejszy, niebo coraz ciemniejsze. Teraz, zasiadłszy przy kominku, chętnie gwarzę o Cesarzu Napoleonie. Młode pokolenie słucha jak o Stefanie Batorym albo Janie Sobieskim, bo przeszłość, której pamięć nie sięga, wąskie ma przedziały, stulecia ledwie czasem komat²⁰⁰ dzieli. *Alles zerschmilzt in grosse Massen*²⁰¹. Słuchają mnie młodzi, a ja gawędzę i pierwej drugich, niż siebie utrudzę. Nieraz, kiedy wracam z polowania, a dojmujące zimno jesienne i dym ścielący się z kartoflanej naci biwak przypomni — zdaje mi się, że mam jeszcze pałasz przy boku, depeszę w zanadrzu. Mimo woli wyciągam szyję i śledzę okiem, czy droga wolna. Wtenczas władza wspomnienia samą nawet dolegliwość nie tylko znośną, ale i przyjemną robi. Może w części i dlatego, że myślę sobie: Jeszcze to zdołam, com zdołał przed laty trzydziestu. Najmilsze jednak budzi wspomnienie obiad późny, myśliwski. Wszystko jak dawniej, tylko że zamiast marszałka siedzi żona, zamiast oficerów sąsiedzi. Gwar jak tam, tak i tu, ale jeżeli mowa o strzałach, to z dubeltówki, jeżeli o zabitych, to o lisach i zającach. A co najlepsze, że na koniec zamiast wózka pocztowego czeka dobre łóżko, łóżko, którego wartość uczyłem się oceniać i za wcześnie, i za długo.

Wspomnienia

Nie wszystko jednak w przeszłości da się wspomnieć z przyjemnością, a nawet i obojętnie. Bolesnym jest wspomnienie nieszczęścia nie tego, co nas jak rozburzona fala porzywa, skręca i o skalę uderza (myśl przebytego niebezpieczeństwa staje się poniekąd pociechą), ale nieszczęścia, co jak stojąca, zatęchła, zielona woda kałuży podtapia powoli.

Wspomnienia

¹⁹⁹perspektywa (daw.) — luneta. [przypis edytorski]

²⁰⁰komat (muz.) — bardzo drobna, trudna do uchwycenia różnica między dźwiękami niemal tej samej wysokości. [przypis edytorski]

²⁰¹*Alles zerschmilzt in grosse Massen* (niem.) — Wszystko roztapia się w wielkich masach. [przypis edytorski]

A takim nieszczęściem jest niewola — to nagle strącenie z wyższego stanowiska, to zerwanie nadziei, to upokorzenie, to nareszcie położenie nowe, nieznane, nieprzeczone. Nie pierwsze to chwile niewoli wojennej, aczkolwiek najniebezpieczniejsze, bywają najprzeczniejszymi. Jeżeli w pojedynczej walce zostałem pokonany, zwycięzca staje się moim opiekunem. Jeżeli w szeregu z innymi byłem przemocną siłą ujęty, jestem zawsze samym sobą — jestem wojskiem, któremu tylko broni nie staje, nareszcie mam z żołnierzem do czynienia, a to wiele znaczy. Ale kiedy zapędzony gdzie w głąb obcego kraju, oddany dowolności lada urzędnictwa, zmuszony jestem przyjmować kawałek chleba rzucony jak jałmużnę nawet od tych, którymi gardzę — albo jeżeli w długim przeciągu czasu starła się wszelka powierzchowna cecha wojskowości, a dziwaczny jaki tandetny strój zbiedzona okryje postać — o! wtenczas jeniec wojenny staje się niewolnikiem. Tego doświadczyłem w Wilnie²⁰², tego niejedyn z Wojska Polskiego doświadczył 1831 roku w Galicji, tego niestety doświadcza jeszcze po największej części emigracja nasza we Francji.

Żołnierz, Niewola

Jeżeli wyszedł z wilgotnego pomieszczenia, gdzie przez całą noc szczury skakały mi po głowie, jeżeli wstał od stołu, gdzie się pożywiłem ze wstrętem prawie, jeżeli mam na sobie jaką starą kapotę, nie w mój stan skrojoną i buty, które zwycięzca nie uznał za godne zająć miejsce w snopku swoich wawrzynów — jeżeli więc w takich okolicznościach wejść w progi domu, gdzie może niedawno w świetnym mundurze, w odbłasku zwycięskiej broni, ufny w niejakie zalety, co mnie nad poziom społeczeństwa nieco wznosiły, gościłem — już tam teraz tym nie jestem, czym byłem. I ten, co mnie tam przyjmuje, mój równy w każdym względzie, nie jest już dla mnie tym, czym był. Wstaje z krzesła, w którego miękkich ramionach czytał romans nowy, i po krótkiej gonitwie za szarlotem²⁰³, co przy kominku wygrzany, rozgniewał się na figurę, która przyniosła z sobą trochę zimnego powietrza, bo przysła piechotę, w mróz, bez płaszcza. I po krótkiej, mówię gonitwie, wita mnie serdecznie, sadza na sofie, której poduszki zagięły się więcej niż zwykle pod dotknięciem egzotycznej kapoty. Sam podaje cygaro, sam nawet zapala, ale on już nie jest dla mnie tym, czym był dawniej. Jego dobre, najlepsze chęci przybierają niejako *vernix* opiekuńczej wyższości. W jego zdaniu jest jakaś oględność, w żartach wstrzemięźliwość, w grzeczności zbytek. Ja to czuję i coraz więcej cofam się w siebie jak ślimak w swoją skorupę za pierwszym dotknięciem. Rozmowa między nami idzie na szczytach. Obydwom nam ciasno, bo jakaś, że się tak wyrażę, obcość zaległa największą część przestworza. Na koniec, uściskawszy się po przyjacielsku, rozstajemy się i wolniej oddychamy, on w gabinecie, ja na schodach. Odzież, wydatna część powierzchowności, pociąga gwałtem do stosowniejszego sobie świata, jeżeli w dół, to w dole, w obcym żywiole władze umysłowe drętwieją powoli. Doświadczyłem tego na małą skalę, ale zdaje mi się, że nędza, a do tego w niewoli, jest rdzą zjadliwą, która najczystsza stal koniec końców zeżreć musi.

Upadek

Los jeńców wojennych za Niemnem w 1812 roku był wyjątkowym. Niewola nie była internowaniem rozbrojonych, ale była nędzą głodu, zimna i choroby, posuniętą, szczególnie w Wilnie, do najokropniejszej ostateczności. Tam odegrała się ostatnia scena długiego i bezprzykładnego dramatu.

Zaczawszy od Mało-Jarosławia²⁰⁴ aż do Berezyny odwrót nasz był odwrotem wojska, otoczonego wprawdzie zbytnią masą pociągów²⁰⁵, rannych i trainardów²⁰⁶, ale ta niesforna masa, acz zatrzymywana, spierająca się, nawet tratująca się w każdym ciasniejszym przejściu, miała jednak przed sobą długą, wolną przestrzeń, którą upływała powoli. Ale Berezyna wszystko to skoncentrowała, co się na cztery, sześć, a może i więcej mil szczegółowo rozciągało. Od Berezyny ku Wilnu coraz bardziej szeregi szczuplały, a liczba

Zima, Głód, Żołnierz

²⁰²Tego doświadczyłem w Wilnie — Aleksander Fredro zachorował w Wilnie na tyfus, wśród którego był wziętym w niewolę. [przypis redakcyjny]

²⁰³szarlot (fr. *charlotte*) — czepek. [przypis edytorski]

²⁰⁴bitwa pod Małojarosławcem (24 października 1812) — stoczona podczas wojny francusko-rosyjskiej o miasto Małojarosławiec w środkowej Rosji, ok. 120 km na pld-zach. od Moskwy; podczas zażartych walk miasto ośmiokrotnie przechodziło z rąk do rąk; starcie zakończyło się utrzymaniem Małojarosławca przez Francuzów, jednak przewaga armii Kutuzowa, która po przybyciu nie podjęła walki, lecz obsadziła linię obrony pod Kaługą, skłoniła Napoleona do zmiany planów i wyboru trasy odwrotu przez zdewastowany kraj, drogą przez Możajsk na Smoleńsk. [przypis edytorski]

²⁰⁵pociąg (daw.) — wóz, tabor wojskowy. [przypis edytorski]

²⁰⁶trainard (fr.) — guzdrała, maruder, osoba, która się ociąga podczas marszu i pozostaje w tyle za grupą; tu być może w znaczeniu *traineur*: maruder, żołnierz samowolnie odłączający się od oddziału, włóczący się, często w celach rabunkowych. [przypis edytorski]

bezbронnych, samopas idących wzrastała. Na kilka mil długa ciągnęła się czarna wstęga po śnieżnej przestrzeni. Nie było może tyle spierania się na mostach, jak z tamtej strony Smoleńska, bo ubyłoby wiele artylerii, wozów i wózków, ale za to widziałeś kilkadziesiąt tysięcy ludzi niechających, niemogących już innego pojmwować wroga, jak głód i zimno. Zimno wzrastające do dwudziestu stopni nie tylko wytrącało z ręki karabin, ale uderzało już przedśmiertnym uderzeniem. Nie tylko bowiem trzeba było cały dzień maszerować w mundurze okrytym surdudem bez podszewki, ale trzeba było gdzieś i spocząć, zdrzy- mać się choćby na chwilę. Biada tym, co za wiele zaufali zaświeconemu ognisku. Ogień często gasł, a z nim i życie. Okropnie tam było, okropnie, moi państwo! Widziałem pa- dających pod koła, a nikt nie pomyślał, aby koła zatrzymać, łamiących lody, tłukących się w otwartych toniach, a nikt ręki nie podał. Widziałem konie gryzące z bólu skamieniałą ziemię, którym jakiś Szylok²⁰⁷ nowy wykroił z uda parę funtów mięsa — skąpił jedno- go uderzenia nożem i to właśnie wtenczas, kiedy dobrodziejstwem było. Widziałem, jak uporczywie broniono przystępu do ognia, nie temu, co wpółzmarznięty chciał ogrzać się na chwilę... to się rozumie samo przez się... ogień tam był życiem... życiem nikt się nie dzieli, ale broniono żebrzącemu odrobinę płomienia, który by swoją słomą przeniósł do własnego barłogu. Niejeden na oświeconym tylko śniegu wlepił oczy w ciepło, do którego nie śmiał się zbliżyć, a poranek zastał go bryłą lodu. Widziałem rannych rzuconych na drogę, bo zdrowszy, silniejszy zapragnął jego szkapy i powózki. Widziałem jeńców strze- lanych, jeżeli który osłabł i dalej iść nie mógł. Widziałem budynki podpalone ze złości i zawiści, że inni w nich pierwsi znaleźli przytułek. Widziałem... tak widziałem siebie, kiedy kolega, niby przyjaciel, sprzedał futro ze mnie, które mi był pożyczył, bo ich dwa zdobył w Moskwie. I ja głupi myślałem, że cudze oddać trzeba, nie napiętnowałem go przynajmniej hańbą, zmuszając, aby mnie własną obnażył ręką. I teraz nie rzucę jego nazwiska wzdardzie poczciwych ludzi. Nie był zły. Nie wiedział, co czyni. Umarł — niech mu Bóg przebaczy, jak ja mu przebaczam — *jak przebaczam z duszy serca i innym, co mnie odstąpili w ciężkiej potrzebie*.

Gdyby ta ogromna masa ludu, bo nie powiem wojska, nie była w swojej drodze tra- fila na rozległe miasto, byłaby przynajmniej w połowie przeszła Niemen, a z tej połowy byłaby może odżyła połowa. Ale wszedłszy do Wilna, każdy cisnął się w ogrzane izby, zgłodniały napychał żołądek, a co gorzej, zanadto trunkiem się zasilął. Ci ludzie z roz- marznieniem swoim, że się tak wyrażę, stracili resztę sił swoich. Co się działo w Wilnie w pierwszych kilku tygodniach po 10 grudnia 1812 roku, łatwiej powiedzieć niż uwierzyć, a i powiedzieć trudno. Jeńcy, spędzeni po największej części do pustych gmachów, mar- zli dziesiątkami. Mówią, ale ja tego nie widziałem, że przy każdym rozdawaniu żywności, to jest rzucaniu w ciżbę trochę sucharów, kilku zduszonych zawsze bywało — trupy wyrzucano przez okna, czasem jeszcze nie doduszone. Szczególnie w jednym klasztorze okrucieństwo miało być bez granic. Ku wiosnie stos trupów sięgał pierwszego piętra. Ży- dzi wyszczególniali się srogością właściwą tylko tchórzom i podłym, wyrzucali chorych na ulicę albo ich zabijali bez wielkiego zachodu, jeżeli spodziewali się jakiej zdobyczy w pieniądzech lub w jakim kosztowniejszym mundurze. Wpółmartwe, poczerniałe mu- mie snuły się po ulicach od domu do domu — obdarzono czasem kawałkiem chleba, ale najczęściej wytrącono bez litości... bo też prawdę mówiąc, każdy swego mieszkania bronić musiał — ale niejeden z żebrzących za gwałtownie pchnięty padał i konał u progu. Do tego wkrótce tyfus zaczął wielką śmiertelność szerzyć i pomiędzy mieszkańcami — palono gnoje po ulicach — a z dymem zdawało się każdemu, że polyka cząstki zarazy. Nie było kupy śniegu lub stosu śmieci, żeby z niej nie sterczały nogi lub ręce — umunduro- wane — nikt już i nie obdzierał. Po wąskich ulicach (zaułkami w Wilnie zwanych) przez całą zimę można było widzieć po kilku trupów o ścianę opartych, którym szyderstwo nie szczędziło różnych dodatków. Ten miał wiecheć, niby bukiet, ten w ręku drag, niby ka- rabin, a tamten w zębach przełamany patyk, niby fajkę. Stali, jak na targach w zimie stoi zamarzła zwierzyna. Na wiosnę dopiero zbierano i wywożono trupy drabiniastymi woza-

Głód

²⁰⁷ Szylok, popr.: *Shylock* — jeden z bohaterów *Kupca weneckiego* Williama Shakespeare'a: podstępny lichwiarz, który zgadza się udzielić nieoprocentowanej pożyczki na dużą sumę, stawiając warunek, że jeśli dłużnik nie spłaci jej w terminie, wówczas on jako wierzyciel będzie miał prawo do funta jego ciała; kiedy inwestycja dłużnika kończy się katastrofą, Shylock żąda przed sądem dotrzymania umowy. [przypis edytorski]

mi. Mówiono, co mi się zdaje przesadzonym, że w samej guberni wileńskiej pochowano czterdzieści tysięcy.

*La vengeance est un morceau de Roi*²⁰⁸, mówią Francuzi. Trzeba przyznać, że spory jej kawał miała Rosja w 1812 roku. Ale go też drogo okupiła. Dziwna rzecz, że po skończonych wojnach więcej było chępliwości i przechwałek i tryumfatorskiej fumi²⁰⁹ w niemieckim niż w rosyjskim wojsku. Austria zerwała przymierze — dobrze, wydała wojnę — dobrze. Ale inne państwa niemieckie podle, skrytobójczo zdradzały. Zdrada stała się ich siłą i zaletą. Sasy nie tylko że odstępują śród boju, ale i zwracają broń na ufnych w rycerskie słowo wczorajszych swoich towarzyszy. Bawaria ledwie jeszcze nie podlej. Pod Lipskiem szło jeszcze o pokonanie wroga, w bliskości Renu już on był wół-pokonany. Zastąpienie więc drogi pod Hanau można nazwać *Le coup de pied de l'âne*²¹⁰. Szczęściem, że w zapędzie padło bydłę, padło splugawione, a po nim przeszło wojsko wierne sztandarom, których bronić przysięgło.

Spodziewacie się może, że wam teraz powiem coś o sobie — ale nie, to przechodzi moje siły. Węzeł splątany z tysiąca nitek cierpienia i boleści rośnie, rośnie przede mną, jak widmo maligny, ile razy chcę wątek uchwycić — każde szarpnięcie boli aż w sercu. I na cóż zresztą tych wspomnień? Strumyk zamacony przy źródle, płynie mętny aż do ujścia w inny strumień, w inne życie.

Wspomnieć tylko muszę, że dużo dobrych ludzi znalazłem w Wilnie. Wspomnienia moje składam jak wianki na ich grobach — grobach, bo o wiele byli starsi ode mnie. Wspomnę ich w porządku chronologicznym moich z nimi stosunków.

Właściciel traktierni²¹¹ S. (ledwie czasem pierwszą literę nazwisk zapamiętam) ofiarował mi stół bezpłatnie. Nie nadużywałem, Bóg widzi, nieograniczonego kredytu do jego kuchni. Gorzki chleb łaski.

Doktor M. dźwignął mnie z ciężkiej choroby. Mówił, że lekarstwa nic nie kosztują, bo doktorom aptekarze darmo je dają. Tak kłamać wolno. Szczęściem, że z takiego kłamstwa serce umie wybrać zdrowe ziarno.

Prezes Łapa²¹² zbierał składki i ubrał wszystkich Polaków będących w niewoli w Wilnie.

Jędrzej Szumlański, który jechał za armią rosyjską, podobno jako urzędnik administracji, przysłał potem po mnie powóz aż z Czarnokoniec z tarnopolskiego obwodu. Nie mogę przypomnieć sobie, dlaczego nie korzystałem wtenczas z podanej i łatwej sposobności ujścia z niewoli.

Głowiński czy Gołowiński, dymisjonowany generał rosyjski, był długi czas opiekunem moim. Umieścił mnie w lazarecie Sióstr Miłosierdzia przy ulicy Sawicz. A te siostry poczciwe! Antoninę i Elżbietę dobrze pamiętam, dziś bym jeszcze poznał, gdyby można cofnąć się w czas ubiegły. Bóg z Wami, anioły cichego poświęcenia się cierpiącej ludzkości.

Michał Minejko²¹³, który mnie pokochał miłością ojcowską. Ileż dowodów troskliwej przyjaźni nie otrzymałem od niego. On skłonił mnie do ucieczki i wyprawił mnie z Wincentym Makomackim²¹⁴, kapitanem 6. pułku piechoty, do swojej majątności nad Niemnem. Dał mi na drogę zegarek srebrny. Cenilem go jak relikwię, ale służący w Bautzen zatracił. Miał Minejko wówczas dziesięcioletniego syna. Może kiedyś do niego dojdzie mój głos wdzięczności. Do ojca pisałem później, dowadywałem się o niego, ale nigdy żadnej nie otrzymałem wiadomości.

W mojej zaś ucieczce z niewoli na Augustów, Sielce, Puławy, Tarnogród do Galicji, wśród zamieci, nowych cierpień i niebezpieczeństw, świeci mi tylko jedna gwiazdka. Godny, poczciwy, gościnny szambelan Kujawski, obywatel pod Augustowem. Ach, Po-

²⁰⁸*La vengeance est un morceau de Roi* (fr.) — Zemsta to królewski kąsek. [przypis edytorski]

²⁰⁹*fuma* — próżność, nadętość, zarozumiałość, fochy; dziś tylko w lm: fuma. [przypis edytorski]

²¹⁰*le coup de pied de l'âne* (fr.) — kopanie leżącego, kogoś niezdolnego do obrony (dosł. kopnięcie osła, wyrażenie z bajki Jeana de La Fontaine'a, w której osioł kopie umierającego lwa). [przypis edytorski]

²¹¹*traktiernia* (daw.) — jadalnia. [przypis edytorski]

²¹²*Łappa, Antoni* — prezes sądu głównego wileńskiego, marszałek powiatu trockiego (1805–1809). [przypis edytorski]

²¹³*Minejko, Michał* — trocki sędzia grodzki. [przypis edytorski]

²¹⁴*Makomaski, Wincenty* — kapitan 6 pułku piechoty polskiej, w listopadzie 1812 ranny i wzięty do niewoli rosyjskiej. [przypis edytorski]

lak też to był z duszą i ciałem — polskim był i jego dom, jakich już teraz rzadko widzieć. Dom, o których Pol tak cudnie powiada, że się zdawał rozszerzać w miarę przybywających gości. Cały tydzień tam Wypoczywałem, tam rozstałem się z Makomackim, któremu jako rannemu odstąpiłem miejsca w powozie czy za powozem, bo przybrał tytuł kucharza pułkownika B., jadącego do Warszawy, gdzie i szczęśliwie zajechał. Ja zaś puściłem się już sam w dalszą podróż... Dajmy temu pokój... Ósmego lipca przebyłem granicę — kłękłem, ucałowałem ziemię, na której poczułem się wolnym. Wolnym!... to jest oswobodzonym z więzów niewoli. Wędrując w sukmanie granatowej i słomianym kapeluszu, spotkałem w Przemysłu Ignacego Konarskiego, przyjaciela z lat dziecińczych... Ale kogo wspomnę, już nie żyje... Ot, chodźmy spać — dobranoc.

Byliśmy podobno wczoraj w Montereau. W Montereau więc, a raczej na dziedzińcu pałacu Surville, uwiązawszy konia, wszedłem, sam nie wiem po co, przez jakąś bramę do jakiegoś parku, czyli sadu, gdzie zgromadzono jeńców, po największej części Austriaków. Od czasu jak doświadczyłem, co to niewola, został w moim sercu udział dla tych, których później zdarzyło mi się spotkać w podobnym położeniu. Pieniędzy nie miewałem, aby nimi wesprzeć, ale kawał chleba, łyk z flaszki, a czasem tylko i dobre słowo, którego wartość ten tylko cenić może, co je kiedyś otrzymał, niosłem zawsze tym, których los zdradził. Egoizm Francuzów nie pozwala im czynnego udziału. Żaden nigdy nie znieważy jeńca, ale gotów dać mu umrzeć z głodu. Polacy jedni posuwają dawną szlachetność rycerską ledwie nie do zbytku. W ostatnim naszym powstaniu narodowym pamiętano nieraz kosztem własnego wojska o zwyciężonym nieprzyjacielu. Dla Polaka zwyciężony i bezbronny jest świętą, nietykalną osobą. Zaledwie pierwszy zapal ostygnie, dzieli się żywnością, odzieżą, pieniędzmi, wypiłby z nim „kochajmy się”, byle było czym. Pod Vitry ułany polskie z komendy Tomickiego, dawniej mego szefa szwadronu w II. pułku, zabrali cały podjazd pruski. W mgnieniu oka złożyliśmy kilkadziesiąt franków. Oficer przyjął je z większym zadziwieniem niż wdzięcznością. Prusak na taką czynność nie ma pojęcia. Ja sam, nie chwając się, dałem w Berg-au-bac majorowi rosyjskich huzarów Gagarin (którego nie wiem dlaczego Fain²¹⁵ wspomina) moją czarną, jedwabną szlafmycę — wprawdzie nieco podszarzaną, ale on nie miał co włożyć na głowę. Dałem wspaniałe, lubo moja garderoba i ruchomości nie zalecały się wielkimi zasobami, lubo długo potem w nieustannych kursach musiałem mój kapelusz na bakier nasuwać na to ucho, w które wichler gorliwiej szeptał.

Kiedy wchodziłem do pałacu w Surville, spotkałem na schodach nowo przybyłego adiutanta księcia, kapitana Bauffremont, w którym poznałem owego porucznika huzarów, co gdzieś między Freibergiem a Altenbergiem, na rozkaz generała Belliard²¹⁶, szefa sztabu króla neapolitańskiego, dał mi białą szkapę spod trębacza, bo przybyłem pieszo z pilną depeszą. Dlaczego pieszo? Bo konia nie miałem — rzecz jasna. Zastałem tam Suchorzewskiego, który mnie uwiadomił o klęsce i wzięciu Vandamma pod Kulmem²¹⁷.

Biały koń trębacki zakrawał na kulawego. Gdyby nie jego wiek sędziwy, myślałbym był, że figle, kiedy nie potknąwszy się, wyrzucił się pode mną jak długi. Nie zeskoczyłem ja wprawdzie, nawet koń już stał, a ja jeszcze w dół głową wisiałem. Ostrogą krzywą zaczepiłem jakby haczykiem za ramię mantelzaka. Szczęściem, że Tezeusz nie wezwał Neptuna i Neptun nie podgonił, bo byłbym niezawodnie zginął jak Hipolit²¹⁸, lubo równie niewinny jak i on. Przy królu neapolitańskim trzeba było mieć dobrego konia, bo

²¹⁵Fain, *Agathon* (1778–1837) — francuski historyk; sekretarz cesarza Napoleona I, towarzyszył mu we wszystkich kampaniach. [przypis edytorski]

²¹⁶Belliard, *Augustin Daniel* (1769–1832) — francuski generał okresu rewolucji i cesarstwa; w latach 1805–1806 oraz od 1812 brał udział w kampaniach wojennych jako szef sztabu Joachima Murata (króla Neapolu od 1808). [przypis edytorski]

²¹⁷bitwa pod Kulm (30 sierpnia 1813) — stoczona podczas wojen napoleońskich, w pobliżu miasta czeskiego Chlumec (niem.: Kulm), pomiędzy armią francuską, na której czele stał Dominique Vandamme, a armią austriacko-rosyjsko-pruska, dowodzoną przez Barclaya de Tolly; zakończona ciężkimi stratami po obu stronach i klęską wojsk napoleońskich. [przypis edytorski]

²¹⁸Hipolit (mit. gr.) — heros, syn Tezeusza, niesłusznie oskarżony o gwałt przez Fedrę; przeklęty przez ojca, zginął pod kołami rydwana, gdy jego konie przestraszył potwór wysłany przez władcę mórz Posejdon (w mit. rzym.: Neptuna). [przypis edytorski]

Polak

Dar

Koń

kiedy kolumna jazdy jak potok sunęła się drogą, on przenosił się cwałem z pagórka na pagórek. Obserwował, pozował chętnie, a czasem i nacierał, na czele swojej świty na nie przyjacielskie forpocztę. Nie mogłem w tych okolicznościach jak tylko być jednym z ostatnich. Wtem głos podany z ust do ust aż do mnie dochodzi: „*Le Roi demande l'Officier du Prince de Neufchatel*”²¹⁹. Spiałem konia ostrogą — wyraźnie był kulawy — i zbliżyłem się do króla. Spytał mi się, czy marszałek Marmont jest w N. N. — „Nie wiem — odpowiedziałem — bo nie byłem w N. N.”. Odpowiedź arcylogiczna, logiczniejsza jak tego Żyda, który zapytany, dlaczego białego psa nazwał Krukiem, odrzekł: „Bo jego ojciec był kasztan”. Na silną moją odpowiedź król odezwał się: „A!... A!” i nic więcej, nic, ani słowa. Cóż u diabła za przeznaczenie, że z żadnym monarchą pogadanki zawiązać nie mogłem. Ale tym razem dobrze się stało, bo byłbym niezawodnie jakie głupstwo powiedział. Jest albowiem rzeczą dowiedzioną, że nikt z kulawego konia nic mądrego powiedzieć, tak jak złym piórem nic dobrego napisać nie może. Niemniej bolał mnie jednak ten brak szczęścia do królów, a nawet do królewien, tak do królewien, a przynajmniej do jednej, królowej saskiej. Było to w onym czasie, kiedy ktoś w transparencie napisał: „O Sasie, w dobrym czasie, drugi raz walisz, przez Kalisz”. W onym czasie, kiedy król saski jako Wielki Książę Warszawski²²⁰ jechał z Krakowa do Warszawy. Diabli wiedzą, na co był Księciem Warszawskim i po co jechał z Krakowa do Warszawy, ale tak było. Jazda nasza, wzdłuż drogi plutonami rozstawiona, eskortowała królewskie powozy. Na mnie padł ten zaszczyt w Lublinie. Pułkownik jechał przy karecie króla, ja przy królowej. Król i królowa zwykli byli rozmawiać z eskortującymi oficerami. Oborski²²¹ powiadał, że galopując, ciągle zażywał tabaki z papierka w nadziei, że król to spostrzeże i że daruje mu tabakierkę, a tabakierka królewska zawsze złota. Ledwie za miastem królowna wychyla się... ja się nachylam, a w tym bałwan kurzu uderza między nas. Królowna cofnęła się, podniosła taflę, a ja przygotowane na języku „*Oui, Madame*” wypaliłem w powietrze. Ale aczkolwiek rozmowa moja z królowną w cieńszej granicy została niż z królem neapolitańskim, jednak w czapce ułańskiej, na dzielnym kasztanie, któremu był przeplącił memu kapitanowi Szulimirskiemu²²², lepszą miałem minę niż na trębackim koniu, w stosowanym kapeluszu. Co prawda, to prawda.

Powiedziałem, że pod Altenburgiem przybyłem pieszo z depeszą dlatego, że konia nie miałem, argument silny. Ale dlaczego nie miałem konia, to potrzebuje objaśnienia. Wyjechałem z Drezna na własnym koniu, przyjechałem pocztowym w nocy do Freiberga. W Freibergu na poczcie nie mogli mi dać, tylko wóz chłopski parą ciężkimi końmi. Nad ranem jeden ustał. Wsiadłem na drugiego i tym razem bez wszelkiego przyrzędu. Mogłem służyć za model do jakiego posągu. Posąg zawsze oklep siedzi. Różnica tylko byłaby taka, że rycerz brązowy zawsze w płaszczu i bez spodni, a ja bez płaszcza, ale w spodniach, Bogu dzięki. Ale i drugi koń zaczął folgować tak dalece, że chwyciłem heroiczne przedsięwzięcie kontynuować *per pedes apostolorum*²²³ moje poselstwo do Najjaśniejszego Pana.

Oficer sztabowy, *le Juif errant de l'Armee*²²⁴, musiał strzec się nie tylko nieprzyjaciela, ale, zwłaszcza w saskiej kampanii, i aliantów niemieckich, którzy ulegając swojemu *Heimweb*²²⁵, porzucali nasze szeregi i wędrując lasami, zabijali kogo mogli, nie z patriotyzmu, ale *der Reisegelder wegen*²²⁶.

²¹⁹*Le Roi demande l'Officier du Prince de Neufchatel* (fr.) — Król prosi oficera księcia Neufchatel. [przypis edytorski]

²²⁰król saski jako Wielki Książę Warszawski — Fryderyk August I (1750–1827): książę elektor Saksonii (1763–1806), król Saksonii (1806–1827), książę warszawski (1807–1815); początkowo sojusznik Prus, w 1806 przeszedł na stronę Napoleona, podpisał traktat pokojowy z Francją, na mocy którego Saksonia stała się królestwem; objął tron polski na postawie Konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807, wg której korona księstwa przysługiwała królowi saskiemu oraz jego potomkom i następcom. [przypis edytorski]

²²¹Oborski, Aleksander — od stycznia 1813 pułkownik 3. pułku ułanów. [przypis edytorski]

²²²Sulimierski, Stanisław — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od sierpnia 1809 kapitan 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

²²³*per pedes apostolorum* (łac., żart.) — pieszo na wzór apostołów. [przypis edytorski]

²²⁴*le Juif errant de l'Armee* (fr.) — Żyd-Tulacz armii; odniesienie do postaci Żyda Wiecznego Tulacza, bohatera średniowiecznej legendy, który za uraganie Jezusowi w drodze na ukrzyżowanie został obarczony klątwą wiecznej tulaczki po świecie. [przypis edytorski]

²²⁵*Heimweb* (niem.) — tęsknota za domem. [przypis edytorski]

²²⁶*der Reisegelder wegen* (niem.) — z powodu kosztów podróży. [przypis edytorski]

Jednakże małe to jeszcze były przykrości, to jest przykrości samotnych wędrówek w porównaniu nieustających utarczek na każdym noclegu po wsiach. Z maruderami ciągle walka. Ale kiedy już przyszło do starcia się na piękne, pałaszem tylko albo drągiem można było działać. Francuza dobitnym razem trzeba zbić z terminu²²⁷. Wtenczas dopiero powie „*Tiens!*”²²⁸ i ustąpi z placu — rozumie się w niesłusznej napaści. Ale i linia, nawet gwardia napadała jak szarańcza domy, przed którymi warty nie było. Z bronią w rękę trzeba było bronić swego schronienia wtenczas, kiedy czas było spocząć. Inaczej wyjęli drzwi, okna, gotowi pałając się polana wyciągnąć spod kociołka, a snopek słomy spod ciebie. Cały dom gotowi byli rozebrać, gdyby to tyle pracy nie kosztowało.

Pierwszy marsz z Drezna do Seerhausen; przychodzimy późno — deszcz leje. Na Rejtana kolej odbierać furaz — ale dystrybucji nie ma. Jazda gwardii przybyła wraz z nami. Trzeba szturmem zdobywać. Każda sterta najeżona ludźmi, zdaje się ogromnym rozbitym mrowiskiem. Snopy bieleją się w środku, jak mrówcze jaja sprzątane przez strwożone matki. Ten ciągnie, ten wrywa tamtemu, ten pada pod ciężarem, a tamten go unosi. Ruch, ścisk, cały kopiec żyje. Do tego dołącz żołnierską wrzawę, ludzką kłótnię, krople deszczowe, kurz zbożowy, a obraz będzie dokładny. Nareszcie Rejtan przybywa; niosą za nim siano i słomę, ale je prawdziwie wywalczył, bo nazajutrz rąbie się z francuskim oficerem.

My tymczasem umieściliśmy się dobrze nad wszelkie spodziewanie. Spoczywaliśmy pod sklepieniem mirtów, granatów i pomarańcz. Śnieżny kwiat padał na kulbaki. Woń godna bogów walczyła zwycięsko z różnorodnym zapachem biwaku. Byliśmy w obszernej oranżerii. Ale niedługa rozkosz, a sen jeszcze krótszy. Piesza gwardia nadeszła. Wyjmują okna, nie ma co mówić, my mamy dach, słusznie, aby oni mieli okna. Ale od łyczka do rzemyczka. Wyjąwszy okna, ciągną ze środka jaką mogą tarcicę, jaki mogą kawał drzewa. Jeszcze nic. Ale nareszcie zaczynają zbijać obręcze z wazonów, wazony brać na opał. Padają oleandry, aloesy, kaktusy i agapantusy. Bierz je lichy — nigdy nie byłem miłośnikiem botaniki, a tym mniej wtenczas, ale można jakim wykorzenionym kaktusem albo cyprysem w łeb dostać. Ziemia się sypie, rusztowania trzeszczą. Koniec końców trzeba było zrejterować²²⁹ się w jeden kąt i tego jeszcze do białego dnia bronić od zupełnego zniszczenia.

Podobne, lecz śmieszne dla nas mieliśmy zdarzenie w Perthe, dużej wsi między Vitry a St. Dizier. W nocy otwierają się drzwi z trzaskiem, hałasem. Jeden z kolegów, co zawsze odosobniać się lubił i nad wygodami przemyślał, wpada do naszej izby. Spodnie pod pachą, buty w jednym, pałasz w drugim rękę. Cóż się stało? Co się dzieje? Kozaki czy ogień? — Wcale nie. Nasz kolega wybrał sobie kwatery na piecu piekarskim, które to piece we Francji opodal od domu przykryte bywają płaskim daszkiem, jak u nas piwnice. Zasnął smacznie, a w tym... trzask! prask! gonty się łamią, krokiew pęka i piechur na kark mu spada. *Excusez!*²³⁰ Dach rozbierają. Ledwie wyszedł cały, a my musieliśmy pospieszyć, aby resztę rzeczy wyratować z tej zburzonej Troi.

W tej wsi Perthe usłyszałem miejscową anegdotkę, którą pozwolę sobie państwu powtórzyć. Żył tam przed laty pleban, który tylko wierszami mówił. Razu jednego między nim a biskupem taka nastąpiła rozmowa:

— *Vous êtes le curé de Perthe?*²³¹

— *Certes*²³².

— *Le fameux rimeur?*²³³

— *Oui, Monseigneur*²³⁴.

— *Descendez de cheval*²³⁵.

²²⁷zbić kogoś z terminu (daw.) — zbić kogoś z tropu, zdezorientować kogoś. [przypis edytorski]

²²⁸*Tiens!* (fr.) — Coś takiego! (używane jako wykrzyknik wyrażający zaskoczenie) [przypis edytorski]

²²⁹*zrejterować* — uciec. [przypis edytorski]

²³⁰*Excusez!* (fr.) — Przepraszam! [przypis edytorski]

²³¹*Vous êtes le curé de Perthe?* (fr.) — Pan jest proboszczem w Perthe? [przypis edytorski]

²³²*Certes* (fr.) — Owszem (w oryginale wszystkie odpowiedzi plebana rymują się z wypowiedziami biskupa). [przypis edytorski]

²³³*Le fameux rimeur?* (fr.) — Sławnym rymotwórcą? [przypis edytorski]

²³⁴*Oui, Monseigneur* (fr.) — Tak, mój panie. [przypis edytorski]

²³⁵*Descendez de cheval* (fr.) — Zejdź pan z konia. [przypis edytorski]

Żołnierz, Kłótnia

Żołnierz

- *Vous dites mal*²³⁶.
- *Comment?*²³⁷
- *C'est une jument*²³⁸.

...I mruga! piękna to piosneczka, niedługa.

Przykre bywały te utarczki z rzeszą obozową dla oficerów sztabowych, którzy zmęczeni zawsze jak psy gończe, co dzień cały po trzcinach starego lisa goniły, potrzebowali tak dla siebie, jak i dla koni kilka godzin odpoczynku — odpoczynku, którego każdy inny w jakim takim, ale niekontestowanym biwaku mniej więcej używał. Biwakować zaś także trudno nam było. Jeżeli to czasem się trafiło, leżeliśmy na kwiecistym kobiercu ziemi pod gwieździstym namiotem Nieba. Bo nie było komu spać jaką taką barakę²³⁹, przynieść drzewa, słomy, wody. W pułku jedni drugim pomagają, jedni zostają przy koniach, drudzy przy kociolku, a inni idą na łówkę. Ale oficer sztabowy ze swoim służącym nie rozbierze dachu ani też wyjmować będzie okien z oranżerii. Na to trzeba stowarzyszenia nie przez akcje, ale przez pięści. Sama epoleta za słabą w tym razie. Nie mniej przykrymi bywały te noclegi, gdzie gwardia dostawała rozkaz *de se loger militairement*, to jest: jak kto może. Kilku nas ze swoimi i tych kolegów, którzy się na misji znajdowali, służącymi i końmi, zajmujemy jaki domek. W parę godzin kłapanie tysiąca trzewików oznajmia, że piechota przybywa. Wkrótce potwierdza to mniemanie dwukrotne uderzenie kolbą w drzwi — podpiera, kto może — rozmowa przez deski — czasem uda się odwrócić ten pierwszy napad — ale niezadługo nastaje drugi, trzeci, a im późniejszy, tym upartszy, bo to ogon kolumny, ten nie ma wyboru ani czasu do stracenia. Drzwi trzeszczą, kapitulować trzeba. — „Wielu was?” — „Trzech”. — „Dobrze, trzech przyjmiemy”. — Otwierasz, wchodzi sześciu. „*Pardon, Messieurs! mais que voulez-vous... Il faut bien*”...²⁴⁰ etc., etc... „Dobrze, dobrze, tylko cicho — wy tam, a my tu”. Ale zaledwie utasowano się jako tako, nowy szturm. — „*Briquet! Est-tu par là?*” — „*Ab! C'est toi, Colicaut!*” — „*Allons sacrrr!!... Vous-allez faire entrer toute une compagnie!*...” — „*Dutout!... dutout... un seul, pas plus, notre camarade... Voyons!*”²⁴¹ — I wchodzi jeden, za nim wciska się znowu jeden i niby niepuszczany przez tego, co drzwi uchylił, jeszcze jeden. — „*Fermez, donc sacrrr!!*”²⁴² — „*Oui, Messieurs*”. Ale już obrócić się trudno. Otóż to nocleg sztabowych oficerów.

Raz wróciwszy z misji, strudzony, zziębnięty, oddaję konia, wchodzę do wskazanej mi izdebki i rzucam się na łóżko bez wszelkiej przemowy. Zasnąłem twardo jak panna po balu albo wikary po stypie. Nad ranem, jeszcze ciemno było, wstaję — potykam się na czymś... chwytam się czegoś drugiego, upadam na coś trzeciego... Słowa zagrzmiały, słowa się krzyżują, słowa, których nie ma ani w dykcyonarzy²⁴³, ani w encyklopedii i których powtórzyć nie mogę. Cóż się to stało w mojej samotnej izdebce podczas mego snu? Oto grenadiery gwardii zaległy ją pokotem. Dziwna rzecz, że żaden nie położył się na mnie. Ale Francuzi tak grzeczni!

W owych szturmach, obronach, walkach o trochę słomy albo kawałek poddasza kto był Ajaksem²⁴⁴? Kto Hektorem²⁴⁵? Mój Onufry. To przyznać trzeba. O! jak pięknym był, kiedy zwabieni hałasem na podwórze, ujrzeliśmy go nad leżącym pod wozem *garde d'honneur*, z ogromnym drągiem w ręku. Stał jak ów, słynnego dłuta Canovy²⁴⁶, Tezeusz²⁴⁷ nad Minotaurem. *Garde d'honneur* krzyczał i, nieufny zapewne w siłę pałasza,

Walka

²³⁶ *Vous dites mal* (fr.) — Źle pan mówi. [przypis edytorski]

²³⁷ *Comment?* (fr.) — Co proszę? [przypis edytorski]

²³⁸ *C'est une jument* (fr.) — To jest klacz. [przypis edytorski]

²³⁹ *baraka* (z fr. *baraque*) — szopa, barak, prowizoryczny budynek. [przypis edytorski]

²⁴⁰ *Pardon, Messieurs! mais que voulez-vous... Il faut bien...* (fr.) — Przepraszamy, panowie! Ale czegoż chcecie, tak trzeba... [przypis edytorski]

²⁴¹ *Briquet! Est-tu par là? — Ab! C'est toi, Colicaut!...* — Briquet, jesteś tam? — Ach, to ty, Colicaut! — Coś takiego, psiakrr... Zamierzasz wprowadzić całą kompanię! — Wcale nie, wcale nie, tylko jeden, nie więcej, nasz towarzysz... Zobaczymy! [przypis edytorski]

²⁴² *Fermez, donc sacrrr!* (fr.) — Zamknięte, psiakrr... [przypis edytorski]

²⁴³ *dykcyonarz* (daw.) — słownik, leksykon. [przypis edytorski]

²⁴⁴ *Ajaks* a. *Ajas* (mit. gr.) — uczestnik wojny trojańskiej, najdzielniejszy po Achillesie wojownik achajski. [przypis edytorski]

²⁴⁵ *Hektor* (mit. gr.) — najdzielniejszy obrońca Troi, syn Priama, władcy miasta. [przypis edytorski]

²⁴⁶ *Canova, Antonio* (1757–1822) — włoski rzeźbiarz, malarz i architekt, czołowy przedstawiciel klasycyzmu. [przypis edytorski]

²⁴⁷ *Tezeusz* (mit. gr.) — bohater ateński, zabójca zamkniętego w labiryncie potwora Minotaura. [przypis edytorski]

parował obu nogami grożące mu razy. Wiązka siana obok walczących świadczyła, o co poszło. Krzyknąłem — drąg się spuścił — *garde d'honneur* wstał — zdjął czako z ziemi mrucząc: „*Est-il mal-appris, celui là!*”²⁴⁸ I obcierał sobie mundur... nie na piersiach zwalany.

Pułk huzarów w zielonych dolmanach²⁴⁹ z białymi sznurami i w pąsowych rajtuzach, nazwany *Gardes d'honneur*²⁵⁰, był to pułk świeżo uformowany po największej części z dzieci paryskich. Bili się z honorem i męstwem, tak jak się Francuzi bić zwykli, ale niemało bawili starszych żołnierzy swoją powierzchownością, równie jak i swoim zachowaniem w różnych obozowych okolicznościach. Jeden z francuskich jenerałów powiedział: Nie ma się co dziwić, że Polacy są dobrymi lansjerami, bo Polak jeszcze dzieckiem, już z lancą w rękę bydlę pasie. Lubo Francuzi zawsze wszystko najlepiej wiedzą — teraz nawet w Algierii Arabów uczą po arabsku — ja prawdy twierdzeniu szanownego jenerała przyznać nie mogę. Powiem jednak, że nam Słowianom łatwiej niż Francuzom złożyć dobrą jazdę, lansjerów czy nie lansjerów, a zwłaszcza złożyć naprędce. U nas chłopak wzrasta między końmi — dosiada szkapy, pędzi po pastwisku, przepływa rzeki, wtenczas kiedy jeszcze po płocie wydrapał się na nią, kiedy między nim a jej grzbietem płótna nawet nie ma. Nie będzie on zapewne od razu zgrabnym kawalerzystą, ale z koniem poradzi sobie zawsze, a do koczowania nawykł od dzieciństwa. Każdy nowy kawalerzysta wzbudza śmiech starego żołnierza, a cóż dopiero Francuz prosto od *comptoir*²⁵¹ kawiarni, albo od perukarskiego warsztatu na francuskiego konia wsadzony. Proszę mu się przypatrzeć. Najprzód jego punkt dotknięcia z kulbaką jest w ciągłej z nią niezgodzie... zdaje się, że jakaś odpychająca siła zmusza je do oddzielnej grawitacji. Jego łokcie odparte od ciała jak skrzydła młodego gołąbka, co chciałby, a boi się pierwszy lot z gniazda przedsięwziąć. Jego głowa w tył zadarta, a pierś nachylona jak u naszego popa, kiedy o prezentę prosi — brzuch wypięty, jak u spanoszonego karczmarza. W jego ruchach, od pięty aż do czubka paryskiego, zgniecionego teraz rycerskim przykryciem, jest coś nerwowego, coś ostrokatnego, co go czyni podobnym do telegrafu, nie elektrycznego, ale tego, co za naszych czasów z wieży do wieży łamańce wyprawiał. Bądź przy tym pewny, że oba strzemiączka, a przynajmniej jedno urwane — rajtuzy w górę skurczone odkrywają cholewę niepoczernioną albo część płóciennego ubioru, który nigdy słońca widzieć nie powinien. Ostroga młodego rycerza na dół zgięta nadwerżyła obcas; to na pierwszych schodach, z których zstępował jako obrońca ojczyzny, stać się musiało niezawodnie. Czako przestronne ociera uszy albo za ciasne natęża podpinkę, która koniec końców urwana igrać będzie z wiatrem wzdłuż policzków. Cugle długo trzymane zdają się być lejcami czterech koni w rękę stangreta rozpartego na koźle. Nareszcie zawsze coś niepotrzebnego, rzemyk, tasiemka, sznurek wygląda, skąd mu wyglądać nie wolno. Ileż to razy jaki stary wiarus rozkuł w nocy konia *garde d'honneur*owi, potrzebując podkowy. Ileż to razy wiozącemu furaż wymknęły się źle związane snopki, a nim konia zatrzymał, nim zlął z niego, już snopków nie było. Jeżeli zaś nauczony w tym względzie doświadczeniem wziął cugle w zęby, a wiązki pod pachę, wtenczas tracił łatwo równowagę i zsuwał się z kulbaki, a nim się z siana wydobył, koń już kawał uszedł. Ileż razy nie śmieliśmy się, patrząc na biednego paryżanina, jak nie mogąc dać sobie rady w trudnej sztuce przypięcia mantelzaka, siadał twarzą do ogona i tak szamotał się z krnąbrnym rzemieniem i zuchwałą sprzączką. Notabene w okularach na nosie często, a z kroplą u nosa zawsze. Ta kropla, aczkolwiek mniej ważna niż owa, o której Alba wspomniał Don Karlosowi²⁵² (z wielkim zgorszeniem ultraklasyków), godna jednak wspomnienia. Zdaje się nie podpadać wątpliwości, że nosy francuskie drażliwsze od nosów innych narodów, bo zacząwszy, nie od Cesarza, u którego nie zdarzyło mi się nigdy ujrzeć owej perełki, ale zacząwszy od mojego szefa jenerałnego, majora księcia neufchatelskiego, aż do porucznika Pascalis, którego (*par parenthèse*²⁵³)

²⁴⁸*Est-il mal-appris, celui là!* (fr.) — Czy źle wychowany, ten tam. [przypis edytorski]

²⁴⁹*dolman* — tu: huzarka, rodzaj dawnej kurtki wojskowej. [przypis edytorski]

²⁵⁰*gardes d'honneur* (fr.) — gwardziści honorowi. [przypis edytorski]

²⁵¹*comptoir* (fr.) — kontuar, lada. [przypis edytorski]

²⁵²*kropla (...) mniej ważna niż owa, o której Alba wspomniał Don Karlosowi* — w dramacie Friedricha Schillera *Don Carlos* książę Alba wspomina tytułowemu bohaterowi o mnóstwie krwi wylanej z żył ludu, zanim jej krople zdołały mu zdobyć koronę (akt II, scena 5). [przypis edytorski]

²⁵³*par parenthèse* (fr.) — nawiasem mówiąc. [przypis edytorski]

nazywaliśmy *Tête de veau bouillie*²⁵⁴, wszyscy Francuzi, gdy chłodny wietrzyk przeciągał, mieli kropelkę u nosa; niebytność tejże była cechą niemylną obcego Gallom²⁵⁵ szczepu.

Czasem trafiło się, że w miasteczku, gdzie stanęła główna kwatera, a z nią gwardia, miejsca dla wszystkich nie było, natenczas część sztabu zostawała umieszczoną w bliskiej jakiej włości. Mocnymi marszami dążymy ku zagrożonemu Paryżowi. Ostatniego marca przybywamy do Pont-sur-Yonne²⁵⁶. Kwatera nasza o ćwierć mili na prawo w dużej wsi zwanej (czego do śmierci nie zapomnę) Michery. Poprawiliśmy się na kulbakach i dalej, panie koniu, dalej! do stajni jeszcze kawał drogi. To, co w zmroku wieczornym widać jak czarną plamę, jest Michery. Dalej, naprzód! Już się ściemniło, ba, ciemno było, jak to mówią, „oko wykol” albo *vulgo*²⁵⁷ „w pysk daj”, kiedyśmy dojechali światelka, co z okienka krajnej chaty od dawna mrugało na nas uprzejmie. Ile razy zdarzyło mi się przejeżdżać poprzód porządną chatę, gdzie ogień w kominie jarzący muskał zarazem światłem białe ściany i niski strop, z którego świecone wianki zdają się wieńczyć zgromadzoną rodzinę, zawsze doznawałem jakiegoś błęgiego uczucia. Zdawało mi się, że szczęście widzę. Myślałem sobie: Jak im tam dobrze, jak spokojnie, jak mało trzeba! Nigdy pałac oświetlony nie wzbudzał we mnie zazdrości — chatka z dobrym ogrodzeniem, ze swoim niecodziwnym Kruczkiem albo Biłkiem, zawsze prawie. Raz nawet, na kilkodniowym polowaniu w lasach Lubartowskich, nocując w domku leśniczego, tak byłem zachwycony widokiem rodzinnego, cichego, skromnego życia, że zachwiało się we mnie młodzieńcze przedsięwzięcie wojowania aż do śmierci. Takiego, rzekłem, chcę ustronia... prawda, że wtenczas kochałem się po raz pierwszy... nie, po raz drugi. Prawda, że później poznałem, że nie wszystko grzeje, co się świeci, a jednak wrażenie z wiosny mego życia rozciąga swoją bładą lunę i na jesień, co już niejednym żółtym rzuciła mi listkiem. Dwa małe okienka, ale czyste i proste, spod grubej strzechy świecące w noc daleką, przemawiają jeszcze do serca mojego.

Nie tak przyjemne wspomnienie o chatkach i światelkach zachował zapewne jeden z moich kolegów. Jechaliśmy przy sobie na czele kompanii przez jakąś nędzną wioskę; było to jeszcze w czasie pokoju, ale w noc diablo czarną. Wiatr dął i ryczał, niby gniewał się jak demagog, że nie może wszystkiego obalić, co nad poziom wyższe. Fajka w takich chwilach niby rozwesela, niby rozgrzewa. Mój kolega (Boże mi odpuść, nie pamiętam, jak się zowie, czyli jak się zwał) chciał ognia, ale w bliskich rotach nikt nie miał. W chatach ciemno. Na koniec w ostatniej, opodal od drogi, migąło światelko, słabe, blade, więcej podobne do promyka księżycy niż do płomienia kagańca albo łuczywa. Tam zatem konia skręcił. Pięć minut zaledwie uszło — słyszę cwał — kolega mnie dopędza, przegania — biały płaszcz wzdęty wichrem, wznosi się, płacze, układa różne kształty — raz jeździec zdaje się bez głowy, raz w olbrzyma rośnie, raz zdaje się trzymać w objęciu wiarołomną Leonorę²⁵⁸, hop! hop! hop! Puszczam konia za nim. — „Hola! hej! stój! gdzie pędzisz?” — Wstrzymał się nareszcie, spojrzał na mnie, odetchnął i zawołał: „Mnie się zdaje, że m zwariował”. — „Nie spodziewam się — odpowiedziałem — ale w świecie wszystko jest podobne”. — „Nie żartuj — rzekł dalej — bo mnie w samej rzeczy kręci się w głowie”. Zrównał swego konia z moim i ujechawszy kawałek, krzyknął: „I fajkę pałę!”. To wykrzyknięcie przeraziło mnie cokolwiek, bo zacząłem myśleć, że jego rozum w istocie koziołka wywrócił. Spojrzałem na niego z ukosa, ale prócz dymu puszczonego wielkim kłębem nic więcej nie dojrzałem. — „I fajkę pałę” — powtórzył jakby do siebie, a potem zwracając się ku mnie, rzekł, zaśmiawszy się niby: „To jest rzecz dziwna. Wstydzę się trochę, ale powiem. Kiedy zwróciłem konia ku chatce, musiałem go spinać ostrogami, bo szedł trwożnie i z oporem. Zniecierpliwiony, zsiadłem z niego i znalazłszy jakiś kół, ostatni zapewne w wyłamanej płocie, zarzuciłem nań cugle i wszedłem do chaty. W sieni ciemno. Macam po ścianie, nareszcie natrafiam na sznurek u drzwi, ciągnę, otwieram i w pierwszym kroku znajduję się przy twarzy, tuż przy twarzy... umarłego. Leżał białym

Strach

²⁵⁴*tête de veau bouillie* (fr.) — gotowana głowa cielęca. [przypis edytorski]

²⁵⁵*Galowie* — celtycki lud zamieszkujący starożytną Galię, tj. tereny między Alpami, Pirenejami, Atlantykiem i Renem; podbili przez Rzymian, szybko ulegli romanizacji; Francuzi wywodzą się od zromanizowanych Galów oraz germańskich Franków, którzy się z nimi zasymilowali. [przypis edytorski]

²⁵⁶*Pont-sur-Yonne* — miasteczko we Francji, ok. 100 km na pld. od Paryża. [przypis edytorski]

²⁵⁷*vulgo* (łac.) — pospolicie lub powszechnie (zwany). [przypis edytorski]

²⁵⁸*Leonora* — zapewne: Lenora, tytułowa bohaterka najsłynniejszej ballady niemieckiego poety Gottfrieda Augusta Bürgera (1747–1794). [przypis edytorski]

plótnem przykryty — jedna świeczka przy nim świeciła. Jakaś okropność mnie chwyciła — jakiś mróz przejął — martwym wydałem się sam sobie. A wtem... coś się ruszyło — wszystko i nic... Nic, bo tam prócz umarłego nikogo nie było — wszystko, bo nigdzie jednego stałego punktu oko moje znaleźć nie mogło. Nawet ściany nagie przebiegało coś, co ni cień, ni światło. Co się ze mną dalej stało, nie pamiętam. Musiałem fajkę zapalić, bo pałę... ” — i dmuchnął, aż cały nabój tysiącami iskier wyleciał w górę i spadł potem na grzywę. — „Jak wyszedłem, nie wiem... jak się znalazłem na kulbace, nie wiem... jak tu przyjechałem, nie wiem. Twój głos mnie obudził. Powiedz mi, czy nie zwariowałem, bo już ci trupa się nie boję”. — I znowu zaczął opowiadać od początku do końca, a gdyśmy się spać pokładli, jeszcze raz powtórzył: „To światelko ciągle świeci mi w oczach. Śmieję się sam z siebie, ale światelko świeci przecie”.

Kiedy byłem poetą, a byłem nim niegdyś, bo pamiętam jeszcze gwiazdy, co mi wtenczas świeciły, głosy, co mi śpiewały, mgły, co swoją wonną gazą łączyły niebo z ziemią, w których pomroku oko gubiło się tak chętnie. Tak jest, pamiętam, byłem poetą, wtenczas więc, kiedy myśl obfita przelewać się zdawała, jak woda przez krawędzie przepelnionej czary, obstawiałem się zwykle krzesłami, ażebym chcąc wstać od stolika, trącił się o nie i był zmuszony usiąść znowu nad papierem przed kałamarzem. Inaczej zrywałem się jak osą ucięty, chodziłem wzdłuż i wszerz pokoju, prędko, coraz prędziej... a myśl ze mną, przede mną, prędko, coraz prędziej, aż na koniec zadychany usiąść musiałem, aż nareszcie myśl zapędzona gdzieś w manowce, jary, szczyty, nie wiedziała jak trafić do swojego gniazda i czarną łzą zawisła na ostrzu pióra. Otóż tak należałoby postąpić przy opowiadaniu moim. Należałoby otoczyć mnie jakąś poręczą, bo mam brzydki nałóg, a co gorzej, wątpię, abym się kiedy poprawił, zbaczać nieustannie z mojej ścieżki za lada bławatkiem, co gdzie zaświeci. Wjeżdżałem do Michery i już ci skoczyłem trzy lata w bok, sześć lat w tył, jak zając, kiedy na ponowie²⁵⁹ zrzuca przed psami. Nieraz psy rączo goniąc...

„Ale Michery! Michery!”... Prawda, Michery. Wjeżdżamy więc w uliczkę wąską, jedziemy nią dość długo, potem wyjeżdżamy na plac, potem znowu wjeżdżamy w uliczkę, a przejechawszy tak wzdłuż całą wieś, którą u nas nazwano by dobrym miasteczkiem, skręcamy na prawo i stajemy u bramy przeznaczonej nam kwatery. Był to domek niewielki, murowany, okna kratami opatrzone, drzwi były wąskie i jedne tylko, właśnie prosto bramy i furtki, które także były jedynym otworem w murze wysokim, otaczającym pomieszkanie i stajnię razem, co o kilkadziesiąt kroków na lewym skrzydle formowała z domem kąt prosty. Z tego krótkiego opisu łatwo pojąć, że kto był panem furtki (brama bowiem była zamknięta), był oraz i panem placu. Nie tylko mógł wzbronić wyjścia z dziedzińca, ale nawet i z domu, przecinał przy tym komunikację ze stajnią. Ci zaś co byli w domie, stajni lub na dziedzińcu mieli wysokim murem cały świat zasłonięty.

Zsiedliśmy z koni. W dużej izbie prosto z dworu przywitał nas dobry ogień na kominie, nad ogniem wisiał kociołek, a na stole stał już dzbanek pełny. Wieczór przeszedł wesoło, nareszcie masztalercze²⁶⁰ poszli do stajni, a my rozłożyliśmy się w alkierzu²⁶¹. Nie wiem, dlaczego tej nocy byliśmy mniej ostrożni niż kiedykolwiek. Rozebraliśmy się zupełnie i położyli się spać z wszelką spokojnością umysłu, tak jak się kładzie w Rudkach na noclegu szlachcic z Sanockiego jadący do Lwowa na kontrakty.

Spaliśmy dłużej niż zwykle, a obudziwszy się, wstawaliśmy leniwo. Milberg ubrał się najpierwszy i zrzędził, że się nie zbieramy. Suckorzewski poszedł ze swoim koniem do kowala. Grabowski zaczął się ubierać. Rejtan jeszcze drzymał. Ja przy stoliku w oknie, z którego widziałem bramę i furtkę, przypinałem sobie torbeczkę skórzaną, którą pod mundurem na piersiach nosiłem i w którą chowałem tak własne ważniejsze papiery, jak i powierzone mi depesze. Taki był stan rzeczy, kiedy Stefan, służący Rejtana, wpada błady jak kreda, trzęsący się jak febra *in persona*²⁶² i cichym, gasnącym prawie głosem woła: „Kozaki!... Jak Boga kocham, Kozaki!” Jakkolwiek cicho i niekoniecznie wyraźnie wymówił te słowa, głośno wszakże zagrzmiały w uszach naszych. Obudził się, kto drzymał, zerwał się, kto leżał, kto stał, podskoczył. Nie trzeba było pytać: gdzie? jak? co? Bo rzucający okiem w okno, ujrzeliśmy u furtki z tamtej strony muru część zielonego płaszcza,

Niebezpieczeństwo

²⁵⁹ponowa (łow.) — świeżo spadły śnieg, na którym ślady zwierzyny są dobrze widoczne. [przypis edytorski]

²⁶⁰masztalercz — mający nadzór nad końmi, stajenny. [przypis edytorski]

²⁶¹alkierz (daw.) — ustronny pokoik; sypialnia. [przypis edytorski]

²⁶²*in persona* (łac.) — osobiście, we własnej osobie. [przypis edytorski]

połowę białej juki, łeb koński, a nad nim kozacką brodę. Niebawem okazała się i druga. Kozak wszedł na dziedziniec; czy to pierwszy czy dziesiąty, nie wiemy. Co się dzieje w stajni, trudno zgadnąć. Bierzymy odzież, chwytamy za broń, ale przy moim boku spada, pałasz u Onufrego, pistolety, jeżeli który nabity, spoczywają w olstrach, olstra przy siodłach, siodła w stajni. Kiedy w naszym alkierzu alarm, w stajni tymczasem ludzie nasi spokojnie jedni konie chędożą, drudzy kulbaczą, pomimo że Kozak we drzwiach, ten, którego widzieliśmy wstępującego na dziedziniec.

Zdaje się, że św. Balbina, patronka dnia tego, opiekuje się głupimi, bo trudno wierzyć, aby tyle głupstwa, ile wówczas w Michery, mogło skoncentrować się w jeden punkt i w jedną godzinę. Kozak widzi w stajni ze dwadzieścia koni — nie dostrzega popłochu — przemawia kilka słów i cofa się za furtkę. Kozacy pamiętni zawsze przysłowia: „*Quis scit*²⁶³, co za górą wyje” — kto wie, co w domu? co za domem? Między murami kulka z bliska uderza — lepiej postępować powoli a bezpiecznie. Oni przynajmniej rezonowali²⁶⁴... ale my!... Proszę tylko słuchać.

Za Kozakiem na próg furtki wstępuje Milberg. Jeszcze widzę jego mundur, epolety, krzyże odsłonięte, szpadę w pochwie, kapelusz na głowie, fajkę w ręku. Staje przed Kozakiem i mówi do nich z ruska po polsku: „Co wy tu robicie? Tu dużo Francuzów”. A na to Kozak, trzymając pistolet w jednym ręku, uchyla drugą ręką kaszkieci i z wszelką uprzejmością odpowiada: „*My Hrancuzów ne boim sia*”. Postrzegłem tę scenę z okna. To uszanowanie Kozaka odkrywa mi nagle, co się dzieje za murem. „Nie ma ich wiele... Boją się nas...” — pomyślałem, a po lysnięciu tej myśli uderza piorun czynu. Chwytam jakiś pałasz leżący na stole, jeszcze pendentem²⁶⁵ obwinieły, i wypadam z domu, krzycząc: „Hurra!” — „Hurra” — powtórzyli nasi z wszystkich kątów... Kozaki w nogi. Grabowski w pół ubrany dopadł przecie pistoletu, strzelił za nimi, kulka świsnęła, Kozunie jeszcze lepiej... tak dalece, że jeden pikę swoją upuścił. Suchorzewski także narobił hałasu. Uderzono w dzwon (*le tocsin*), kilku chłopów wybiegło z widłami. Kozaki zaś, zebrawszy się, uformowali się za wsią o wystrzał armatni na pagórku i w nieczynnej stali obserwacji. Od naszej furki widać ich było, a przez to samo i oni widzieli punkt, przez który trzeba nam było defilować, wychodząc z opiekuńczych murów. Ośmielony pomyslnym skutkiem mojej wycieczki, wpadłem w błąd, który zwykle za szczęściem krok w krok idzie. Zostałem zuchwałym, zarozumiałym, zdało mi się, że ja tu działać muszę, że tylko taktyczna zręczność wyprowadzić nas zdoła z niebezpiecznego położenia. Włożywszy zatem kapelusz *à la*²⁶⁶ Napoleon, to jest rogami nad uszy, rekognoskowałem²⁶⁷ nieprzyjaciela (nie mając perspektywy) gołym okiem i tak zacząłem rezonować: Jeżeli wyjedziemy z bramy w nieładzie, odsłonimy nasze słabe siły i zamiar ucieczki. Potrzeba zatem, rezonowałem dalej, zrobić demonstrację, która by nieprzyjaciela w błąd wprowadziła, że my jesteśmy tylko częścią większego oddziału, rozłożonego po wsi, że nie uciekamy, ale że udajemy się spieszenie na plac zbioru, że nareszcie zebrawszy się, nie myślimy ustąpić z naszego stanowiska. Aby więc dopiąć tego celu, zdawało mi się być najstosowniejszym krokiem posunąć naprzód korpus obserwacyjny. Że zaś zawsze podług stawu grobla, więc i nasz korpus obserwacyjny musiał objawić się tylko pod postacią skromnej wedety²⁶⁸. Udzieliłem mego planu kolegom i nie czekając ich przyzwolenia, siadłem na konia, wziąłem pałasz w rękę i ruszyłem ku Kozakom w zamiarze zatrzymania się i pozostania na brzegu wsi póty, póki w tyle nie uporządkują się rozstrzelone nasze siły. Ruszyłem, stanąłem... dotąd wszystko pięknie, bo w samej rzeczy zdaje się, iż okazanie się moje na linii bojowej zajęło uwagę Kozaków i pozbawiło ich przez to potrzebnego czasu do obejścia wsi i przecięcia nam powrotu do Pont-sur-Yonne, dokąd dążność nasza nie mogła być wątpliwą i z najgłupszych najgłupszemu. Ale stanąwszy na miejscu, postrzegam, że droga zaczyna być wąwozem i że wzdłuż tejże po lewej stronie ciągnie się murek na paręset kroków. Skręcam więc konia na prawo z drogi, aby odsunąć się na plac otwartzszy, bo bliskość

²⁶³*quis scit* (łac.) — kto wie. [przypis edytorski]

²⁶⁴*rezonować* (daw.) — rozumować; dziś: wypowiadać się elokwentnie, rozprawiać śmiało, mądrzyć się. [przypis edytorski]

²⁶⁵*pendent* — pas zakładany przez ramię służący do noszenia szabli. [przypis edytorski]

²⁶⁶*à la* (fr.) — na sposób, w stylu. [przypis edytorski]

²⁶⁷*rekognoskować* (daw., z łac.) — rozpoznawać, badać, zwłaszcza okolice. [przypis edytorski]

²⁶⁸*wedeta* (daw.) — posterunek, warta, czaty. [przypis edytorski]

murów, płotów lub zarośla zawsze kawalerzyście jest niemiłą, oraz aby osiągnąć wyższą pozycję. Tam zacząłem toczyć koniem, jak to zwykle robi się na harcu.

Wtenczas to zapewne duch jakiegoś doświadczonego wojownika, którymi w onym czasie zapelniały się obficie wyższe sfery, zawieszony gdzieś, na jakiej chmurze, rozśmiał się z mojego przemądrego obrotu. Przez oddalenie się od drogi traciłem możliwość schronienia się między domy — bo już cię o tyle ja tylko byłem tam groźny, o ile moja szarlataneria czyniła mnie strasznym. Mogła ona łatwo stracić swój urok, a wtedy jedynie ucieczka ratować mnie mogła. Ale razem, a to najgorzej, pozbawiłem się widoku za siebie ku bramie. Bądź co bądź, mądrze czy głupio, harcowałem śmiało. Jeden tylko Kozak, w którym po zielonym płaszczu poznałem Barbarossę²⁶⁹ od furtki, wyjeżdżał ze swojego hufca, złożonego mniej więcej z trzydziestu koni, i strzelał do mnie... to jest chciał strzelać, ale ognia mu brakowało, kłapał ciągle. Może ów duch ze swojej chmury, litując się nade mną, plunął mu na panewkę²⁷⁰.

Nareszcie wytrzymałszy czas jakiś, który zdawał mi się dostatecznym, rozpocząłem odwrót. Przybywam do bramy — dziedziniec pusty jak wymiótł. Koledzy nie opuścili mnie, wiem, z kim mam do czynienia, ale zapewne nie dosłyszeli, nie zrozumieli... niemniej przeto uczułem za nimi głęboką tęsknotę. Nadziei jednak nie tracę. „Na placu — rzekłem — czekają mnie pewnie, organizują obronę”. Jadę więc wolno aż do zakrętu ulicy, stamtąd rzuciwszy okiem na hufiec nieprzyjacielski, posuwam się jeszcze parę kroków... i nuż w konia!... Rejteruję się w porządku, ale spiesznie. Czoło mojej kolumny debuszuje²⁷¹ na plac pożądanym... żywej duszy!... A do stu diabłów!.. .. (tu kłąć wolno). To nie przelewki, ale planu mego odwrotu nie widzę potrzeby zmieniać... Marsz! marsz! pędzę cwałem... za mną się kurzy, a ja pędzę, pędzę przez wieś, przez pole... widzę grenadiera prowadzonego przez dwóch Kozaków... Bywaj zdrow! o mojej przyjaźni dobrze mów!... Ja pędzę dalej, aż nareszcie postrzegam oddział naszej jazdy spieszący nam z miasta na pomoc. Odetchnęła moja szkapa, odetchnąłem i ja. I jakkolwiek teraz ten popłoch godniejszy śmiechu niż politowania, ja honorem ręczę, że dla mnie był arcynieprzyjemnym. Dobrze wyciągał się koń pode mną, ale myśl moja jeszcze lepiej. Przebiegła całą nędzę i cierpienie niewoli, z której otrząśłem się zaledwie, a potem prawdę mówiąc, być raz w niewoli jest dla człowieka wiele, nawet bardzo wiele, ale dwa razy, raz po raz, to przeszłoby miarę... to już zbytek, a moje żądania były zawsze nader skromne.

Nic nie straciliśmy w tej dziwnej przeprawie, w tym szczególnym *Prima Aprilis*. Ale w Pont-sur-Yonne czekało nas drugie, boleśniejsze, niszczące całą przyszłość, zabijające wszystkie nadzieje nasze. Paryż kapitulował.

*

Teraz pozwól, szanowny obywatelu, zapytać się, czy stałeś kiedy dzień cały w polu na wietrze zimowym bez delii²⁷², lisiurki²⁷³ albo i płaszczu? — Nie. — Tym lepiej dla ciebie, a gorzej dla mnie, bo nie pojmiesz dobroczynnego uczucia, z którym w Montre-u, tysiąc osiemset czternastego po narodzeniu Jezusa Chrystusa, koło szóstej wieczór odpiąłem pałasz, zdjąłem mundur i zasiadłem, gdzie potężny ogień strzelał węglem i lizał płomieniem szerokie podniebienie komina. Już patelnia zaczęła swoją służbę. Już omlet na niej kozła wywraçał, tak jest, kozła — i w tym cała sztuka — a ta sztuka właśnie była niedościgniętym dla mnie zadaniem. Kiedy omlet, zajmujący całe dno patelni, przysmaży się już dostatecznie z jednej strony, trzeba go w górę podrzucić i gdy robi *saltum mortale*²⁷⁴, podłożyć zręcznie patelnię, aby drugim bokiem upadł na skwierczące masło. Ileż to

²⁶⁹ *Barbarossa* — przydomek cesarza niemieckiego Fryderyka I (1152–1190), oznaczający: Rudobrody. [przypis edytorski]

²⁷⁰ *panewka* — w dawnej broni palnej zagłębienie w tylnej części lufy, na które sypano proch; skrzęsana przez strzelającego iskra padała na proch, który zapalał się i przenosił ogień dalej, przez zapal (otwór prowadzący do lufy) do ładunku umieszczonego w lufie, powodując jego odpalenie. [przypis edytorski]

²⁷¹ *debuszować* (daw. wojsk., z fr.) — wysuwać się, wylaniać się, pojawiać się w miejscu niespodziewanym przez nieprzyjaciela. [przypis edytorski]

²⁷² *delia* — dawny wierzchni ubiór męski noszony przez szlachtę polską, rodzaj długiego płaszczu narzucanego na żupan, podbitego futrem i z futrzanym kołnierzem. [przypis edytorski]

²⁷³ *lisiurka* (daw.) — płaszcz podbity lisim futrem. [przypis edytorski]

²⁷⁴ *saltum mortale* (z wł.) — ryzykowny skok z dużej wysokości, w trakcie którego koziołkuje się w powietrzu. [przypis edytorski]

ja omletów nie popsulem! Ileż za to gorzkich nie nasłuchałem się wyrzutów! Mój omlet, niezgrabnie zawsze podrzucony, albo spadał na ogień i konał w płomieniach, jak wdowa Malabaru²⁷⁵, albo wpół schwycony zwijał się w haniebną trąbkę. Dlatego pomimo wszelkich z mojej strony reklamacji (bo człowiek najgorliwiej chce to robić, co najmniej umie), zostałem *unaminiter*²⁷⁶ od patelni odsądzony. Mściłem się, krytykując — bo krytykować łatwo, a mścić się przyjemnie, bo zemsta niezdolności bliska krewniaczka.

Podjadłszy nieco i napiwszy się jakiegoś kwaśno-cierpkiego czerwieniaka²⁷⁷, rozciągnąłem się na słomie i smacznie zasnąłem. Jak długo spałem, nie wiem. Pukanie w okno budzi mnie pierwszego. — „*Qui vive?*” — „*Guide*”. — „Zjedźże diabła!” — Podniosły się głowy spod płaszczów jak kacze łebki na jeziorku, kiedy bliski szmer zasłyszają. Biorę złowieszczą kartkę, trącam nogą przygasłą kłodę, a dobywszy z niej trochę blasku, schylam się, by odczytać nazwiska powołanych na służbę. Jedno z pierwszych: „*capitaine Fredro*”. — „*C'est bien*”²⁷⁸ — rzekłem do guida po francusku, a po polsku dodałem: „Niech cię piorun trzaśnie!”. Trzaśnie czy nie trzaśnie i zapewne nie trzaśnie, bo to luty, ale zbierać się trzeba. Nigdy zając albo jarząbek na czwartkowym obiedzie u króla Poniatowskiego²⁷⁹ nie był tak młodą słoniną naszpikowany, jak był diablami mój monolog tej nocy. Zakończyłem go wykrzyknikiem: Wolalbym być Kundlem, Brysiem albo Kurtą przy młynie albo karczynie gdzie na Podolu, jak oficerem sztabowym. Miałbym albo mniej trudu, albo więcej zasługi.

Przychodzę do salonu służbowego, melduję się adiutantowi komendantowi, przewracam, nie tracąc czasu, krzesło, tak aby poręcz mogła mi służyć za poduszkę... i obróciwszy się parę razy w kółko, jak pies, co sobie legowisko wytłacza w barłogu, kładę się jak długi. *Streckt die Glieder, und legt sich nieder*²⁸⁰. Ale wkrótce drzwi się otwierają: „*Premier Officier à marcher!*” — „*Me voilà*”²⁸¹. Wchodzę do gabinetu. Stół długi na środku — na jednym końcu rozłożona mapa, przy drugim sekretarz Dupuis pisze, Salomon pieczętuje listy. Książę Jego Mość, rozłożywszy poły, grzeje się przy kominku, a zobaczywszy mnie, powiada przez nos, jak gdyby mu go trzy par babskich okularów ścisnęło: „*Ah! c'est Vous!*”²⁸² Ale gdybym był go się zapytał, kto jest ten „*Vous*”, byłby odpowiedział niezawodnie: „Siukoroski”, co miało znaczyć Suchorzewski. Nauczył się tego trudnego nazwiska, a raz zrobiwszy *ce tour de force*²⁸³, chrzczył nim potem wszystkich polskich oficerów będących przy jego sztabie.

Książę przystąpił do stołu i pokazując palcem na mapie, rzekł do mnie: „Tu jesteśmy: Montereau — tu jest Moret — a tu Fontainebleau. Weźmiesz waćpan trzy ekspedycje. Jedną oddasz jenerałowi A*** w Moret, drugą jenerałowi C*** w Fontainebleau, trzecią tamże *mairowi*, alias burmistrzowi. Ale ponieważ lewy brzeg Sekwany między Montereau a Moret jest jeszcze zajęty przez nieprzyjaciela, zatem popłyniesz waćpan czółnem aż poniżej Moret. Tam doszedłszy, jenerał A*** ułatwi waćpanu sposób dostania się dalej. Ten jegomość będzie waćpanu przewodniczył”. Rzuciłem okiem w stronę wskazaną i zobaczyłem człowieka wysokiego, grubego, w którym po jego siwym ubiorze łatwo mielnika poznałem. Skłonił on się nisko, nie wiem, czy indeksowi²⁸⁴ książęcemu, czy mojemu badawczemu wejrzeniu. — „Rozumiesz waćpan?” — mówił dalej Książę do mnie. — „Rozumiem”. — „Powtórz więc, co powiedziałem”. — A gdy powtórzyłem: — „*C'est*

²⁷⁵wdowa Malabaru — odniesienie do głównej bohaterki tragedii *Lanassa, czyli wdowa Malabaru* (1790), przełożonej przez Wojciecha Bogusławskiego sztuki Karla Martina Plümitzke: kobiety z pld.-zach. wybrzeża Indii, gdzie zwyczaj *sati* nakazuje wdowie rzucić się na stos pogrzebowy męża i spłonąć razem z jego zwłokami. [przypis edytorski]

²⁷⁶*unaminiter* (łac.) — jednogłośnie. [przypis edytorski]

²⁷⁷czerwieniak (daw.) — czerwone wino. [przypis edytorski]

²⁷⁸*C'est bien* (fr.) — W porządku. [przypis edytorski]

²⁷⁹Poniatowski, Stanisław August (1732–1798) – ostatni król Polski (1764–1795); przyczynił się do rozwoju gospodarczego i kulturalnego kraju; organizator tzw. obiadów czwartkowych, spotkań salonu oświeceniowego w Zamku Królewskim. [przypis edytorski]

²⁸⁰*Streckt die Glieder, und legt sich nieder* (niem.) — Rozciąga kończyny, i kładzie się na ziemię (cytat z wiersza Schillera *Der Handschuh* (*Rękawiczka*), opisujący lwa; w przekładzie Adama Mickiewicza: „I wyciągnął cielska brzemię, I obalił się na ziemię”). [przypis edytorski]

²⁸¹*Me voilà* (fr.) — Jestem; oto ja. [przypis edytorski]

²⁸²*Ah! c'est Vous!* (fr.) — Ach, to pan! [przypis edytorski]

²⁸³*ce tour de force* (fr.) — ten wyczyn. [przypis edytorski]

²⁸⁴*index* (łac.) — palec wskazujący. [przypis edytorski]

*bien, partez!*²⁸⁵ — Nie ma lepszej ręką, że rozkaz został zrozumiany, jak powtórzenie go dosłownie przez odbierającą osobę. Książę miał ten chwalebny zwyczaj, zachowywał go święcie, zwłaszcza w czasie boju, dając ustne zlecenia. Teraz, w czasach, kiedy plecę moje trzy po trzy, mój dojeżdżacz powtarza zawsze rozkaz, skąd ma psy puścić i którądy podkładać, a ja mu powiadam: „*C'est bien, partez!*”

Nie wyszło kwadransa, już kładłem się wzdłuż czółna na skąpo rozścielonej słomie. — „*Etes Vous bien, mon Officier?*”²⁸⁶ — zapytał grubulo. — „*Parfaitement* — odpowiedziałem. — *Allons! Vogue la galère*”²⁸⁷. — Noc była ciemna, zefir chłodny, sparłem głowę na kulałku, pałaszem się przykryłem, a kapelusz wziąłem w rękę... kapelusz stosowany, piękny wynalazek!... szczególnie do nocy i na czółno! O czemuż ciebie nie miałem w objęciu, mój ty płaszczu biały! Treny nad utratą twoją przeszlę kiedyś potomności trzynastosylabowym wierszem! Oby mogły dojść drugiego pokolenia! Mniej żaden poeta nie żąda. Mój przewodnik usiadł w moich nogach — a dwieście pewnie funtów²⁸⁸ dobrej wagi zachwiał czółnem, ale stało się dla mnie dostatecznym parapetem przeciw frontowemu ewentualnie natarciu. Na samym zaś przodzie ukląkł majtek, czyli rybak, czy jak tam nazwać indywiduum dzierzące wiosło.

Odepchnął łódkę, puścił z biegiem wody
Rybak młody etc.

Płynęliśmy. Z mojego stanowiska, a raczej położenia, bo nie stałem, ale leżałem do góry brzuchem, mogłem do woli robić astronomiczne postrzeżenia. Patrzałem na gwiazdy. Mrugały. Nie wiem, czy przez to chciały powiedzieć: „*Ab! c'est Vous, Siukoroski!*”, czyli też może z utrudzenia, że zawsze muszą patrzeć, a nigdy na coś dobrego. Albo też mrugały jak człowiek, który postrzegłszy coś niespodziewanego, nie dowierza oczom swoim. — Tak jest, gwiazdy moje — zawołałem w myśli — ja to jestem, przy głównym sztabie Wielkiej Armii, ja, który zawsze stroniłem od sztabów, ugrzązłem w najnieznośniejszym. Przy każdym sztabie mniej więcej trzeba nadskakiwać, dworować, czapką i papką ujmować, a czasem, mospanie²⁸⁹, i buty uszyć komu. Trzeba swoje zalety kłaść w każde ucho, jakie się nastręczy, duże czy małe, pod hełmem czy pod kornetem — a uszy podadzą pamięci, pamięć rozumowi i rozum uwierzy, bo powie: „*Vox populi, vox Dei*”²⁹⁰. Ja tego wszystkiego nigdy nie umiałem. Moje miejsce było w linii. Los mnie czasem naprzód wypchnął, a jeden Bóg tylko wie, do ilu cierpień duszy bywało nieraz powodem to, co gmin szczęściem nazywał, czego mi nieraz zazdrościł. Ile to goryczy nie wlało w serce moje. I tak wcześniej! I tak późno!

Zostaw, panie szlachcicu, twoje czoło na domowym zapiecku, kup sobie, wstępując w świat, inne, miedziane²⁹¹, dobrze wytarte... Wierz mi, nieźle na tym wyjdiesz. „*Wiem*”, wielkie słowo, powtarzaj, śmiało. Mądry ci uwierzy, bo u niego wiedza nic dziwnego. Głupi nie zaprzeczy, bo sam nic nie wie. A nim okoliczności obnażą cię z cudzych piórek, już wtenczas stać będziesz tak wysoko, że od twojej nagości oczy tylko odwracać będą. Jedni ze wstydu, że się na niej wcześniej nie poznali, drudzy, że z niej korzystać zechcą, a reszta, że się lękać będzie Akteona²⁹² losu. Możnemu na psich pyskach nigdy nie braknie.

Ale prawda przed wszystkim, moi państwo, a prawda nieszkodząca nikomu. Nie wszystko ja co do słowa myślałem w czółnie, co teraz myślę przy stoliku. Przebaczenie mi te anachronizmy. Trudno przepiłować się na dwoje i dwie ze siebie zrobić połowy, jedną, jakim się było, a drugą, jakim się jest. Nie ma jednak wątpliwości co do treści

Wiedza

²⁸⁵ *C'est bien, partez!* (fr.) — Dobrze, ruszaj. [przypis edytorski]

²⁸⁶ *Etes Vous bien, mon Officier?* (fr.) — Dobrze panu, panie oficerze? [przypis edytorski]

²⁸⁷ *Parfaitement (...) Allons! Vogue la galère* (fr.) — Doskonale (...) Dalej! Niech się dzieje, co chce. [przypis edytorski]

²⁸⁸ *funt* — dawna jednostka wagi, równa ok. 0,5 kg. [przypis edytorski]

²⁸⁹ *mospan* (daw.) — forma grzecznościowa, skrót od: mości pan (miłościwy pan). [przypis edytorski]

²⁹⁰ *Vox populi, vox Dei* (łac.) — Głos ludu [to] głos Boga. [przypis edytorski]

²⁹¹ *miedziane a. wytarte czoło* (mieć) — być bezczelnym, bezwstydnym, pozbawionym honoru. [przypis edytorski]

²⁹² *Akteon* (mit. gr.) — młody myśliwy, który za podpatrywanie kąpiącej się nago bogini Artemidy został przez nią zamieniony w jelenia i zginął rozszarpany przez własne psy. [przypis edytorski]

rzeczy, że sztabowej służby nienawidziłem, że jej wówczas złorzeczyłem i że mi kaducznie zimno było.

Po kiegoż diabła wlałeś pan do niej?... Ach, mój mości księżu proboszczu! Nie zawsze tam się włazi, gdzie się chce, ani też nie zawsze się nie włazi, tam gdzie się nie chce.

Na wiosnę 1812 roku los wysunął mnie naprzód. Miałem lat osiemnaście. Zostałem kapitanem adiutantem majorem w 5. pułku strzelców konnych. Nie dość więc, że awansowałem, nie dość, że mnie zdolnym uznano pełnić obowiązki adiutanta pułkowego, co większej czynności i większej znajomości służby wymagało, niż dowództwo kompanii, ale jeszcze do tego awansowałem z nowego do starego pułku. Tu potrzeba małego objaśnienia. Muszę nawet dotknąć trochę, bardzo niewiele i polityki, nie rezonując, broń Boże, albo powtarzając, co mądrzy ludzie napisali, aby oświecić przyczyny wówczasowego naszego położenia.

Kiedy stanęło zawieszenie broni w Wiedniu 1809 roku, Napoleon nie był zdecydowany, co zrobić z zawojowaną przez wojska polskie pod dowództwem księcia Poniatowskiego częścią Galicji. Niewiele on dbał o nią, wołał był z Niemiec szarpnąć. Austria zaś wołałaby dać więcej z Galicji jak z Niemiec. Napoleon długo nie objawiał swojej woli ze względu na Rosję, która protestowała przeciw powiększeniu Księstwa Warszawskiego, widząc w nim zamaskowaną tylko do pewnego czasu Polskę.

Dlatego podczas wojny zawieszano orły polskie, formowano Wojsko Polskie²⁹³; po zawieszeniu broni zdejmowaliśmy w zawojowanym, czyli raczej odebranym przez nas kraju orły nasze, a zawieszali francuskie.

Pozwólcie mi, moi państwo, przerwać opowiadanie i wspomnieć małe, dość śmieszne zdarzenie, którego byłem świadkiem. Pułkownik Adam Potocki, na czele całego swego sztabu i pierwszej kompanii 11. pułku (który wtenczas, jeżeli się nie mylę, miał numer 5) wyruszył, skąd nie pamiętam, do Sokala²⁹⁴, aby tam solennie zawiesić orły francuskie. Zastaliśmy już przez urzędem owalną tarczę z wymalowanym na niej dziwotworem koloru żółtego, ceglastego. Te orły francuskie były niemałym kłopotem dla parafialnych malarzy. W białym polskim orle, aczkolwiek częstokroć objawiającym się na tarczy w postaci tucznej gęsi, nie można było jednak przy trochę dobrej woli nie odgadnąć orla. Ale co do francuskich rzecz miała się inaczej — tylko podpis mógł oświecić, co to za dziwotwór, niby kogut, niby sowa. Ale mniejsza z tym. Kazano wierzyć, że to orzeł i nikt z nas pewnie nie śmiałby powątpiewać. Trzeba było, podług przyjętego zwyczaju, zacząć od nabożeństwa. Wchodzimy więc do kościoła (zsiadłszy pierwaj z koni, rozumie się), szeregi rozstępują się... w prawo, w lewo front!... I śliczny szpaler proporców rozciągnął się od drzwi aż do wielkiego ołtarza. Pułkownik poprawia sobie okulary i epolety,

²⁹³

W nominacjach oficerów do nowo formujących się pułków unikano wyrazu Wojska Polskiego. Na dowód przytaczam moje nominacje:

1) Wojsko sprzymierzone (?). W kwaterze głównej w Trześni.

Dnia 8 Czerwca 1809.

Sztab Generalny

Do Jmć Pana Alexandra Fredro

Uwadamiam WmPana, iż J. O. Książę, naczelny dowódca Wojska Polskiego mianował go Podporucznikiem w Pułku Jazdy pod dowództwem Pułkownika Adama Potockiego formującym się. Stosownie więc do tego mianowania udasz się WmPan natychmiast do powyższego pułku, gdzie zameldowawszy się Pułkownikowi onego, pełnić będziesz obowiązki do stopnia swego przywiązane.

Nominacja na ten stopień WmPanu później z Ministerium Wojennego wydana zostanie.

Generał Brygady, Szef Sztabu Generalnego, Fiszer.

2) Wydział Stanu Wojska. W Trześni

Dnia 9 Czerwca 1809.

Józef Xiąże Poniatowski Minister Wojny Generał Dywizji, Naczelny Dowódca Wojsk Polskich Xięstwa Warszawskiego, różnych orderów i Wielkiego Krzyża Wojskowego Polskiego Kawaler.

Do Jrać Pana Alexandra Fredro.

Uwadamiam WmPana, iż przychylając się do uczynionego przedstawienia z zaletą jego zdolności i gorliwości w służbie mianowałem go

Podporucznikiem w pułku dowództwa W. Adama Potockiego Pułkownika.

Stosownie więc do tego mianowania obejmiesz WPan stopień rzeczony i pełnić będziesz obowiązki onego, oczekując wydania mu w czasie łatwiejszym zwyczajnego Listu służby.

Józef Xiąże Poniatowski. [przypis autorski]

²⁹⁴Sokal — miasto nad Bugiem, w póln.-zach. części Ukrainy; w czasach rozbiorowych najbardziej na północ wysunięte miasto Galicji, bliskie granicy z Rosją. [przypis edytorski]

uszcześliwiony tą pierwszą paradą swojego pułku. Po długim oczekiwaniu odezwał się nareszcie dzwon przy drzwiach zakrystii i ksiądz wyszedł ze mszą, ale mija wielki ołtarz i do bocznej udaje się kaplicy. Zdziwienie, oburzenie całego sztabu i całej zbrojnej siły, a nawet i cywilnej władzy — ale z księdzem, i to jeszcze z księdzem w ornacie, trudna sprawa — zagrzało więc znowu kościelne sklepienie donośną komendą. Manewrujemy i na koniec jakie takie stosownie zajęliśmy stanowisko. Cóż za powód tego nieprzyzwoitego i zuchwałego wystąpienia proboszcza sokalskiego przeciw woli Napoleona Wielkiego i wojsku galicyjsko-francuskiemu? Oto ten, mały ale ważny: proboszcz sokalski był kiedyś na probostwie w dobrach Adama Potockiego. Tam, wskutek różnych zatargów i kłótni, szwagier pana Adama, pan Jan Roztworowski, obraził go fizycznie i to nawet podobno w pewnej liczbie paragrafów. Stąd wynikły proces zmusił był Roztworowskiego kraj opuścić, ale przeto nie odjął księdzu pamięci otrzymanej zniewagi. Teraz zemścił się, jak mógł — ale czy w takim usposobieniu duszy powinien był do ołtarza przystępować, to pytanie, na które nie ułanowi odpowiedzieć wypada. Koniec końców śmiało się długo pułk II. z tego niespodzianego spotkania. A teraz wracam do wojska galicyjsko-francuskiego w roku 1809.

Wojsko nowo formujące się wzięło kokardy trójkolorowe i nazwę wojska francusko-galicyjskiego, czyli²⁹⁵ (bo już nie pamiętani) galicyjsko-francuskiego. Zostawało wprawdzie pod dowództwem księcia Józefa, ale nominacje na oficerów do nowych pułków, które podczas wojny zaczęto wydawać, wstrzymano. Największa część nowych oficerów nosiła epoletę tylko na mocy podania pułkowników. Byli więc i nie byli oficerami. Dopiero po zawarciu pokoju, nie domyślając się ani będąc w stanie wierzyć, jak nas i nasze zasługi Wielki Napoleon mało cenił, zostaliśmy znowu wojskiem polskim, a część zajętej Galicji została dołączona do Księstwa Warszawskiego, wyjąwszy Obwodu Tarnopolskiego, który ofiarowano Rosji, jako *douceur*²⁹⁶, mało od niej ceniony i z widocznym niezadowolaniem przyjęty. Po złączeniu zaś finalnym wojska polskiego pod jedno orły i jedno dowództwo armia dzieliła się *in petto*²⁹⁷ na stare i nowe pułki. Stare, które się uformowały od 1807 do 1809 i odbyły dopiero ukończoną kampanię, nowe zaś, które powstawały już po owej krótkiej, świetnej kampanii 1809 roku, więcej w Galicji do tryumfalnego marszu niż do wojny podobnej. Jeden zwyciężał dziesięciu. Kampanii przypominającej owe wyprawy z czasów Ludwika XIV²⁹⁸, gdzie panowie w dworskich plumażach pędzili pocztą na żniwo chlubnych wawrzynów. Ta różnica w armii, którą wkrótce zniszczyło kilka wystrzałów armat rosyjskich, była wówczas wielkiej wagi. Dęli i zadzierali nosa oficerowie starych pułków, z wyjątkiem legionistów, weterany dwuletnie. Lekceważyli i nie szczędzili ucinków równym sobie w randze, a nieznanym jeszcze zapachu prochu.

Żyłem z oficerami z czasów kościuszkowskich. Zacząłem służyć 1809 roku. Byłem świadkiem powstania 1830 roku i muszę wyznać, że w tych trzech epokach, z małą różnicą, formacje wojska tą samą szły drogą i tym samymi podlegały błędom. Zamiast żeby istniejące już pułki rozdymały się i w sobie nowy żywioł umieszczały, o ile tego możność dozwalała, nowe pułki zawiązywały się oddzielnie, ledwie po kilku oficerów dawniejszych przyjmując w swoje szeregi. Nieledwie każdy powiat w pierwszym uniesieniu podejmował się wystawić pułk a czasem i dwa — jak to w Żółkwi — jeden konny, drugi pieszy. Nie chciało wierzyć wielkości podobnego przedsięwzięcia, nikło też, niczym niezapewnione, w samym zawiązku. Byli tacy, których znaczny majątek czynił deklarację z ich strony wystawienia pułku do prawdy podobnym. Ale dając im epolety pułkownikowskie nie żądano od nich złożenia, a przynajmniej zapewnienia potrzebnych funduszków. Dlatego niejeden z nas pytał się potem, dlaczego ten lub ów bez żadnej zasługi, często bez żadnej zdatności otrzymał od razu tak wysoką rangę. Pytał się i nie mógł innej wydobyć odpowiedzi: bo miał bezczelność jej żądać. Stąd to mnożyły się owe fragmenta pułków, a każdy z kompletem oficerów, stąd mały przybytek na linii bojowej, stąd czas stracony na krawieckich manipulacjach, wydatek pieniędzy na niepotrzebne ozdoby i nareszcie brak

²⁹⁵czyli (daw.) — konstrukcja z partycypium wzmocniającą -li, znaczenie: czy, czy też. [przypis edytorski]

²⁹⁶*douceur* (fr.) — słodycz; podarunek. [przypis edytorski]

²⁹⁷*in petto* (wl.) — w głębi serca; prywatnie. [przypis edytorski]

²⁹⁸Ludwik XIV (1638–1715) — król Francji (od 1643), zwany „Królem Słońce”, panujący w okresie szczytowego rozwoju francuskiej monarchii absolutnej. [przypis edytorski]

jedności... Ale potem o tym... a zwłaszcza i szczególnie o roku 1809, o tym ostatnim połysku gasnącej narodowości w Galicji.

A teraz wracam do mego awansu. Zazdroszczono mi go, a jednak to mniemane szczęście stało się dla mnie źródłem niezliczonych przykrości, zahamowało mnie, a potem strąciło z murowanej, prostej drogi, którą sobie zamierzyłem i którą tak raźnie zrazu posunąłem się naprzód. W ówczesowej francuskiej organizacji wojska, major (*Gros Major*) był niby drugim pułkownikiem, naczelnikiem administracji pułkowej, ale pułkownicy niechętnie dopuszczali tego podziału swojej władzy. Stąd wieczna wojna. Dążność do samowładztwa z jednej, opozycja z drugiej strony. Kiedy zakłady dwunastu pułków jazdy pod dowództwem majorów stały w Poznaniu, nazwano ten czas panowaniem Dwunastu Majorów. Teraz kiedy powiem, że mój brat Maksymilian był majorem w pułku, w którym zostałem adiutantem majorem, więc poniekąd i adiutantem pułkownika, łatwo można pojąć, że byłem palcem między drzwiami. Brat mój był najlepszym, najuprzejmiejszym towarzyszem, zawsze starającym się komuś pomóc, usłużyć, ale z pułkownikiem Kurnatowskim trudno było żyć w zgodzie. Człowiek godny, żołnierz dobry, ale despota z podwładnymi, a niechętny przełożonym. Ciężka praca zachwiała niedościgłe jeszcze moje siły młodzieńcze. Przykrości, zmartwienia, sącząc się kropla po kropli, zaćmiły nareszcie ów świeży połysk duszy, w którym świat odbija się tak pięknie a tak nietrwale. W każdym pułku jazdy było dwóch adiutantów majorów, jeden niby do pióra, a drugi do korda²⁹⁹; do tego dwóch albo czasem trzech adiutantów podoficerów. Ja byłem sam jeden. Zaraz na początku kampanii mój kolega, kapitan Mieroszewski, był wzięty w niewolę. Adiutanta podoficera miałem tylko jednego, i to pół Niemca. Służba zaś adiutanta majora jest tak rozciąglą i tak rozmaitą, że trzeba się dziwić, jeżeli kto jej wydołał przez kilka miesięcy wojny. Adiutant major komenderuje całą służbą wewnętrznego porządku i wewnętrznego bezpieczeństwa obozu, stawia placówki, wyprawia patrole, dowodzi często flankierami³⁰⁰, rozdziela furaz i żywność, a co najnieznośniejsze, pisze codzienny apel, czyli stan pułku, raporta piętnastodniowe i miesięczne, na koniec wszelkie ekspedycje. Prawdę mówiąc, niedoświadczenie podwajało mi każdą pracę, nade wszystko piśmienną. Całą noc przed dniem bitwy pod Możajskiem³⁰¹ (którą Francuzi zowią *de la Moscowa*, a Rosjanie pod Borodino), staliśmy w przedniej straży, cugle w rękę — równo ze dniem wstąpiliśmy do boju — słońce zachodziło, kiedy cisnąc się krzakami, uderzyliśmy na lewe skrzydło nieprzyjaciela — a ciemno już było, kiedy wróciwszy na plac bitwy, zsiadliśmy z koni. Zaświeciły się ognie pomiędzy ciepłymi jeszcze trupami. Spoczął każdy, ja tylko przy świeczce trzymanej pod płaszczem kreśliłem moje raporta. Wtenczas ślubowałem na odległą przyszłość, że wystąpiwszy ze służby, przybiję na drzwiach raport i od czasu do czasu strzelać będę do niego, i że pióra nigdy w rękę nie wezmę. Nie dotrzymałem i Bóg widzi, żem na tym dobrze nie wyszedł.

Uszedłszy z niewoli, przybyłem do Drezna. Nie chciałem wrócić do pułku, gdzie mnie czekało adiutantostwo, pomimo że zastałem krzyż wojskowy *Virtuti Militari* dany mi przez Komisję na wniosek pułkownika i pomimo że mój brat już był awansował i wziął dowództwo 9. pułku lansjerów francuskich. Starąłem się w innym jakim pułku umieścić, choćby jako nadliczbowy, ale Wojsko Polskie znacznie zmniejszone, miało o wiele więcej oficerów, niż potrzeba wymagała. Zgromadzono więc oficerów zbywających w jeden oddział pod komendą generała *** i generała Niesiołowskiego³⁰². Nie wiem, dlaczego ten oddział ochrzczono nazwą *Garde d'honneur*. Staliśmy, mówiąc nawiasem, w miasteczku w okolicy Görlitz³⁰³, którego mieszkańców nazywano *Gelbfüssler*, z po-

²⁹⁹*kord* (daw.) — pierwotnie krótki miecz a. długi nóż, ogólnie: broń sieczna. [przypis edytorski]

³⁰⁰*flankier* — żołnierz konny z grupy ubezpieczającej bok kolumny wojska. [przypis edytorski]

³⁰¹*bitwa pod Borodino* a. *bitwa pod Możajskiem* (5–7 września 1812) — stoczona pod wsią Borodino w pobliżu Możajska, ok. 100 km od Moskwy, pomiędzy armią francuską dowodzoną przez Napoleona Bonaparte a rosyjską dowodzoną przez Michaiła Kutuzowa; zakończona wielkimi stratami po obu stronach i taktycznym zwycięstwem Francuzów, bez planowanego rozgromienia armii rosyjskiej w walnym starciu; wojska Kutuzowa wycofały się z pola walki. [przypis edytorski]

³⁰²*Niesiołowski, Ksawery* (1771–1845) — polski generał, uczestnik powstania kościuszkowskiego, wyprawy Napoleona I na Moskwę i kampanii 1813–1814; podczas powstania listopadowego zastępca gubernatora wojskowego Warszawy oraz poseł na sejm. [przypis edytorski]

³⁰³*Görlitz* — miasto nad Nysą Łużycką, w Niemczech, w Saksonii; ob. na granicy z Polską, przed zmianami granic po II wojnie światowej tworzące jedno miasto ze Zgorzelcem. [przypis edytorski]

wodu, jak niesie ludowe podanie, że niegdyś, dawnymi czasy, gmina owego miasteczka uradziła dać Cesarzowi podarunek. Dać, dobrze, ale co? Wielki kłopot! Rada w radę zgodzono się na beczkę jaj. Jak przyszło do pakowania, gorliwi cesarscy stronnicy, chcąc się okazać szczodrymi, nogami tłoczyli jaja w beczkę, przy czym oczywiście poźółcili sobie nogi. Dlatego nazwano ich żółtonogami (Gelbfüsslerami). Nie mniej ciekawą jest tradycja z tychże okolic tyżająca się wojska saskiego. W roku 1806 jednego dnia na jednym polu padło sześć tysięcy... nie Sasów, ale sześć tysięcy saskich harcapów — niby zadatek przymierza z Francuzami. Był to dzień sądny, jak mówi tradycja.

Kampania 1813 i 1814 roku nie wyczerpała tego zasobu polskich oficerów. Znaczna ich liczba udała się potem do Sedan, tam pozostała do końca wojny i dopiero po abdykacji Cesarza Napoleona złączyła się ze szczupłym czynnym Polskim Wojskiem w St. Denis.

Wcielony 14 sierpnia w Zittau do tej szczególnej gwardii, podróżującej po największej części wozami, bo oficerów piechoty było najwięcej, dostałem dwudziestego rozkaz udania się do sztabu księcia de Neufchatel, a dwudziestego drugiego w Löwenberg wszedłem w czynną służbę *d'Officier Adjoint à l'Etat Major de la Grande Armee*. Francuz mówi: *Le mieux est souvent l'ennemi du bien*³⁰⁴. Doświadczyłem tego, niestety. Unikając adiutantostwa pułkowego, wpadłem do sztabu głównego jak z deszczu pod rynnę. Otóż to, moi państwo, przyczyny, dla których po bitwie pod Montereau, zamiast dowództwa szwadronu, co byłbym osiągnął niezawodnie, leżałem jak długi w czółnie, lubo nigdy najmniejszej ani chęci, ani zdatności do marynarki nie miałem.

Płynęliśmy z nurtem Sekwany, którą zwaliśmy zwykle po francusku *Seine*, co w błąd wprowadzało niejednego z naszych wiarusów od Przemyśla, że to ten sam San, co niegdyś z Nielepkowic³⁰⁵ nosił polską pszenicę do polskiego Gdańska. Służący Pana K***, który źle służył, ale pisał dziennik podróży, przyjechawszy do Paryża, wciągnął w swoją księgę: „Paryż duże miasto, środkiem płynie San”. Pan K***, przeczytawszy to, napisał na marginesie: „*Seine*, durniu, nie San”. Przepraszam za wyraz, ale historyczny — styl zaś zwiastował już grzeczność terażniejszych recenzentów. Płynęliśmy więc nie Sanem, ale Sekwaną. Przebiegłem myślą, co tylko można było za sobą i przed sobą. Nucilem (w myśli rozumie się) ulubione wówczas piosnki, jako to krakowiak, który wtedy robił furorę w II. pułku i który pozwolę sobie powtórzyć:

Jeden mówił z drugim, a jam podśluchała:
Żeniłbym się z kózą, gdyby posag miała.
— A ja podśluchałem, żeś rzekła do swaty:
Poszłabym za capa, byle był bogaty.

Równie jak ten drugi zawistny miłostek i sławy żołnierskiej:

Płynie łódka, płynie, po głębokiej strudze,
Ożenię się z tobą, jak z wojny powrócę.
— Nie będę ja czekać, bo kto z wojny wraca,
Nie zawżdy wszystkiego w sobie się domaca.

Wszystkie te wspomnienia niewiele pomagały, zacząłem słabnąć widocznie w walce z snem, co mnie oskrzydlał coraz, coraz ciasniej. Daremnie głowę podnosiłem, oczy otwierałem, głowa spadała, oczy się zamykały. Gwiazdy to mi gasły, to mi błyskały, a zawsze dalej, coraz dalej, coraz ciemniej. Wtem lekkie wstrząśnienie mojej nogi i przeciągnięte „Pst!...” wraca mnie w świat, z któregoś się był już na pół wyśliznął. Podnoszę głowę. Mój przewodnik wyciągnął rękę na lewo, trochę przed siebie, ale milczał jak kamień. Pojął on, w ciemię nie bity, że milczenie nam jak kamedułow³⁰⁶ do zbawienia było koniecznym. Nie mógł zapomnieć i o swoim brzuchu; ten za wiele miejsca zajmował, aby mógł być zupełnie bezpieczny, w razie gdyby jaki szelest ściągnął strzały

Sen

³⁰⁴*Le mieux est souvent l'ennemi du bien* (fr.) — Najlepsze jest często wrogiem dobrego. [przypis edytorski]

³⁰⁵*Nielepkowice* — wieś nad rzeką San, w woj. podkarpackim; dawniej ważne miejsce na trasie spławiania zboża do Gdańska, z wielkim mурowanym spichlerzem. [przypis edytorski]

³⁰⁶*kameduła* — członek zakonu o bardzo surowej regule, zobowiązany do życia pustelniczego i trwania w milczeniu. [przypis edytorski]

w naszą stronę. Prawda, że w nocy trudno trafić, ale diabeł nie śpi i chybnej kuli można w drogę wjechać. Spojrzałem w stronę wskazaną i postrzegłem w znacznym jeszcze oddaleniu ognie biwaków. Co chwila zmieniał się ich położenie względem nas. To nam się zdawało, że są na lewym, to, że na prawym brzegu, to, że prosto w sam ich środek płyniemy, to znowu, że nas nie powinny niepokoić, bo to jakiś obóz daleki od naszych brzegów... że nawet już niby za nami. Potem czas jakiś — wszystko znikło — ciemno — aż nareszcie, skręcając, nagle ujrzelśmy rzekę niby słup przed sobą. Lewy brzeg oświetlony, a prawy czarny leżały przed nami, jak dzień i noc, jak życie i śmierć. Niektóre ognie nie były daleko od wody, bo ich odblask padał na rzekę jak poprzeczne szczeble, co się kurczyły albo przeciągały, w miarę jak się płomień wznosił albo opadał. Zbliżyliśmy się jeszcze więcej do prawego brzegu. Wiosła spoczęły. Prąd nas posuwał. Słyszałem oddech grubuła. Nie było wprawdzie podobieństwa, aby nas zasłyszano — tym więcej, że ognie jeszcze świeże, cienie przesuwające się poprzecznie, pluśnięcia wody, nareszcie i szmer dochodzący na nasze spotkanie, wszystko kazało wnosić, że obóz był w pierwszych chwilach roztasowania, a wtenczas każdy jak w młynie własnego głosu nie słyszy. Zbliżyliśmy się — zrównali — w obozie coraz głośniejszym — w czółnie coraz ciszej. Że zaś obóz stał, a my płynęli, musieliśmy najnaturalniejszym sposobem minąć go na koniec. Niknęły za nami powoli światełka, jak owe iskry ze spalonego papieru, na które mówiono mi w dzieciństwie, że to zakonnice spać idą. Kręcą się... biegną... jedna po drugiej gasną... wszystkie zgasły... śpią wszystkie. Ileż to drogich iskierek już nam nie zgasło!... sercu tylko świecą, świecić nie przestaną.

Noc znowu czarna zaległa świat za nami i przed nami. Cośmy widzieli, snem się zdało. Mój urzędnik pytla³⁰⁷ zaczął głośniejsze sapać, przemówił nawet parę razy, ale jeszcze szepcząc, zapewne przez uszanowanie dla niedawnej przeszłości. Podobny w tym do dworaka, co za zamkniętymi już drzwiami jeszcze się kłania albo co uśmiech fałszywy aż do domu przynosi. — „Jestżeś waćpan pewny — zapytałem go, stawiając nogę na lądzie — żeśmy Moret nie minęli?” — „*Ah, par exemple!*”³⁰⁸ — odrzekł. — No, kiedy: *par exemple*, idźmy dalej. Szliśmy obydwa, on naprzód, a ja za nim, nie bardzo spiesźnie, bo ślisko i ciemno. Nareszcie światło z okna i chrapliwe: „*Qui vive?*” uderzyło nas razem w oczy i uszy.

Dla oficera sztabowego, pędzonego ciągle jakby złym duchem po drogach, ścieżkach, manowcach dniem i nocą, zapytanie „*Qui vive?*” jest zanadto wielkiej wagi, aby mógł nie znać wszystkich tegoż odcieni. Pędząc z nocnym wichrem jak *Der wilde Jäger*³⁰⁹, często-kroć przez niewychłódle jeszcze pola bitwy, woła: „*Qui vive?*” do konia, co się o trzech nogach dowlókl do drogi, woła do drzewa, co się opodał czerni, woła czasem do niczego. Ciekawość nieustanna, ale do przebaczenia — i lis po kniei goniony pytałby się: „*Qui vive?*” niezawodnie, gdyby mógł przemówić. Jeżeli nawet wjedzie (oficer rozumie się) na nieprzyjacielską placówkę, jego „*Qui vive?*” staje mu się chwilową tarczą. Alarmuje nim drugich, kiedy sam tymczasem cofa się podług metody zwanej: „*W nogi!*” Dlatego „*Qui vive?*” zawsze ma na języku, dlatego i sposób, w jakim je usłyszy, odkrywa mu wyraźnie z kim ma do czynienia. I tak: „*Qui vive?*” głośnie, przeciągłe, jakby echa wyzywające, oznacza dobrego żołnierza — zdaje się mówić: „*Stój, bo ci w łeb strzelę!*”. Wrzaskliwe, ale prędko, krótko wyrzucone zdradza rekruta — mówi: „*Odpowiadaj czym prędzej, bo mnie tu samemu długo stać niemiło...*” albo też: „*Uciekaj! bo ja ucieknę!*”. Chrapliwe nareszcie, a grubym głosem wyrzeczone, znamionuje indywiduum, które niespodziewanymi okolicznościami zostało pchnięte w zawód rycerski, podobne jest do śpiewu dziecka, kiedy musi przez ciemny pokój przechodzić. Na „*Qui vive?*” pierwszej kategorii nim odpowiesz, możesz zażyć tabaki. Na drugiej zaś i trzeciej odpowiadaj jak najspieszniej, bo gdzie dusza na ramieniu, tam palec na cynglu. Krzyknąłem też: „*France!*”, aż się wzdrygnął, aż się straż cofnęła. Otwieram drzwi, wchodzę do małej, słabo oświetlonej izdebki i obraz nieraz dawniej na płótnie widziany, przedstawiający jaką scenę z rewolucji francuskiej, stanął

³⁰⁷ *pytel* — drobne sito, przez które w młynie odsiewano mąkę od otrąb. [przypis edytorski]

³⁰⁸ *Ah, par exemple!* (fr.) — Ach, na przykład. [przypis edytorski]

³⁰⁹ *Der wilde Jäger* (niem.) — dziki łowca; tu: uczestnik mitycznych Dzikich Łowów (Dzikiego Gonu), niem. *Die Wilde Jagd*, przelotów po niebie gromady nadprzyrodzonych myśliwych: duchów, demonów, czarownic lub innych demonicznych stworów. [przypis edytorski]

mi żywy przed oczy. Kilkunastu chłopów w bluzach, sabotach³¹⁰, ładownice przez plecy, karabiny w rękach składało malownicze grupy. Gdzieniedzie i kapelusz stosowany odznaczał się powagą wieku i ogromną trójkolorową kokardą. Nie dostawało³¹¹ tam tylko wyrazu w uśmiech³¹²: „*citoyen*”³¹³ i napisu na drzwiach: *Ici on se tutoye*³¹⁴. — *Fermez, s’il Vous plaît*³¹⁵. Pikieta czerwieniła się w szklankach i na nosach, a język jak w pantoflach skłonniejszym zdawał się wymówić: „*Vive la Republique!*” jak: „*Vive l’Empereur!*” Omyłka wszakże, którą w onym czasie można było drogo przepłacić. Może i nieszczęsny Gonaut omylił się, krzycząc w Troyes „*Vive le Roi!*”³¹⁶, a jednak rozstrzelano go na piękne. To było za ostro, wyznać trzeba, bo jużcić każdemu wolno życzyć zdrowia, komu się podoba, kichnie czy nie kichnie. Jeżeli za słowo zabijając będziemy, jakaż kara za czyn pozostanie. Ten, co zabił, i ten, co o tym wiedział, nie są przecie równo karani... dlaczegoż?... Ja tego zrozumieć nie mogę... bo to podobno polityka.

Po krótkiej rozmowie ze siłą zbrojną pożegnałem mego przewodnika i eskortowany przez kilku podpitych obywateli, przeszedłem wkrótce warownie i obudziłem generała komenderującego w Moret. Jeszcze komunikacja między Moret a Fontainebleau nie była pewną, dlatego generał uznał potrzebę dać mi pół kompanii piechoty, a na moje zapewnienie, że nigdy w piechocie nie służyłem i że pieszo podróżować ani umiem, ani chcę, konia spod żandarma. Cofnąłem się dwa kroki w tył, zobaczywszy przed frontem mojego oddziału dromadera³¹⁷ raczej niż konia przeznaczonego dla mnie, którego żandarm, na drugim podobnym siedzący, płaszczem granatowym wyżej nosa obwinęty, trzymał za cugle. — „*Quelle diable de rosse me donnez-vous là?*”³¹⁸ — zawołałem rozgniewany. — „*C’est ce qu’il y a de mieux, mon Officier*”³¹⁹ — odpowiedział żandarm. Stałem, nie wiedząc, co począć. Ale prędko trzeba działać, gdzie nie ma czasu do namysłu. Westchnąwszy zatem głęboko i wypuściwszy parę słów, które tylko życie obozowe uniewinnić może, rzuciłem się na kulbakę. Obadwa niekontenci³²⁰ z naszego wzajemnego stosunku, nie spieszyliśmy się rozpocząć ruchu nic nam dobrego nie wróżącego i kiedy oficer dowodzący oddziałem piechoty spytał mi się, czy można ruszać, kiwnąłem tylko głową z wysokości mojej, jak Komandor, kiedy przyjmuje zaproszenie Don Juana³²¹. Mój towarzysz podrzędny przyjął pierwszą odezwę mojej ostrogi z wszelką obojętnością. Za powtórzonym napomnieniem ruszył nareszcie ogonem, głową i tandem³²² tedy³²³ nogą. Ale ledwie kilka kroków uszedł, już pot na mnie uderzył. Zdrajca! podkowy miał scheltane³²⁴ albo może i od urodzenia bez ocylów...

Dziwna rzecz, że tak wiele myślą o sposobach niszczenia sił nieprzyjacielskich, a tak mało o zachowaniu swoich własnych; nie mówię w boju, ale w wojnie, i szczególnie co do kawalerii. Dla pułkownika jazdy wszystko jedno stracić człowieka czy konia — strata tak jednego, jak drugiego uszczupla szeregi. Człowiek z koniem, niby centaur³²⁵, jest dopiero jednostką w kawalerii. Konie, moim zdaniem, nie dosyć doznają starania i opieki. Więcej koni ginie w czasie wojny z powodu okulbaczenia i okucia niż od kuli. Jak są rezerwy i lazarety dla ludzi, tak powinny być i dla koni. Koń uszkodzony jakim bądź sposobem

Koń, Żołnierz

Koń, Wojna

³¹⁰saboty — drewniane chodaki: obuwie na drewnianych podeszwach lub wykonane w całości z drewna. [przypis edytorski]

³¹¹nie dostawać (daw.) — brakować. [przypis edytorski]

³¹²w uśmiech (daw.) — dziś popr.: w ustach. [przypis edytorski]

³¹³citoyen (fr.) — obywatel. [przypis edytorski]

³¹⁴Ici on se tutoye (fr.) — Tu mówi się sobie na ty. [przypis edytorski]

³¹⁵Fermez, s’il Vous plaît (fr.) — Proszę zamykać. [przypis edytorski]

³¹⁶Vive le Roi! (fr.) — Niech żyje król! [przypis edytorski]

³¹⁷dromader — wielbłąd jednogarbny. [przypis edytorski]

³¹⁸Quelle diable de rosse me donnez-vous là? (fr.) — Co do diabła mi tu dajecie? [przypis edytorski]

³¹⁹C’est ce qu’il y a de mieux, mon Officier (fr.) — Ten jest najlepszy, panie oficerze. [przypis edytorski]

³²⁰niekontent (daw.) — niezadowolony. [przypis edytorski]

³²¹Don Juan — postać literacka będąca uosobieniem kochanka; bohater licznych utworów, m.in. sztuki Tirso de Moliny *Zwodziiciel z Sewilli i kamienny gość* (1630) i dramatu Moliere’a (*Don Juan*, 1665), w których Don Juan zaprasza na ucztę posąg zabitego przez siebie Komandora, a ten niespodziewanie przybywa. [przypis edytorski]

³²²tandem (łac.) — nareszcie, w końcu. [przypis edytorski]

³²³tedy (daw.) — więc, zatem. [przypis edytorski]

³²⁴scheltany (daw.) — rozchwiany, obluźowany. [przypis edytorski]

³²⁵centaur (mit. gr.) — stworzenie z końskimi nogami i tułowiem, na którym znajduje się ludzki tors i głowa. [przypis edytorski]

z powodu okucia, mógłby ozdrowieć, w kilku, a odsedniony³²⁶ w kilkunastu dniach. Zaniedbany zaś, nieusunięty z pracy musi wkrótce stać się nieużytecznym i później marnie zginąć. Po kilku miesiącach kampanii zgroza zajrzeć pod kulbaki. Smród z jątrzących się pod niestającym naciskiem ran ciągnie się wzdłuż maszerującej kolumny. Trzeba się tylko dziwić, jak zwierzę może znosić, i to czas długi, takie męczarnie. Ale wszystko ma swoje granice — koń cierpi, chudnie, słabnie i koniec końców ginie. Dostarczają amunicji, dlaczegóż nie dostarczają od czasu do czasu derek i kulbak na miejsce zużytych i popsutych? Trafia się niedbały żołnierz i nie wie, że terlica³²⁷ pękła, a przeto konia naciśka. Terlice powinny być ze stosownego i suchego materiału, równie jak i umiejętnie zrobione. Przy nowych formacjach, gdzie dawnych terlic magazyny dostarczyć nie mogą, lepsze są siodła. Oficerowie mało zwracają uwagi na okulbaczenie. W Wojsku Polskim w 1812 roku było niedobre. Nie mniej ważną jest rzeczą okucie. Im więcej koń strudzony, tym lepszemu wymaga okucia. Im słabszy, tym łatwiej się ślizga, tym ciężiej upada. Widziałem konie Grenadierów Konnych Gwardii Cesarskiej, karmione lepiej i więcej szanowane niż konie jazdy liniowej, które padłszy, jakby piorunem uderzone, już więcej nie wstały. Podkowy z hufnalami³²⁸ powinny by mieć swój osobny wóz, zawsze być pod ręką. Prócz tego każdy żołnierz jedną podkowę w torbie trzeba, aby zawsze miał. Każdy powinien umieć przymocować podkowę. W czasie pokoju byłoby bardzo łatwo pomnożyć liczbę, nie mówię dobrych kowali, ale umięjących w potrzebie róg wybrać i podkowę przybić. Doświadczaliśmy, jaki był zawsze ścisk przed miejscowymi, równie jak i wojskowymi kuźniami. Złotem trzeba było czasem opłacić podkowę, która naprędce sklejona, naprędce przybita długo trwać nie mogła, a zwłaszcza wtenczas, kiedy była najpotrzebniejszą, bo na kamienistej albo grudzistej drodze. Parę dni przed bitwą pod Hanau jestem posłany do generała Bertrand. Dojeżdżam do ariergardy³²⁹, do ostatnich jej tyralierów³³⁰, nikt o nim nic nie wie. Znaleźć go nie mogę. Nareszcie po całodziennej gonitwie za łada białym dymem wracam na kulawej klaczy; podkowę zgubiła. Nie dość, okuć nie mogę aż w Frankfurcie. Róg obłamany kowal zagwałdza. W kilka tygodni później, wychodząc z Moguncji, musiałem tę klacz, ową szpakowatą chimeryczkę, ale zresztą bardzo dobrą, zostawić w opiece oficera Polaka będącego przy sztabie marszałka Kellermana³³¹. Tyle też widziałem moją klacz i mego kolegę.

Wszystkie te uwagi na moim żandarmskim dromaderze niewiele mi pomagały. Jak na łyżwach wsuwałem się coraz głębiej w rozciągly bór między Moret a Fontainebleau. Wiatr grał po żebrach, a zęby dzwoniły. Ani pomyślałem, gdzie byłem. Szum drzew nie przynosił fantazji mojej ani lubieżnych westchnień dworzanek królów francuskich, ani odgłosu myśliwskiego rogu, ani radosnego „halali”, którymi niegdyś żyły te sławne lasy, miejsca ulubione królewskich łowów. Kłamię tylko i nie ma się czemu dziwić. Wojna czyni prozaicznym. Przeszłość jest to pole, po którym żołnierz nie lubi harcować, i przyszłość, prawdę mówiąc, niechętnie zmierza — kurtyna za blisko — jutro nie jego — trzeba się czasem i z diabłem podzielić. Czas więc obecny żywiołem żołnierza — jak ryba, co się w ziemię nie spuszcza, ani wznosi w powietrze, ale płąsa po wodzie, w nim on się zwija i w nim żyje. Co mam, trzymam, czego nie mam, biorę, co było, to było, co będzie, to będzie... A ty ruszaj szkapo, bo mi zimno kaducznie, bo już noc na schyłku, bo już widzę i cel mojej podróży.

Jenerał komenderujący już nie spał — może wyszedł ze szkoły mojego niegdyś pułkownika Kurnatowskiego, który mi mawiał: „Ech, adiutant-major nigdy spać nie powinien”. — Przyjął mnie uprzejmie, poczęstował winem i prędko wyprawił. Potem obudziłem burmistrza. Zerwał się od żony szczękiem pałasza przestraszony, a mnie niegodne uczucie głasnęło po sercu, że mogłem kogo z wygodnego wyciągnąć łóżka. Wyszedł do kancelarii, otworzył ekspedycję, którą mu wręczyłem, włożył okulary i cicho, a potem

³²⁶odsednienie — uszkodzenie skóry grzbietu konia spowodowane uciskiem uprzęży. [przypis edytorski]

³²⁷terlica — stelaż siodła, dawniej wykonywany z drewna. [przypis edytorski]

³²⁸hufnal — duży gwóźdź do przybijania podków. [przypis edytorski]

³²⁹ariergarda (z fr.) — straż tylna w armii. [przypis edytorski]

³³⁰tyralier — żołnierz oddziału piechoty przemieszczającego w szyku rozproszonym, tworzącym pojedynczy szereg wzdłuż frontu, zwanym tyralierą. [przypis edytorski]

³³¹Kellerman, *François Christophe* (1735–1820) — francuski wojskowy okresu rewolucji francuskiej i wojen napoleońskich; marszałek Francji (od 1804). [przypis edytorski]

głośno przeczytał: „*L’Ennemi a été culbuté... douze canons... cinq mille prisonniers...*”³³² etc., etc... O, czcigodny burmistrzu! Jak pięknym byłeś w tej chwili! Pamiętam twój nos, pamiętam kwiaty twego szlafroka. Widzę cię, kiedy sparty jedną ręką na urzędowym stole, spuściłeś drugą z listem aż do kolana i wzniośszy oczy ponad okulary, zapłakałeś z radości. Aktuariusz także zaczął mrugać, a czy tam czego nie wyciśnie — a ja, rozparty w wolterowskim³³³ krzesle, twardo zasnąłem.

Już to zapewne domyśliliście się, łaskawi moi słuchacze, z niejednego miejsca mego opowiadania, że spać lubilem. Tak jest, nie zaprzeczam, lubilem. Głód i pragnienie były dla mnie mniej przykre jak bezsenność. Proszę jednak nie wnosić z tego, że byłem ospałym — wcale nie. Ja byłem w tym względzie podobny do pijaka, co lubi pić dużo, ale się nie zapija. Dwa razy tylko przekroczyłem granice i ciężko skarany zostałem. Pierwszy raz, kiedy straciłem mój płaszcz biały, o którym już wspominałem i którego utrata ściągnęła na mnie najdotkliwsze cierpienia, cierpienia zimna. Drugi raz (który właściwie powinien bym nazwać pierwszym, bo ma chronologiczne pierwszeństwo), kiedy w samych początkach mojej służby wojskowej jechałem kurierem z Krystynopola do głównej kwatery księcia Poniatowskiego.

O płaszczu muszę zacząć z samego początku, podobnie jak się zaczyna śpiew o Krzywoustym: „Jeszcze Bolesław był małym dziecięciem...”³³⁴. Ale nie Bolesław ani też płaszcz, ale ja byłem jeszcze dziecięciem, kiedy do mojej ciotki Ruckiej, mieszkającej w Mały, przyjechał pan Bogusz, gwardzista galicyjski, będący na urlopie w sąsiedztwie. Przyjechał konno w stosowanym kapeluszu z kitką i w kolistym płaszczu. Od tego czasu kapelusz z kitką i płaszcz kolisty uczepiły się mojej głowy i stały się celem gorących życzeń. Po wszystkich kopertach i na każdym świstku rysowałem siebie jako wojskowego — ale czy to atakującego, czy tryumfującego, zawsze z kitką, zawsze w płaszczu. Z dzieciństwa więc uniosłem miłość do kolistego płaszcza i zachowałem ją po części i w późniejszym wieku. Zbliżyłem się wprawdzie do ideału mego wstępując do 5. pułku strzelców konnych, ale przecie nie osiągnąłem. Przyniosłem ze sobą z pułku ułanów płaszcz granatowy z długim kołnierzem, który przemienić na biały kolisty stan finansów nie dozwolił. Dopiero wróciwszy z niewoli, sprawiłem sobie we Lwowie płaszcz biały, kolisty, z zielonym stojącym kołnierzem i pomarańczową podszewką z przodu. Został on dla mnie zupełnie niestosownym, kiedy przeszedłem do sztabu, ale nie miałem serca rozstać się z nim, tak był ciepłym, tak wygodnym. A teraz katastrofa. W odwrocie wojsk francuskich po bitwie pod Lipskiem przybywamy do Gotha. Jestem na służbie, zdejmuję płaszcz, składam w salonie służbowym i idę zobaczyć, co się dzieje z moimi końmi, gdzie umieszczone i czy mają wygodę. Wracając, spotykam kapitana Jankowskiego³³⁵ ze szwadronu służbowego *chevauxlegerów*³³⁶ gwardii, komenderowanego przez mego brata Seweryna.

Jankowski był wówczas (lubo to nic nie ma do rzeczy, ale o Jankowskim przemilczeć nie mogę) jednym z najdzielniejszych subalternów pułku. Przy końcu ostatniej kampanii 1814 roku został szefem szwadronu razem z Zielonką³³⁷ w uformowanym polskim pułku pod nazwiskiem *Eclaireurs de la Vieille Garde*. Po abdykacji cesarza Napoleona i kiedy szczątki wojska polskiego pod opieką cesarza Aleksandra odeszły z Francji, Jankowski pozostał w Paryżu, aby wszystkich Polaków rozrzuconych po pułkach i lazaretach francuskich zebrać i do kraju odprowadzić. Powrót Napoleona z Elby przerwał to zlecenie i jak nie miał przerwać, kiedy i Kongres Wiedeński placu nie dotrzymał. Polacy ubóstwiali Napoleona. Żaden nie pomyślał nawet, aby można nie wstąpić w nowo zbierające się hufce pod odrodzonym cesarskim orłem, orłem, do którego zawsze mieli tyle pocią-

³³²*L’Ennemi a été culbuté... douze canons... cinq mille prisonniers...* (fr.) — Nieprzyjaciół został pokonany... dwanaście dział... pięć tysięcy jeńców... [przypis edytorski]

³³³*wolterowskie krzesło* — mebel, jakiego używał m.in. Wolter (1694–1778), francuski pisarz i filozof oświeceniowy; rodzaj fotela z wysokim, wyściełanym oparciem. [przypis edytorski]

³³⁴*Jeszcze Bolesław był małym dziecięciem...* — pierwszy wers pieśni o Bolesławie Krzywoustym z popularnego zbioru *Śpiewów historycznych* (1816) Juliana Ursyna Niemcewicza. [przypis edytorski]

³³⁵*Jankowski, Antoni* (1783–1831) — szwoleżer, weteran gwardii napoleońskiej, kampanii 1807 roku, walk w Hiszpanii, wojny z Austrią, wyprawy na Moskwę, kampanii roku 1813; generał Wojska Polskiego. [przypis edytorski]

³³⁶*chevaux-léger* a. *cheval-léger* (fr.) — szwoleżer, żołnierz lekkiej konnicy. [przypis edytorski]

³³⁷*Zielonka, Benedykt* (1785–1835) — polski oficer, pułkownik, uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego. [przypis edytorski]

gu, ile wstrętu do moskiewskiej opieki. Jankowski jeden wymawiał się słowem danym cesarzowi Aleksandrowi i sam żądał paszportu do Polski. Nie odmówił mu go Napoleon, ale mniemał, że może zaufać oficerowi swojej gwardii i Polakowi — powierzył mu więc list do Marii Ludwiki³³⁸. Jankowski przyjął list i oddał... cesarzowi Aleksandrowi. Czy to prawda, ręczyć nie mogę, ale takie było wówczas ogólne mniemanie. Założył sobie tym czynem silny szczebel do przyszłych awansów. Dostał wkrótce pułk jazdy, ale stracił w szacunku współkolegów. Wojna powstania narodowego 1831 roku zastała go generałem brygady. Osłabiony jego stan zdrowia, a może niezdolność do znaczniejszego dowództwa, spowodowały błędy, które zniweczyły wyprawę przeciw Rydygierowi³³⁹, a które niesłusznie za zdradę poczytane, stały się przyczyną okropnej jego śmierci z rąk rozuzdanego motłochu 15 sierpnia³⁴⁰ w Warszawie.

Nim więc Napoleon abdykował, nim monarchowie dernęli z Kongresu, nim Jankowski umęczony skonał, spotkałem go w Gotha na ulicy i taka rozmowa wszczęła się między nami: „Jak się masz?” — „Jak się masz?”. — Dziwne też to polskie powitanie, złożone z dwóch pytań, a żadnej odpowiedzi. Jest ono podobne do rozmowy na królewskich pokojach. Najjaśniejszy Pan robi parękroć sto tysięcy zapytań, nie dbając i o jedną odpowiedź. A jednak lud polski tak piękne ma wyrażenie przy powitaniu: „Daj Wam Boże dobry dzień” albo: „Bóg z Wami”. I czyż może być piękniejsze, czyliż nie zawiera w sobie wszystkiego, czego życzyć można? Ale my wolimy formę bez duszy — poczwarkę z motyla, albo cudzoziemskie „*Bonjour*”. Po przywitaniu się z Jankowskim mówiliśmy dalej. — „Gdzie idziesz?” — zapytał. — „Na służbę — odrzekłem — a ty?” — „Ja do obozu, ale twój brat — mówił — lepszej niż my użyje tej nocy wygody: rozciągnął się jak połoźnica pod zieloną kotarą na szerokim łożu”. — Westchnąłem głęboko na ten obraz, a on, jakby zły duch kusiciel wstąpił w niego, wskazał mi bliski dom i dodał: „Jest tam i drugie łóżko, jakby dla ciebie”. — „Pójdę przynajmniej popatrzeć się” — rzekłem. — „Bądź zdrow”. — W istocie poszedłem, pomacałem posłanie, tak jak głodny, kiedy pieczeń wacha, i nie mogąc oprzeć się pokusie, biegnę czym prędzej do salonu, melduję adiutantowi komenderującemu, że mi koń uciekł, że go szukać muszę, i idę, lecz nie szukać, bo znalazłem, i nie konia, ale łóżko takie, jakiego od kilku tygodni nawet widzieć mi się nie zdarzyło. Zanurzyłem się wkrótce w puchu, nos mi tylko spłynął. Śpij zdrow, panie kapitanie, a my tymczasem powiemy, jaką była pod ten czas ogólna postać rzeczy.

Zgon księcia Poniatowskiego pod Lipskiem osierocił Wojsko Polskie w całym znaczeniu tego słowa. Zarzucają Polakom, że są niesforni, że trudno nimi rządzić. Mnie się zdaje, że bardzo łatwo, byle rządzić z konia i z szablą w ręku. Więcej natchnienia niż rozważli zwykliśmy słuchać. Zgromadzamy w jedną osobę wszystkie nasze wymagania, całe nadzieje nasze, w niej zamykamy całą sprawę — czynimy ją poniekąd fatum naszym. Nim był Kościuszko, Poniatowski i charakteru tylko Chłopickiemu³⁴¹ a talentu Skrzyneckiemu³⁴² nie dostawało, aby się utrzymać na szczycie, na które ich barkami narodu parło przeznaczenie. Dlatego to każdy upadek podobnej gwiazdy roztopia do razu łączący nas cement, ogół rozkłada się w cząstki, rozumowania wyradzają się w zatargi i trwają, póki jaka nowa iskra nowego entuzjazmu nie zapali i na nowo nie zacznie lutować. Nie mamy

Sen

Polak, Przywódca

³³⁸ *Maria Ludwika Austriaczka* (1791–1847) — księżniczka austriacka, druga żona Napoleona I, cesarzowa Francuzów (1811–1814). [przypis edytorski]

³³⁹ *wyprawa przeciw Rydygierowi* — wódz naczelny powstania listopadowego, gen. Skrzynecki, w celu zniszczenia rosyjskiego korpusu gen. Fiodora Rydygiera skierował przeciwko niemu korpusy Jankowskiego oraz Ramoriny, jednak Jankowski wbrew planowi nie zaatakował przeciwnika od czoła (bitwa pod Łysobykami, 19 czerwca 1831), a następnie zamiast wydać rozkaz pościgu za wycofującymi się Rosjanami, zawrócił do Warszawy; 24 czerwca Jankowski został na rozkaz Skrzyneckiego aresztowany pod zarzutem zdrady. [przypis edytorski]

³⁴⁰ *noc 15 sierpnia 1831* — gwałtowne, masowe wystąpienie ludu warszawskiego i części wojska, połączone z samosądami, trwające w nocy z 15 na 16 sierpnia i w dzień 16 sierpnia 1831, spowodowane powszechnym niezadowolaniem mieszkańców z niekorzystnej sytuacji militarnej podczas wojny oraz ignorowaniem przez władze żądań szybkiego osądzenia i ukarania osób oskarżanych o szpiegostwo lub zdradę; w wyniku rebelii śmierć poniosły 34 osoby. [przypis edytorski]

³⁴¹ *Chłopicki, Józef* (1771–1854) — polski generał, uczestnik powstania kościuszkowskiego, wojen napoleońskich; pierwszy wódz naczelny (od 3 grudnia 1830) i dyktator powstania listopadowego, 17 stycznia 1831 złożył rezygnację. [przypis edytorski]

³⁴² *Skrzynecki, Jan Zygmunt* (1787–1860) — polski generał, wódz naczelny powstania listopadowego (od 26 lutego 1831); nieudolnie kierował ofensywą, przyczynił się do klęski wojsk polskich w bitwie pod Ostrołęką; 10 sierpnia 1831 usunięty ze stanowiska z powodu braku działań przeciwko wojskom rosyjskim maszerującym na Warszawę. [przypis edytorski]

w sobie wielkiej wzajemnie przyciągającej się siły — przeciwnie, antyłączne usposobienie jest główną naszą wadą. Każdy chce robić swoją głowę — pracuje często w krwawym pocie czoła, ale póki sam. Zaledwie jaka zawiąże się asocjacja³⁴³, już wędnie w zawiązku. Jeden spuszcza³⁴⁴ się na drugiego, a co więcej, jego zapal stygnie w miarę wzmagającej się gorliwości drugiego. Dlatego gwałtowny tylko wir może łączyć rozstrzelone siły. Ale natenczas neutralizuje się indywidualna działalność, energia. Duch władzy ubóstwionej porywa nas, ale nas nie przenika wskroś, stoi poniekąd zawsze osobno. Raz w prądzie, niech nas prąd niesie, my ręce zakładamy. Nie przegrana pod Maciejowicami³⁴⁵, ale wzięcie Kościuszki, pomimo że on nie miał znakomitych zdolności wodza, zadało raz śmiertelny ówczesnej sprawie. Książę Józef byłby na koniec świata szedł za Napoleonem, a Wojsko Polskie za nim. Zginął, a z nim i duch jego. Każdy wrócił do siebie samego i nie mógł się zrozumieć. W ostatniej walce niepodległości narodowej zamknęliśmy cały byt Ojczyzny w Warszawie. Warszawa upadła, a wojsko niezwyciężone rozchodzić się zaczęło. Bo nie z własnego przekonania przedziemy istotę rzeczy, ducha sprawy — ale przyjmujemy go za pomocą chwilowego uniesienia, za pomocą jednej indywidualności albo przedmiotu, którym to uniesienie zaufać kazało.

Książę Antoni Sułkowski³⁴⁶ objął tymczasowo dowództwo Wojska Polskiego. Nie posiadał on ani ufności, ani przywiązania podkomendnych. Nie miał przymiotów ani na wodza, ani na Naczelnika Narodu. Te dwie władze zlewały się już bowiem po trosze w jedną. Na ostrzu szabli unosili już wtenczas Polacy po raz drugi byt swojej Ojczyzny. W roku 1807 został Sułkowski pułkownikiem 7. pułku piechoty, czyli raczej dozwolono mu go formować, bo się nazywał Sułkowski³⁴⁷, tak jak adiutant Napoleona poległy w Egipcie. Pod Ocań³⁴⁸ w Hiszpanii, kiedy przełamane linie francuskie ustępowały w nieładzie, młody Sułkowski chwycił sztandar 4. pułku polskiej piechoty, zawołał: „Kto Polak, za mną!”. I tak dzielnie natarł na czele zgromadzonego oddziału, że odzyskał stracone stanowisko i w bitwie tego dnia wyjednał zwycięstwo. Opromieniony sławą tego świetnego czynu, dostał w 1812 roku dowództwo brygady jazdy, złożonej z 5. pułku strzelców konnych Kurnatowskiego i 13. huzarów Tolińskiego³⁴⁹. Ta brygada z drugą pod komendą generała Tyszkiewicza, złożoną z 4. strzelców konnych Dulfusa³⁵⁰ i 12. ułanów Rzyszczewskiego³⁵¹, składały dywizję jazdy 5. korpusu. Komenderował nią z początku generał Kamiński³⁵², później generał Sebastiani³⁵³, a na koniec generał Lefebvre-Desnouettes³⁵⁴. Sułkowski, jakkolwiek uprzejmy, pełen honoru, odznaczającej się odwagi, nie umiał pozyskać ufności podwładnych jako dowódca brygady. Oficer piechoty zapominał często, że jazdą dowodzi. Nieraz płaciliśmy krwawo infanteryjskie³⁵⁵ jego obroty. Kiedy zaś, już generałem dywizji, otrzymał tymczasowo dowództwo szczątków ósmego korpusu z ubliżeniem starszeństwa wielu generałów, nie pojął, jak świetną drogę szczęście mu otwierało. Ce-

³⁴³asocjacja (z łac.) — złączenie, zespolenie. [przypis edytorski]

³⁴⁴spuszczać się na kogoś (daw.) — polegać na kimś, liczyć na kogoś. [przypis edytorski]

³⁴⁵bitwa pod Maciejowicami (10 października 1794) — stoczona podczas insurekcji kościuszkowskiej pomiędzy korpusem polskim a dwukrotnie liczniejszymi wojskami rosyjskimi; zakończona klęską wojsk powstańczych i wzięciem do niewoli rannego naczelnika insurekcji gen. Tadeusza Kościuszki. [przypis edytorski]

³⁴⁶Sułkowski, Antoni Paweł (1785–1836) — polski oficer, książę; generał dywizji Księstwa Warszawskiego; po śmierci ks. Poniatowskiego przez krótki czas wódz naczelny korpusu polskiego w armii napoleońskiej (20–27 października 1813), złożył dymisję, zwolniony przez Napoleona ze służby, powrócił do Polski. [przypis edytorski]

³⁴⁷Sułkowski, Józef (1773–1798) — polski oficer, adiutant gen. Napoleona Bonaparte; uczestnik wojny polsko-rosyjskiej w 1792 i powstania kościuszkowskiego 1794; uczestnik francuskiej kampanii włoskiej, w 1798 wyruszył z Napoleonem na wyprawę do Egiptu, po udziale w kilku bitwach zginął podczas zwiadu pod Kairem. [przypis edytorski]

³⁴⁸bitwa pod Ocań (19 listopada 1809) — stoczona podczas wojny na Płw. Iberyjskim pomiędzy wojskami francuskimi a wojskami hiszpańskimi; zakończona wielkim zwycięstwem francuskim. [przypis edytorski]

³⁴⁹Toliński, Józef (1764–1823) — polski wojskowy, uczestnik powstania kościuszkowskiego, generał brygady Wojska Polskiego. [przypis edytorski]

³⁵⁰Dulfus, Stanisław (1762–1847) — polski pułkownik, uczestnik wojen napoleońskich. [przypis edytorski]

³⁵¹Rzyszczewski, Gabriel (1780–1857) — polski generał, uczestnik wojen napoleońskich. [przypis edytorski]

³⁵²Kamiński, Henryk (1777–1831) — polski generał, uczestnik wojen napoleońskich i powstania listopadowego. [przypis edytorski]

³⁵³Sebastiani, Horace (1772–1851) — francuski wojskowy, dyplomata i polityk; generał dywizji, marszałek Francji. [przypis edytorski]

³⁵⁴Lefebvre-Desnouettes, Charles (1773–1822) — francuski generał, uczestnik wojen rewolucyjnej Francji i wojen napoleońskich. [przypis edytorski]

³⁵⁵infanteria (daw.) — piechota. [przypis edytorski]

ment w szeregach topił się coraz to bardziej. Wojsko sejmikować zaczęło... Gdzie idziemy? Po co? Król saski jest naszym księciem, któż nas upoważnił iść z Francuzami, z Francuzami, którzy wtenczas jeszcze, kiedy mogli, okazali się tak skąpymi nawet w udzielaniu nadziei Polsce?... Czy znowu będziemy formować legiony, aby potem od ręki do ręki jak najemnicy przechodzić? Czy znowu w St. Domingo³⁵⁶ szukać będziemy Ojczyzny naszej? Zawsze opuszczani przez Francuzów, zawsze jednak ciśniemy się do nich. Księstwo nasze istnieć przestanie samo przez się, jeżeli jego wojsko pod obcym niebem, za obcą sprawę wyginie do szczytu. Takie były zdania, rezonowania, a wielu, nie czekając, na co się ogół zgodzi, zostawało po drodze... dali się brać w niewolę.

Najboleśniej razem dla dobrze myślących, a najgorszym przykładem dla chwytających się było rozejście się (by właściwiej nie powiedzieć) batalionu piechoty, który w Dreźnie z wojska polskiego wybrany, został wcielony do Starej Gwardii. Komenderował nim podpułkownik Kurcuz i jeden z pierwszych z adiutantem batalionu Łęckim czy Łąckim dostali się w niewolę. W 1811 roku Kurcuz był szefem batalionu 3. pułku piechoty Żółtowskiego³⁵⁷, a Łącki ze złamanym nosem adiutantem Stasia Potockiego³⁵⁸. Sułkowski, chcąc, jak się zdaje, powściągnąć częściowe uszczuplenie się szeregów, zachęcał jeszcze do wytrwałości, przyrzekając, że za Ren nie przejdzie i w samej rzeczy podał dymisję i został w Gotha. Co Sułkowski chciał osiągnąć tym swoim czynem, trudno zgadnąć, ale można z pewnością powiedzieć, że jeżeli zblądził, to pewnie nie z osobistego interesu. Mówiono nam, że miał pierwiej długą rozmowę z Cesarzem i że Cesarz, zniecierpliwiony niewczesnymi uwagami, pożegnał go słowami, za które i ukłon był zbytkiem grzeczności. Po rozmowie ze Sułkowskim Napoleon zgromadził oficerów korpusu polskiego i następującej mniej więcej treści miał do nich przemowę: „Nie idzie mi o waszą pomoc. Kilka tysięcy Polaków nie przeważy szali losów. Nie myślcie, że sprawa Francji stracona. Fortuna jest to frajerka³⁵⁹... dziś temu, jutro tamtemu użyć swoich pieśczęt. Czy mnie widzicie zmienionego? Czy nie jestem mężczyzną? Jeżeli mnie odstąpicie, rozwiążecie przez to od razu sprawę Polski i może na zawsze. Jeżeli zaś zostanieie wierni orłom francuskim, natenczas przy zawieraniu pokoju obecność wasza zmuszać będzie, aby was nie zapomniano”.

Jakkolwiek dla wojska polskiego rzadkim było zjawieniem przemowa ubóstwianego bohatera, trzeba przyznać, że tym razem przyjęta została dość ozięble. Może dlatego, że Napoleon używał wyrazów wylęgłych w najbrudniejszej kordegardzie³⁶⁰. Zdawało się, jak gdyby chciał niżyc do najgłębszego poziomu, aby być zrozumianym. Dlatego nie zostaliśmy ani zaszczyceni, ani rozweseleni i nie bardzo przekonani, ale po największej części upokorzeni. Cesarz nie mówił do wojska, ale do narodu, o tym zapomniał. Nie porywcze więc zapewnienie Sułkowskiego, które wszakże za poświęcenie się policzyć mu trzeba, ani też Napoleona arcyrubaszna mowa, ale li instynkt honoru wkorzeniony w serce polskie nie dozwalał opuszczać sprzymierzeńców w złej dobie i utrzymał pod sztandarem szczątki naszego wojska.

Książę Józef Poniatowski nie miał wprawdzie znamienitych zdolności jako wódz — wiedzieliśmy o tym, a jednak pociągał ku sobie silnie serce żołnierza. Może w części i dlatego, że to, co Polaka zawsze zachwyca: odwaga, postawa, ruch, sposób wyrażenia się — były czysto narodowe, przeciągnięte wszakże polyskiem zachodniego rycerstwa. Na dzielnym koniu, dzielny jeździec, nieugiętego męstwa, świetnego honoru, pięknej postaci, wąs czarny, czapka na bakier, był ideałem polskiego wodza. Gdyby był nad brzegiem piekła krzyknął: „Za mną, dzieci!...”, w piekło skoczono by za nim. W innych zaś chwilach życia urzeczywistniał wyobrażenie wyniosłych, czystych i pięknych cnót rycerstwa.

³⁵⁶ *Saint Domingue* (fr.), z hiszp.: *Santo Domingo*, pol.: *San Domingo* — tu: dawna francuska kolonia w zach. części wyspy Haiti na Morzu Karaibskim; w 1791 pod wpływem rewolucji francuskiej w kolonii wybuchły bunt niewolników, powstańcy znieśli niewolnictwo i w 1801 proklamowali niezależną republikę Haiti; w 1803 pobili interwencyjne wojska Napoleona I, złożone m.in. z oddziałów Legionów Polskich. [przypis edytorski]

³⁵⁷ *Żółtowski, Edward* (1775–1842) — generał polski i francuski; uczestnik powstania kościuszkowskiego, wojen napoleońskich i powstania listopadowego. [przypis edytorski]

³⁵⁸ *Potocki, Stanisław Florian* (1776–1830) — polski wojskowy, uczestnik powstania kościuszkowskiego i wojen napoleońskich; zmarł w wyniku postrzału, kiedy próbował powstrzymać wybuch powstania listopadowego; nazywany Stasiem z powodu niewysokiego wzrostu. [przypis edytorski]

³⁵⁹ *frajerka* — tu wulg.: ladaczka, prostytutka, z żarg. niem. *Freier*: klient prostytutki. [przypis edytorski]

³⁶⁰ *kordegarda* — wartownia, pomieszczenie dla strażników wojskowych. [przypis edytorski]

Kwileckiemu³⁶¹, który paszkwil napisał na całe towarzystwo warszawskie, rzekł: „Masz szczęście, żeś mnie w nim umieścił, bo bym tej niegodnej czynności pewnie nie przebaczył”. Wejrzenie jego było nad wszelkie pojęcie ujmującym, głos przyjemny, uśmiech pełen duszy, pełen wymowy — ten, kogo nim obdarzył, zdawał się słyszeć słowa pociechy i zachęty: „Znam cię... dobrze, bracie... Honor i Ojczyzna!” — Poznałem go w Trześni pod Sandomierzem.

Granatowy półfraczek na jeden rząd płaskimi metalowymi guzikami zapięty. Pałasz na czarnym rzemieniu przez plecy przewieszony. Łeb rudy, a na łbie kapelusz stosowany składany, zwany *claque*, z ogromną białą kokardą... Takim byłem, tak mnie maluj, kiedy 1809 roku pierwszych dni czerwca wysłano mnie ze Lwowa, abym zamawiał konie dla deputacji³⁶² galicyjskiej jadącej do księcia Józefa, którego główna kwatera była podówczas w Trześni pod Sandomierzem. Figura moja musiała być ucieszną, trudno temu zaprzeczyć, zwłaszcza ten przeklęty kapelusz balowy dotychczas jak zgryzota sumienia mąci sny moje swobodne. Z tym wszystkim honorem mogę zaręczyć, że z wielu kurierów, posłów, ambasadorów, których w późniejszym życiu widzieć mi się zdarzyło, żaden nie miał tak buńczucznej, tak szeroko tryumfalnej miny, jak ja, aspirant podporucznikostwa na chłopskim wózku rozparty. Żaden nie gromił wejrzeniem wszystkiego, co niemiecczyną trąciło. Żaden tak głośno jak ja nie przemawiał, powtarzając co mil kilka rozkaz, aby dwaście koni stało w pogotowiu dla deputacji galicyjskiej... Pod karą śmierci... rozumie się... (formułka naonczas w modzie). Wójci, burmistrze, ekonomowie słuchali w pokorze, ale nie wszyscy dany rozkaz wykonali, a przez to żyli potem długie lata, mieli dużo dzieci i dobrze im się działo.

Było też to wtenczas i z czego rosnać... czym puszyć. Była to wiosna roku, wiosna mego życia, wiosna chlubnego zawodu, wiosna odradzającej się Ojczyzny. Jechałem po trzaskach dwulbistych orłów. W Jarosławiu nawet ujrzałem już nad odwachem³⁶³ naprędce wymalowanego orła białego. Mógł być wprawdzie i za gęś być wziętym — ale któż na to zważa. Sercem, a nie oczyma patrzyłem na ten obraz droższy, miłszy niż wszystkie dzieła Rafaela³⁶⁴. Jechałem, wszędzie szlachta patriotyzmem rozgorzała. Żydzi, „Wiwat!” krzyczący, spodziewali się świeczkowego³⁶⁵ nie płacić. Chłopstwo obojętne. Wszędzie Niemcy pochowali czerwone krymki³⁶⁶ i po polsku witali, po polsku żegnali, a co trzecie słowo „Moczi Doprodzeju”. W żadnym wieku Germany tyle słów słowiańskich nie wyekspensowali³⁶⁷, ile w kilku miesiącach 1809 roku. Polacy byli za szczęśliwi, aby mogli myśleć o zemście, lubo nie brakło powodów za doznane uciski i zniewagi. Najwięcej, jeżeli który kazał Szwabowi kańczug³⁶⁸ powąchać. Tylko Szumlański, były major polski, kazał w Tarnopolu wykroić z tarcic konia i na grzbiet dwucalowy wsadzał urzędników cyrkularnych, a Żydzi zbiegali się z sianem dla kobyłki pana kreiskomisera³⁶⁹, aby pan kreiskomiser zdrów jechał. Za przywróceniem rządów austriackich Niemcy galicyjscy domagali się zemsty. Między innymi niejaki Weinroter krzyczał na sesji gubernialnej, aby dla przykładu choć jednego Polaka powieszono. A na zapytanie, kogo wybrać z tylu winnych — „*Den Ersten Besten* — rzekł. — *Zum Beispiel...*”³⁷⁰ I wzniosłszy się na krzesło, spojrzął w okno... — „*Zum Beispiel den Antoniewicz*” — bo właśnie Antoniewicz przed okna przechodził.

Pycha

³⁶¹ Kwilecki, Józef (1791–1860) — polski wojskowy, adiutant gen. Fiszera, od 1810 kapitan wojsk polskich; następnie szambelan dworu pruskiego, od którego otrzymał tytuł hrabiowski (1816). [przypis edytorski]

³⁶² deputacja (daw.) — delegacja, grupa przedstawicieli jakiejś zbiorowości wysłana w celu załatwienia jakiejś sprawy. [przypis edytorski]

³⁶³ odwach (przest.) — wartownia. [przypis edytorski]

³⁶⁴ Rafael Santi (1483–1520) — włoski malarz, rysownik, architekt, jeden z najważniejszych twórców późnego renesansu. [przypis edytorski]

³⁶⁵ świeczkowe — dawny podatek austriacki w 1797 nałożony na Żydów zamiast pogłównego, płacony za palenie świec w dni sobotnie. [przypis edytorski]

³⁶⁶ krymka — czapka bez daszka, przylegająca do głowy; noszona przez Tatarów krymskich, stąd nazwa. [przypis edytorski]

³⁶⁷ ekspensować (daw., z łac.) — zużywać; wydawać pieniądze. [przypis edytorski]

³⁶⁸ kańczug — bicz spleciony z rzemieni, osadzony na krótkim kij; narzędzie dyscyplinowania i wymierzania kary. [przypis edytorski]

³⁶⁹ kreiskomiser, popr. *Kreiskommissar* (niem.) — komisarz okręgowy. [przypis edytorski]

³⁷⁰ *Den Ersten Besten (...)* *Zum Beispiel...* (niem.) — Pierwszego lepszego... Na przykład... [przypis edytorski]

Nie mścili się Polacy, bo byli wówczas szczęśliwi obecnością, a nadzieją bogaci. Nie mścili się, bo dla Polaka nieprzyjaciel zwyciężony, rozbrojony, bezsilny, przestaje być nieprzyjacielem. Nie mścili się i Niemcy galicyjscy...

Nota: Niemiec galicyjski zajmuje wprawdzie w historii naturalnej miejsce jak wyłączna rasa, czyli zawód, jak to na przykład rasa pudłów albo tybetańskich capów, ale właściwie jest to rasa zwiedziona. Nienawiść do Słowiańszczyzny, do krajów, których sokami żyją, daje prędszy bieg ich krwi i przemienia Ur-flegmę³⁷¹ teutońską³⁷² w innego rodzaju męty. Koniec Noty.

Nie mścili się, mówię, i Niemcy galicyjscy, bo wiedeńscy stali jeszcze pod wpływem europejskiego Oberprofesora i Arcybatożnika. Austriacy nie lubili i nie lubią Francuzów... bo za cóż by ich lubili? Boją ich się i bardzo słusznie, a jednak ich narodowość przyjęła odcisk znienawidzonej francuszczyzny. Mieszczanie uczą dzieci po francusku, mody francuskie wyrugowały *die goldene Haube*³⁷³. Co francuskie, to dobre, to piękne, to poszukiwane tak od wyższych, jak i średnich klas towarzystwa. Po szynkach wiedeńskich tańczą kadryle³⁷⁴ francuskie, teatru przedstawiają najczęściej powykrzywiane francuskie wodewile³⁷⁵.

Kiedy w pięć lat po ostatnich odwiedzinach Francuzów jechałem przez Austrię, spytałem postyliona, dlaczego nie trąbi. Odpowiedział: „*Die Franzosen haben es nicht gerne*”³⁷⁶. I teraz, zwłaszcza w Styrii, trzaskanie z biczów zastąpiło urzędowe trąbienie z niemałą dolegliwością podróżnych. Na koźle trudno usiedzieć i ledwie z pistoletem w ręku trzeba bronić twarzy od francuskiej, a niezgrabnie naśladowanej trzaskomanii.

Bali się Austriacy Francuzów, ale zdaje mi się, że nie tyle, ile się teraz Moskali boją — a co najgorzej, że najwięcej boi się wojsko.

Burza 1809 roku przeszła Galicję bez wielkiego wstrząśnienia dawnego stanu rzeczy. Kilka tylko krwawych śladów zostawiła po sobie. Siedliski, obywatel w Przemyskiem chciał w swoim domu stawić odpór wracającemu nieprzyjacielowi. Zamknął bramę i spoza płotu strzelił do huzarów. Ale że brama zamknięta nie zmienia, dlatego iż w Polsce zwykle bywa otwartą, domek szlachecki w nieprzystępny Gibraltar... że jeden wystrzał, choćby i z kremlińskiego³⁷⁷ moździerza, w którym sypiali francuscy grenadierowie z bronią, bermycą³⁷⁸ i harcapem razem, nie może zabić i pogrzebać wszystkich nieprzyjaciół, otworzono bramę i zbyt zuchwałego patriotę rozsiekano na miejscu. Na Podolu zaś Kopestyński, brat Wincentego, tłumacza *Fedry* i *Andromaki*³⁷⁹, wzięty z bronią w ręku, jako dawniejszy oficer w służbie austriackiej został przez sąd wojenny skazany i rozstrzelany. Oficerowie bowiem austriaccy, występując ze służby, podpisują zobowiązanie się, że nigdy przeciw Austrii służyć nie będą. Te więzy dożywotnie włożone na człowieka, za to, że z własnej woli wstąpiwszy w szeregi, zasłużył stopień oficera, są nie do pojęcia. Jest to nawet bezskutecznym nadużyciem władzy.

Był także na śmierć skazany Kajetan Horodyski, otrzymał jednak ulaskawienie, ale na miejscu egzekucji. Wzruszenie wtenczas doznane spowodowało później oblężenie, w którym życia dokonał. Żona jego, z domu Krasieńska, zaślubiła potem mego brata Juliana i wkrótce owdowiała powtórnie. Dziwnym na tym świecie zjawiskiem, jej dusza, w którą los przez pół wieku sączył najzjadliwsze gorycze, nie zachowała ich ani kropli. Żyje tylko dla drugich, niezmordowana w użyczeniu pomocy, nie pojmuje nawet, aby

Niemiec

Żołnierz, Przysięga

Szaleństwo

³⁷¹*Ur-flegma* — złożenie niem.-polskie: praflegma; *Ur-* (niem.): przedrostek pra- (pierwotny, pradawny). [przypis edytorski]

³⁷²*teutoński* — germański, niemiecki; od starożytnego germańskiego ludu Teutonów, którzy razem z Cymbrami pod koniec II w. p.n.e. zaatakowali państwo rzymskie. [przypis edytorski]

³⁷³*die goldene Haube* (niem.) — złoty czepiec: kobiece nakrycie głowy wykonane z przetykanego złotą nicią materiału lub koronki, element stroju mieszczańskiego. [przypis edytorski]

³⁷⁴*kadryl* — XVIII-wieczny taniec salonowy z figurami; modny za czasów Napoleona I we Francji, szybko zyskał popularność w innych krajach europejskich. [przypis edytorski]

³⁷⁵*wodewil* — lekki muzyczny utwór sceniczny ze śpiewami i tańcami. [przypis edytorski]

³⁷⁶*Die Franzosen haben es nicht gerne* (niem.) — Francuzi tego nie lubią. [przypis edytorski]

³⁷⁷*kremliński* — przen. moskiewski, rosyjski. [przypis edytorski]

³⁷⁸*bermyca* (z niem.) — wysoka czapka, najczęściej wykonana z niedźwiedziej skóry w oryginalnym kolorze lub nią pokryta, używana przez żołnierzy wojsk wyborowych (dziś m.in. przez reprezentacyjną gwardię brytyjską). [przypis edytorski]

³⁷⁹*Fedra* i *Andromaka* — tragedie francuskiego poety i dramaturga Jeane’a Racine’a (1639–1699). [przypis edytorski]

to mogło być zaletą. Za tyle cnoty, a tak skromnej, a tak cichej, tak plennej, Bóg tylko jeden może mieć w ręku stosowną nagrodę.

Co spotkało Horodyskiego, mogło było i mnie spotkać w moim balowym kapeluszu, wszystkich nas bowiem łączących się z wojskiem polskim uważano za powstańców i jako takich karać miano przedsięwzięcie. Ale któż o tym myślał?! A ja najmniej między Rozwadowem a Sandomierzem.

Jednego poranku „nie pił Zefir rosę z rumianku”, jak powiada Pajgert³⁸⁰, ale ja, pan Fredro, strudzony pierwszą bezsennością na wózku, folgowałem w obrazach bojów, sławy, wolności i niepodległości Ojczyzny, które myśl wywijająca z nieskończonego kłębka. Cisza lasów otaczająca mnie wkoło i ruch kurierskiego pośpiechu dwóch szkap brnących w piasku uluwały nareszcie wrzące moje nadzieje w spokojny i głęboki sen szesnastoletniego młodzieńca. Sparłem głowę na półdrabku³⁸¹, a nogi, zbrojne w srebrne przypinane ostrogi, wzięte z Beńkowo-Wiszniańskiego lamusu i które pewnie zdobyły niegdyś szeroką piętę jakiego rotmistrza kawalerii narodowej, wyglądały spod łokci mojego woźnicy. Spałem, spaliśmy nawet oba, jak się później wykazało. I kto wie, czy sny nasze, wyparte z przeciwnego, a przynajmniej z nierównego usposobienia duszy, z tak odległych od siebie uczuć, nie spływały w świetle ułud w jaki jeden wspólny zakres. Może mnie się śniło, że sparłem się na chłopku jak na bracie. Może on marzył, że ja³⁸² mnie w objęciu jak brata, że z ufnością w łączne siły spoglądaliśmy spokojnie na jutrzeńkę, co ponad odłogi, zwaliska, cmentarze ozlacała nowe, nowego kształtu budowy. Może to był sen, a może kiedyś stanie się rzeczywistością, a ja tymczasem jak dziecko, gdy piastunka zadrzemie i kolebka stanie, jak mielnik, kiedy pytel zamilczy, przebudziłem się nagle ustaniem wszelkiego ruchu. Otworzyłem jedno, potem drugie oko, wyciągnąłem w górę prawicę z moim ukorkowanym kapeluszem, jak gdybym chciał krzyknąć: „Wiwat!” i spojrzałem po sobie i wkoło siebie. Mój auryga³⁸³ leżał na moich kolanach wygodniej niż ja na półdrabku. Szkap w kurierskiej pogoni zeszły z prawej drogi i nim losy Ojczyzny rozstrzygną się pod Sandomierzem, pasły się spokojnie nad rowem. — „A no!” — krzyknąłem ja. — „Wio!” — krzyknął on i ruszyliśmy, nie powiem z kopyta, ale rozsądnym truchtem.

Jedziemy, jedziemy... Wtem dalekie armat wystrzały szybko powtórzone i po kilku minutach ciszy znowu powtórzone... i znowu, i znowu, obwionęły mnie jakby świeżym życiem.

Jakie ten odgłos sprawił na mnie wrażenie, jakie obudził uczucia, trudno lepiej jak gminnym wyrazem wysławić, to jest, że urosłem na trzy piędzi³⁸⁴. Jakkolwiek strzały głoś mi tylko przesyłały, były to jednak strzały śmierć niosące i jako takie pierwszy raz przeze mnie słyszane. Stawały się poniekąd pierwszym chrztem studenta na żołnierza. Wkrótce i białe bałwany dymu pod miastem, w którym łatwo było odgadnąć Sandomierz, powtórzyły oczom, co już słuch wiedział: Jestem na wojnie!

Wojnę więc mając przed sobą, trochę na prawo, dojechałem do Trześni i stanąłem tam, gdzie prosto wyrżnięta droga w prawo pod pagórek wiodła ze sandomierskiego gościńca do niewielkiego, białego, dużymi drzewami otoczonego dworka. Na dziedzińcu koczował pułk drugi piechoty Stasia Potockiego.

Stanisław Potocki, starościc halicki, w młodości swojej stał się wzorem Bogusławskiemu³⁸⁵ do Studenta w *Krakowiakach*. Nie był inaczej znanym w Warszawie jak pod nazwiskiem Stasia. Dobry Polak, dobry żołnierz, dobry kolega był powszechnie lubianym. Śmierć jego 29 listopada 1830 roku okropna, bo z rąk tych, których od lat tyłu zwykł swymi dziećmi nazywać, jeśli była koniecznością, to niemniej bolesno dotknęła wszystkich jego kolegów. Był wzrostu małego, trochę łysy, twarzy ładnej, a zwłaszcza bardzo przyjemnej. Ostatni raz widząc się ze mną w Warszawie, mówił: „Mam honory, krzyże, pieniądze, ale diabli z tego, kiedym już stary”.

Dzień był pogodny. Strój grenadierów świeży i czysty. Ich rozmowy, śpiewki, nawet

³⁸⁰Pajgert, Józef Kalasanty (1799–1871) — polski poeta. [przypis edytorski]

³⁸¹półdrabek (gw.) — długa belka przy drabinie; mowa o podróży wozem drabiniastym. [przypis edytorski]

³⁸²jąć (daw.) — chwycić. [przypis edytorski]

³⁸³auriga (łac.) — woźnica. [przypis edytorski]

³⁸⁴piędź — dawna jednostka długości równa ok. 20 cm; pierwotnie odległość między końcem kciuka i małego palca rozwartej dłoni. [przypis edytorski]

³⁸⁵Bogusławski, Wojciech (1757–1829) — polski aktor, dramaturg, reżyser, dyrektor teatru; autor m.in. opery komicznej *Cud mniemany, czyli Krakowiacy i Górale* (1794). [przypis edytorski]

Sen

Starość

Wojna

swawolne gonitwy, czyniły obraz tak wesołym, tak powabnym, że trzeba było widoku kilkunastu jeńców z piechoty węgierskiej, na których twarzach krew ledwie w ranach zaskrzępla, aby mieć przekonanie, że jestem na wojnie. Wskoczyłem w nią jak młody sarniuk na kwiecistą łąkę.

Cała kampania 1809 roku w porównaniu z późniejszymi była kwiecista, była tryumfalną przechadzką dzieci wracających w rodzinne zagrody. Była łatwym żniwem wawrzynów, epolet i krzyżów.

Pułk 2. piechoty należał do dywizji księcia Józefa, miał przeto u granatowych mundurów pąsowe kołnierze, a żółte wyłogi. Dywizja zaś Dąbrowskiego³⁸⁶ miała amarantowe, a Zajączka³⁸⁷ kołnierze amarantowe, a wyłogi białe. Polska armia wówczas składała się z trzech rzeczonych dywizji, razem z 8 pułków piechoty, a siedmiu jazdy. Moi bracia zaczęli służbę swoją w tym 2. pułku piechoty.

Pamiętam dobrze, późna jesień była (1806). W niebieskim gabineciku ogień szmeriał na kominku. Mój ojciec i Biegański³⁸⁸ grali w lombra³⁸⁹. Ludwisia³⁹⁰ haftowała. Ja jako najstarszy, już nie dziecko, jeszcze nie młokos, komenderowałem w sali zielonej zabawą młodszego rodzeństwa, Cesi, Julcia, Henryczka i Edwardka³⁹¹... Wtem drzwi otwierają się nagle i wchodzi Józef Szumlański z moimi braćmi Maksymilianem i Sewerynem. Pierwszy od dawna bawił w Puławach, drugi od śmierci naszej matki, więc jeszcze niespełna roku. Maksymilian oddał list ojcu. Starsi długo półgłosem rozmawiali. Dzieci poszły spać. Nazajutrz zaprzęgnięto do brodzkiej bryki cztery konie srokate³⁹², Szumlański kupił od słowa, a w południe już naszych gości nie było. Znowu cisza osiadła na jednostajnych dniach, na wlekących się jesiennych wieczorach. Nikt w domu nie zgadywał przyczyny tych krótkich odwiedzin. Dopiero w kilka miesięcy powierzono mi w największym sekrecie, że bracia są w Warszawie... w polskim wojsku... oficerami...

Maksymilian, równie jak i Seweryn zaczęli służyć w 2. pułku piechoty Stasia Potockiego. Seweryn przeszedł wkrótce do pułku Gwardii Cesarskiej — pułku *des Chevaux-legers*, formującego się pod dowództwem Wincentego Krasińskiego. W tym pułku dosłużył się stopnia szefa szwadronu³⁹³ i trzech krzyżów. Odbył wszystkie ówczesne kampanie hiszpańskie i niemieckie. Wystąpił ze służby w 1814 roku. Wielce ceniony jako oficer, kochany jako kolega.

Maksymilian został adiutantem księcia Józefa. Będąc potem szefem szwadronu 2. pułku ułanów Tyszkiewicza, robił kampanię 1809 roku. Później został majorem (*Gros-Major*) w 5. pułku strzelców konnych Kurnatowskiego. Że zaś ja awansowałem na kapitana adiutanta majora do tegoż samego pułku, odbyliśmy razem obok siebie kampanię 1812 roku.

W 1813 roku dano Maksymilianowi 9. pułk lansjerów francuskich. Pod Kulmem kilka razy ranny dostał się do rosyjskiej niewoli. Po skończonych wojnach został fliegel-adiutantem cesarza Aleksandra, potem jenerałem majorem przy głównym sztabie. 1824 roku

³⁸⁶Dąbrowski, Jan Henryk (1755–1818) — generał, uczestnik insurekcji kościuszkowskiej, twórca Legionów Polskich we Włoszech, dowódca naczelny wojsk polskich w 1813, generał jazdy armii Królestwa Polskiego. [przypis edytorski]

³⁸⁷Zajączka, Józef (1752–1826) — polski i francuski generał, polityk; obrońca Konstytucji 3 maja w wojnie polsko-rosyjskiej 1792; walczył w powstaniu kościuszkowskim, jako członek Rady Najwyższej Narodowej reprezentował lewicę; uczestnik wojen napoleońskich; mianowany przez cara Aleksandra I pierwszym namiestnikiem Królestwa Polskiego; uległ wobec władz rosyjskich, otrzymał tytuł księcia. [przypis edytorski]

³⁸⁸Biegański — generał [Łukasz Biegański (1755–1839); red. WL]. [przypis autorski]

³⁸⁹lombra — dawna gra w karty, rozpowszechniona w Europie w XVII w. [przypis edytorski]

³⁹⁰Ludwisia — Ludwika, później hr. Rozwadowska. [przypis autorski]

³⁹¹Cesia, Julcio, Henryczek i Edwardek — Cecylia hr. Jabłonowska. Julian, ożeniony z hr. Krasińską, młodo umarł. Henryk, porucznik 1. pułku ułanów, adiutant jenerała Umińskiego. Edward, rotmistrz 6. pułku ułanów (Dzieci Warszawskich), ciężko ranny pod Kaluszynem. Obydwa ozdobieni złotym krzyżem *Virtuti Militari*. [przypis autorski]

³⁹²srokaty — określenie maści konia: w czarno-białe łaty, cętki. [przypis edytorski]

³⁹³stopnia szefa szwadronu — stopień szefa szwadronu, czyli majora w Gwardii Cesarza Napoleona, odpowiadał randze pułkownika w linii. [przypis autorski]

wystąpił ze służby. W 1807 ozdobiony krzyżem kawalerskim *Virtuti Militari*, pod Smoleńskiem³⁹⁴ krzyżem Legii honorowej, w 1820 roku Wielką Wstęgą Św. Stanisława³⁹⁵.

Uciekwszy z Wilna z niewoli, przybyłem 10 sierpnia 1813 roku do Drezna, zostałem, jak to już wspominałem, przyłączony do głównego sztabu Wielkiej Armii. Że zaś mój brat Seweryn komenderował służbowymi szwadronami, odbyłem z nim razem, tak jak z Maksymilianem 1812, kampanię 1813 roku. Pod Peterswalde³⁹⁶ na czele swego szwadronu rozbił pułk jazdy pruskiej i swoją ręką schwycił dowódcę, syna generała Blüchera³⁹⁷.

O, bracia moi! Maksymilianie, opiekunie pierwszych w świat kroków moich — towarzyszu broni — kolego na tym krótkim i wąskim polu autorstwa, któreśmy bez zawiści przebiegli razem... I ty, Sewerynie, z którym uczyłem się, kolego wałem i nareszcie w sąsiedztwie przeszło lat trzydzieści nieodstępnie prawie przeżyłem, jakże mi Was nie dostaje!... Jak trudno samemu w przeszłość spoglądać... Nie mam już do kogo powiedzieć: „*Te souviens-tu?*”³⁹⁸. Bo większa część przeszłości była wyłącznie naszą, obcą młodszemu rodzeństwu. Kiedy Was wspomniałem, pytam się sam siebie, po co puszcza pióro za blakającą się pamięcią. Na co rozповідаłem o sobie, o stosunkach rodzinnych? O osobach, co nas otaczały w dzieciństwie? Osoby, co nic po sobie nie zostawiły prócz mego wspomnienia, jak kwiaty rozwinięte na wiosnę, a rozwiane bez śladu wiatrem jesiennym! Po co?... Na co?... Dla kogo? — Zacząłem pisać, myśląc, że się kiedyś zejdziemy, że wam czytać będę to, co dobrze wiecie, tak jak to zwykle się mówi: „Pamiętasz?...” A dawno znajomy dobrze pamięta, jednak słucha chętnie jakie wspomnienie z lat młodych, z lat dalekich, słucha jakby własnego serca.

Kiedy teraz wstąpię do tej oficyny, gdzie rodzice mieszkali, gdzie teraz z bawialnego pokoju spiżarnia, ze sypialnego kuchnia — kiedy ujrzę gdzie jaki koniuszek arabesku³⁹⁹, co się pod późniejszym obiciem przechował, kiedy spojrzę na ów piec, niegdyś w złoczone rzeźby, dziś gliną polepiony, serce mi się ściska. Obok obrazu przeszłości widzę razem jej oddalenie... Czas ubiegły objawia mi się zniszczeniem. Szczęśliwy, kto zamieszka komnaty, co pierwszym jego były światem, gdzie te same obicia, malowidła, sprzęty, a nade wszystko ciemne zakątki, co to się tak silnie wyciskają w umyśle dziecinny. Gdzie jednym słowem wszystko zatrzymało jeszcze jakby dotknięcie kochanych rodziców, jakby cząstkę ich drogiego życia. Wtenczas zdaje nam się, że wszystko niedawno. Nie ma szorstkiego przedziału między tym, co było, a tym, co jest. Gdybym do Was mówił, bracia moi, nie potrzebowałbym objaśniać każdego szczegółu. Jeżeli bym wspomniął gabinet, stanąłby Wam zaraz przed oczy pokój niebieski, zajęty prawie w połowie dwoma sofami w białe i karmazynowe atlasowe pasy — biureczko wysadzone naszej matki. Na jednej ścianie w mahoniowych ramach landszaft⁴⁰⁰ podług Ruisdała⁴⁰¹ — na drugiej widoki

Brat, Wspomnienia

Dom, Wspomnienia

Dom, Wspomnienia

³⁹⁴*bitwa pod Smoleńskiem* (16–18 sierpnia 1812) — wielka bitwa stoczona między armią francusko-polską, dowodzoną przez Napoleona I, oraz armią rosyjską gen. Michaiła Barclay de Tolly; zakończona taktycznym zwycięstwem francuskim i wycofaniem się sił rosyjskich ze Smoleńska. [przypis edytorski]

³⁹⁵*Order Świętego Stanisława* — historyczny polski order nadawany od 1765 w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim; od 1831 przyznawany jako odznaczenie rosyjskie. [przypis edytorski]

³⁹⁶*bitwa pod Peterswalde* (17 września 1813) — starcie stoczone podczas wojen napoleońskich w pobliżu wsi Peterswalde (ob. Petrovice w Czechach) między 1. pułkiem polskich szwoleżerów gwardii cesarskiej wraz 4. pułkiem gwardii honorowej przeciwko pruskiemu 1. pułkowi huzarów śląskich; zakończone szarżą wojsk napoleońskich zainicjowaną przez Maksymiliana Fredrę, pokonaniem Prusaków i wzięciem do niewoli ich dowódcy. [przypis edytorski]

³⁹⁷*Blücher, Gebhard Leberecht von* (1742–1819) — pruski feldmarszałek; od 1813 naczelny wódz armii pruskiej; dowodząc wojskami prusko-rosyjskimi przyczynił się do pokonania wojsk Napoleona w kluczowych bitwach pod Lipskiem i pod Waterloo; ojciec Franza Blüchera von Wahlstatt (1778–1829), dowódcy 1. pułku huzarów śląskich, wziętego do niewoli podczas bitwy pod Peterswalde. [przypis edytorski]

³⁹⁸*Te souviens-tu?* (fr.) — Pamiętasz? [przypis edytorski]

³⁹⁹*arabesk* — dziś popr.: arabeska, delikatny ornament ze stylizowanych motywów roślinnych i geometrycznych o układzie symetrycznym. [przypis edytorski]

⁴⁰⁰*landszaft* (z niem.) — obraz przedstawiający krajobraz, pejzaż. [przypis edytorski]

⁴⁰¹*Ruisdael, Jacob van* (1628–1682) — holenderski malarz, pejzażysta i grafik. [przypis edytorski]

Tivoli⁴⁰² i fontanny Egerii⁴⁰³. I ten kominiek w kącie, dzieło architektury Eignera⁴⁰⁴, którego gzymsy i gzymsiki stały się nigdy niedościgniętym wzorem dla wszystkich kominków w sąsiedztwie. Spozstrzeglibyście zaraz na szczycie tegoż statwę gipsową Wenery de Medicis⁴⁰⁵ — niżej między złożonymi filiżankami na marmurowych podstawach brązowe popiersie Henryka IV⁴⁰⁶ i Sullego⁴⁰⁷. Wazon porfirowy, świeczniki alabastrowe i tysiąc jeszcze fraszek⁴⁰⁸, które byłyby dla mnie dzisiaj nieoszacowanym skarbem, a które może leżą gdzie na strychu jako staroświeckie graty. Gdybym Wam wspomniał altankę, nazwaną Szopką, uczulibyście zapach róż i nasturcji, co się wiły po brzoźowych ganeczkach aż pod strzechę. A taż oficynka, której ja już jeden podobno tylko miejsce pamiętam (tam gdzie teraz skrzydło pałacu), gdzieśmy nad książką lby smażyli, ale niestety nie dosmażyli, gdzieśmy się wyśmiali na całe życie i tak szczerze, i tak bez końca, i tak sztucznie, aby pan Trawiński z drugiego nie zasłyszał pokoju. A owe zwaliska pałacu, wybudowanego, podług powieści starego Jakuba mularza⁴⁰⁹, przez referendarza Siemieńskiego, z ich czarnymi sterczącymi i śród południa straszącymi kominami — z ich piwnicami, skarbcem, lamusem, gdzie echo po sklepieniach brzęcząco biło. Wszystko, wszystko przypomnieliście sobie, bracia moi — przypomnieli z rozkoszą... Ale Was już nie ma, a ja nie mam do kogo powiedzieć: „Czy pamiętasz?”

Dam więc pokój tym wspomnieniom... Wróćmy do Trześni. I tam nie wiem po co... ale kto siwieje, bajdurzy chętnie.

Wszedłem na dziedziniec... wszak prawda? A że szedłem, przeszedłem go prędko i znalazłem się u progu dworka między kilkunastoma oficerami w zielonych frakach mundurowych z pąsowymi kołnierzami, złotymi szlifami i akselbandami, w bermicach na głowie. Były to *guidy*. Oddział formujący się, niby przybocznej straży naczelnego dowódcy. Każdy miał rangę podporucznika i w tej po skończonej kampanii wszyscy zostali umieszczeni w nowych pułkach.

Spytałem się o Józefa Szumlańskiego⁴¹⁰, adiutanta księcia. Obudzono go śpiącego w sieni. Wyciągnął się, ziewnął, uściskał mnie i wziął pod swoją opiekę, tak że wkrótce, jakby w kole krewnych lub sąsiadów odpowiadałem na tysiączne zapytania o tym, co się dzieje we Lwowie.

Zdaje mi się, że w dniach, o których tu wspominam, Sandomierz był w naszym ręku. Wystrzały, które rano słyszałem, musiały być do nieprzyjacielskiego rozpoznania (*reconnaissance*), bo ledwie siedliśmy do stołu, przybył generał Sokolnicki komenderujący na linii bojowej i Żółtowski, pułkownik 3. pułku piechoty.

Starość, Słowo

⁴⁰²Tivoli — miasto we Włoszech, ok. 30 km od Rzymu, z ruinami rozległej rezydencji rzymskiego cesarza Hadriana. [przypis edytorski]

⁴⁰³fontanna Egerii — zwyczajowa nazwa ruin starożytnego nimfeum (budynku poświęconego nimfom, boginkom źródeł i rzek) położonego w pobliżu Appia Antica w Rzymie, na terenie starożytnej posiadłości Heroda Attyka; było ono poświęcone bogini pobliskiej rzeczki Almo (ob. Almone), legenda wiąże je z nimfą Egerią, doradczynią króla Rzymu Numa Pompiliusza. [przypis edytorski]

⁴⁰⁴Eigner, Ejgner a. Aigner, Piotr (1756–1841) — polski architekt, przedstawiciel klasycyzmu; zbudował m.in. pawilon parkowy w Puławach zwany Świątynią Sybilli, wzorowany na świątyni Westy w Tivoli, oraz kościół św. Aleksandra w Warszawie. [przypis edytorski]

⁴⁰⁵Wenera de Medici, Wenera Medycejska — dziś zwykle: Wenus Medycejska, marmurowy posąg nagiej bogini Afrodyty, będący kopią brązowej rzeźby Praksytelesa *Afrodyta z Knidos*; znaleziony w Rzymie, trafił do kolekcji Medyceuszy. [przypis edytorski]

⁴⁰⁶Henryk IV (1553–1610) — król Nawarry (od 1572), następnie król Francji (od 1589), pierwszy z dynastii Burbonów, obniżył podatki dla chłopów, zredukował dług publiczny, ogłosił edykt nantejski (1598) gwarantujący wolność wyznania i kończący wojny religijne w kraju. [przypis edytorski]

⁴⁰⁷Sullego — dziś popr. forma D.: Sulli; *Lucjusz Korneliusz Sulla* (138–78 p.n.e.): rzymski wódz i polityk; zwyciężył w pierwszej wielkiej wojnie domowej w historii Rzymu i w 82 przejął władzę jako dyktator na czas nieograniczony; prześladował przeciwników politycznych, przeprowadził wiele reform ustrojowych; w 79 zrezygnował ze stanowiska i wycofał się z życia politycznego. [przypis edytorski]

⁴⁰⁸fraszka (z wł.) — drobiazg. [przypis edytorski]

⁴⁰⁹mularz (daw.) — murarz. [przypis edytorski]

⁴¹⁰Szumlański, Józef Jerzy (1766–1839) — oficer polski i francuski, uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792 i powstania kościuszkowskiego; żołnierz legionów polskich Dąbrowskiego; uczestnik wyprawy Napoleona do Egiptu; po utworzeniu Napoleona Księstwa Warszawskiego w szeregach armii polskiej; od 1809 major-adiutant księcia Józefa. [przypis edytorski]

Wieczorem nadjechała zwyż wspomniona deputacja galicyjska: Ludwik książę Jabłonowski⁴¹¹, którego jedynym wyskokiem patriotyzmu i to nb. mimowolnym, było to poselstwo. Nie lepiej mu się i na późniejszych powiodło. — Adam Potocki, który starał się o pozwolenie formowania pułku — i Kajetan Uruski⁴¹², który... który miał pieniądze i nos duży, ale i odrętwiałe serce w sprawie Ojczyzny. I ranga bez zasługi i nos duży, wszystko to są boskie dary i muszą mieć swoją przyczynę. Wiara w konieczność przyczyny jest to jedna z najmocniejszych podpór w podróży życia.

Deputacja złożyła księciu mnóstwo komplementów i kilka tureckich sztandarów znalezionych w arsenale lwowskim...

Przed stodółką, koło mostu na rzeczce płynącej do Wisły, stał wóz długi, przykryty, zielono malowany, z dużym wzdłuż wieka napisem: „Furgon 2. pułku piechoty”. Furgon w obozie jest zawsze celem zazdrości, bo staje się domem, pałacem. Pod nim między kołami obszerna sypialnia, bezpieczna od słoty i gorąca — przy boku sala jadalna, ale że z nią razem i kuchnia, przeto raz z jednej, a raz z drugiej strony, podług wiatru. Z tyłu lada derka, w górze wiekiem przyciśnięta, a w dole dwoma patykami podparta, wygodną staje się komnatą. Pod dyszlem zaś, ile na nim rozwieszonych płaszczów i koców, tyle gabinetów, w których siodła, juki, sakwy służą za stoły, sofy i wezglowia. O kilka kroków naprzód, przed karabinami złożonymi w kozły, grenadier na straży brał za broń przed przechodzącymi oficerami, albo sparty na niej odzywał się do rozmowy, przerywanej głośnym śmiechem, co się dobywała z różnych punktów furgonu, jakby z trojańskiego konia.

W tej stodole była kwatery pułkownika Stasia Potockiego. Tam w kole wojskowych, z których każdego uważałem za wice-Napoleona, słuchałem całą duszą świetnych czynów naszej armii. Słuchałem i różnych dykteryjek garnizonowych i obozowych zupełnie dla mnie nowej treści, a jeszcze nowszego sposobu wysłowienia. Słuchałem z wielkim upodobaniem, jak gdybym pisał noty w pamięci: „Do naśladowania. Do powtórzenia. Do przerobienia”.

Nie spuszczałem przy tym z oka Artura Potockiego⁴¹³. Artur był to człowiek pełen honoru, dowcipu i dobroci — a przy tym zajmującej piękności. Ale dość było spojrzeć na jego rozpięty mundur, chustkę lekko zawiązaną, ładownicę przekreconą, pendent nie na miejscu, aby w nim poznać popsute dziecko towarzystwa warszawskiego, a razem i armii, bo wódz naczelny był członkiem tego towarzystwa. Zachował on był w postawie i ruchu ową anglomanię, co wówczas ustępowała przed rubasnością obozową. 1809 roku był adiutantem Roźnieckiego⁴¹⁴. W 1812 szefem saperów — w 1813 adiutantem księcia Józefa. Parę godzin przed tegoż zgonem wysłany do Cesarza, uniknął podobnego losu. Nareszcie z moim bratem Maksymilianem był fliegel-adiutantem cesarza Aleksandra. Nie spuszczałem, powiadam, z oka Artura, który, dla nieznośnego upału, rozciągnął się jak długi na wiązce słomy, ale całkiem nagi.

Wzgarda wszelkiej osłony, tak w czynnościach, jak i mowie, tam nawet, gdzie ta zdawała się być nieoddzielną częścią samej rzeczy — jakiś, by się tak wyrazić, cynizm fizyczny, były *conditio sine qua non*⁴¹⁵ do osiągnięcia nazwy birbanta. Kto nim nie był w istocie, musiał udawać, inaczej trącił „cywilistą”⁴¹⁶. Taki mógł być wprawdzie szanowanym, ale nigdy lubionym. Patrzałem więc z zadziwieniem na te *sans-façons*⁴¹⁷ Artura wobec nawet

⁴¹¹Jabłonowski, Ludwik (1784–1864) — polski ziemianin z Galicji Wschodniej, urzędnik austriacki. [przypis edytorski]

⁴¹²Uruski, Kajetan (zm. 1827) — prefekt lwowski (1809), miecznik koronny Galicji (1817). [przypis edytorski]

⁴¹³Potocki, Artur Stanisław (1787–1832) — oficer napoleoński, adiutant księcia Józefa Poniatowskiego, a później cara Aleksandra I. [przypis edytorski]

⁴¹⁴Roźniecki, Aleksander (1774–1849) — polski wojskowy; uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792 i powstania kościuszkowskiego, żołnierz Legionów Polskich; od 1807 inspektor kawalerii Księstwa Warszawskiego, ranny pod Lipskiem, dostał się do niewoli rosyjskiej; od 1815 dowódca jazdy Królestwa Polskiego; wysługiwał się administracji carskiej, tropił i tępił spiski patriotyczne, posługując się prowokacjami, wymuszeniami, fałszerstwami; znienawidzony jako organizator tajnej policji carskiej; po wybuchu powstania listopadowego uciekł z Warszawy i zaciągnął się do armii carskiej; był członkiem Rady Państwa Imperium Rosyjskiego. [przypis edytorski]

⁴¹⁵*conditio sine qua non* (łac.) — warunek konieczny. [przypis edytorski]

⁴¹⁶cywilista (daw..) — cywil, osoba nienależąca do uzbrojonej formacji mundurowej; dziś: specjalista prawniczy, znawca prawa cywilnego. [przypis edytorski]

⁴¹⁷*sans-façons* (fr.) — bezceremonialność. [przypis edytorski]

całej deputacji galicyjskiej i zapisałem w notach „do naśladowania”. Ten strój Ojca Adama, bez liścia figowego, nb. nazwaliśmy potem szlafrokiem i często w upały po mustrze był w używaniu.

Wszedł do stodołki wysoki, piękny mężczyzna, szef szwadronu 2. pułku ułanów. Mundur granatowy, kołnierz pąsowy, wyłogi żółte. Na głowie kołpak⁴¹⁸ z czarnego baranka, w górze szerszy, z tyłu jak cholewa palonego buta⁴¹⁹ wykrojony, z pąsowym płomieniem naprzód wywieszonym i złotym kordonem przyciśniętym, oznaczał, że był szefem pierwszego szwadronu, a przeto i kompanii wyborczej⁴²⁰, czyli grenadierów.

Kompania pierwsza od prawego w każdym pułku jazdy, a w każdym batalionie piechoty była kompanią wyborczą, odznaczała się pąsowymi szlifami i niedźwiedziami lub innego rodzaju kołpakami od innych kompanii.

Wszedł więc szef szwadronu, a wszystkie oczy zwróciły się od niego na mnie i wykrzykniki z różnych stron zdawały się chcieć obudzić naszą wzajemną uwagę. Bracia stali przed sobą, nie poznając się wcale. Ja od trzech lat urosłem — Maksymiliana zaś, eleganta puławskiego, zawsze wypudrowanego, wystrojonego, pachnidłami tchnącego, nie mogłem odgadnąć w tej opalanej twarzy, zakrytej do połowy rudymi wąsami i faworytami... w tej postawie żołnierskiej, okrytej znojem i kurzem bojowym.

Maksymilian chciał mnie przedstawić księciu, poszliśmy więc do białego dworku. Na dziedzińcu, w sieni, w pierwszych pokojach prezentował mnie na prawo i lewo. Szastałem się jak cywilista, dzwoniłem ostrogami jak rycerz, byłem grzeczny i wspaniały. Tam poznałem żółtego Rautenstraucha⁴²¹ w żółtej peruce. Trudno być szpetniejszym. Był to człowiek wielkich biurowych zdolności. Sługa każdej władzy, skończył na komendzie warszawskiego baletu. Był on synem garbarza, dlatego Kwilecki w paszkwilowym swoim katalogu napisał był: „*L’Etat-Major, relie en maroquin jaune par Mr Rautenstrauch*”⁴²². Poznałem generała Fiszera⁴²³, byłego adiutanta Kościuszki, teraz szefa sztabu. Był on osobistym przyjacielem i prawą ręką księcia Józefa. Naśladował księcia jak Berthier Napoleona. Mały, ułomny, w czapce ułańskiej, z krótką fajką w ustach, na dużej bułanej kobyle, był zanadto dziwaczną kopią obok pięknego oryginału, aby nie wzbudzał często szyderskiego śmiechu. Zginął pod Tarutyną⁴²⁴ w 1812 roku.

Nareszcie weszliśmy do księcia. Siedział sam na ganeczku, z którego widok na Sandomierz, i palił tytoń ze stambułki⁴²⁵ oprawionej na krótkim, prostym bukszpanowym cybuszku. Miał na sobie kurtkę granatową z wyłogami tegoż koloru, z francuska na przodzie wyciętą — haft jeneralski u kołnierza. Na piersiach gwiazda krzyża wojskowego polskiego i krzyż Legii Honorowej (jej Wielką Wstęgę otrzymał dopiero po kampanii 1809 roku). Chustka czarna, grubo na szyi zawiązana, z białą wypustką — kamizelka biała — spodnie granatowe opięte i buty węgierskie z czarnymi kutasikami i srebrnymi ostrogami uzupełniały strój, który zarywał trochę munduru ułanów austriackich z czasów, kiedy książe u nich, Bóg wie po co, służył, który przechodził nieco w francuszczyznę i który teraz niezawodnie wydałby się arcyśmiesznym.

Widywałem później w 1812 roku księcia Józefa czasem w mundurowym fraku, ale zawsze w czapce ułańskiej. Frak z czapką nie bardzo się zgadzał i w całej armii on jeden i drugi Fiszera pozwał sobie tego stroju. Wielki zaś mundur jeneralski był: ułańskim krojem granatowa kurtka, amarantowe wyłogi i rajtuzy — srebrny haft, szlify i lampasy.

Strój

Strój

⁴¹⁸kołpak — wysoka czapka bez daszka, futrzana lub z futrzonym otokiem. [przypis edytorski]

⁴¹⁹buty palone — buty z błyszczącymi cholewami, ze skóry przyczernianej nad ogniem. [przypis edytorski]

⁴²⁰wyborczy (daw.) — wyborowy, złożony z najlepszych, wybranych jednostek. [przypis edytorski]

⁴²¹Rautenstrauch, Józef (1773–1842) — polski oficer; od 1806 adiutant przyboczny ks. Józefa Poniatowskiego; od 1808 pułkownik i szef sztabu I dywizji; od 1813 generał; służył w wojsku Królestwa Kongresowego, od 1831 w armii rosyjskiej; od 1832 Prezes Teatrów Rządowych w Królestwie Kongresowym. [przypis edytorski]

⁴²²*L’Etat-Major, relie en maroquin jaune par Mr Rautenstrauch* (fr.) — sztab, oprawiony w żółty safian (wyprowadzoną kozią skórę) przez pana Rautenstraucha. [przypis edytorski]

⁴²³Fiszera, Stanisław (1769–1812) — polski wojskowy; uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792, adiutant Kościuszki podczas insurekcji kościuszkowskiej; w 1799 generał Legii Naddunajskiej, uczestnik powstania wielkopolskiego 1806; od 1808 szef sztabu armii Księstwa Warszawskiego. [przypis edytorski]

⁴²⁴bitwa pod Tarutyną (18 października 1812) — stoczona podczas wyprawy Napoleona na Rosję, między armią rosyjską gen. Kutuzowa a siłami francusko-polskimi pod dowództwem marszałka Murata, stanowiącymi wysuniętą straż przednią Wielkiej Armii; polski korpus ks. Poniatowskiego mimo zaskoczenia powstrzymał atak czterokrotnie liczniejszych sił rosyjskich, ratując całą armię. [przypis edytorski]

⁴²⁵stambułka — fajka turecka. [przypis edytorski]

Wojsko polskie Księstwa Warszawskiego od 1806 do 1812 roku było w ciągłej formacji. Na oficerów przybywała ciągle młodzież majątna. Dlatego oficerowie, acz niepłatni po kilka miesięcy, zbytkowali nie tylko w przepisowych mundurach, ale i w fantazyjnych półmundurach, których sobie każdy pułk jazdy mnożył bez liku. Tak na przykład

Strój, Żołnierz

weźmy pułk 2. ułanów. Pierwsze ubranie: wielki mundur, kurtka granatowa, kołnierz pąsowy, żółte wyłogi, rajtuzy granatowe obwisłe z żółtym podwójnym lampasem. Drugie ubranie: taż sama kurtka z zapiętymi wyłogami, rajtuzy szerokie sieraczkowe ze skórą. Trzecie ubranie: kurtka z wyłogami granatowymi z francuska z przodu wykrojona do białej kamizelki. Czwarte ubranie: frak granatowy albo z francuska jak powyż wspomniona kurtka do kamizelki wykrojony, albo na jeden rząd guzików zapinany, spodnie opięte granatowe, buty węgierskie ze złotym u góry obszyciem i złotym kutasikiem. Do tego ubrania stosowany kapelusz.

Strój

Na jednym balu w Warszawie widziałem pułkownika Tyszkiewicza i mego brata w granatowych frakach z żółtymi wypustkami z francuska wyciętych — kamizelka żółta pokryta pętlcami złotymi, spodnie opięte pąsowe, suto z huzarska szamerowane⁴²⁶, buty kozłowe.

W pułku II. ułanów oficer musiał mieć kurtkę granatową z amarantowym kołnierzem i białymi wyłogami, u kołnierza biała, a u wyłogów amarantowa wypustka. Kurtkę z granatowymi wyłogami tylko z wypustką albo spencer⁴²⁷ — frak — czamarkę⁴²⁸ — kurtkę balową na przodzie wyciętą do amarantowej złotymi pętlcami okrytej kamizelki. Rajtuzy granatowe obcisłe z białym podwójnym lampasem, granatowe i sieraczkowe szersze z jednym amarantowym lampasem. Sieraczkowe rajtuzy z guzikami półokrągłymi od dołu do góry — sieraczkowe szerokie ze skórą — spodnie granatowe do fraka — białe ze złotym galonem do balowej kurtki. Buty węgierskie ze złotym obszyciem i kutasikiem, a do balowego stroju czerwone. W zimie, kogo stać było, surdut z wykładem siwych baranków, na piersiach w zioberka⁴²⁹ z złotego galonu. Tak czasem przesadzano galonami, że Oborski o kapitanie Bie... powiedział: „Bie... ma i w kieszeni parę sztuczek galonu”. Do tego wszystkiego i cywilny frak, a przynajmniej surdut był ledwie nieodzownie potrzebnym, zwłaszcza dla oficerów garnizonujących po większych miastach. Brano do cywilnego fraka wojskowe spodnie, kamizelkę, buty, czapkę lub kapelusz stosowany. Ten strój semicywilny uwalniał od pałasza i upoważniał poniekąd do wejścia tam, gdzie mundurowi nie zawsze przystoi.

Strój

„Co kraj, to obyczaj”, mówią, ale gdyby nie rym, częściej jeszcze można by powtarzać: „co czas, to obyczaj”. A nowszy zawsze piękniejszy, zawsze mędrzy, ale za to dawne czasy były od początku świata zawsze wiekiem złotym, wiekiem prostoty i cnoty. I ja teraz muszę powiedzieć: był to wiek złoty ten czas, kiedy byłem młody, kiedy stanąłem przed księciem Józefem w trzeciej pozycji, jak do menueta⁴³⁰ albo raczej do matelota⁴³¹, tańca, którym robiłem zaszczyt memu nauczycielowi Kurcowi, a Kurc był z baletu króla Stanisława, a król Stanisław znał się lepiej na tańcu niż na sztuce rządzenia. Książę przyjął mnie uprzejmie. Rozmawialiśmy pięknie a nie długo. Nazajutrz, 8 czerwca, dostałem nominację na podporucznika.

Jedynie zapewne przez grzeczność nie pytacie mi się, szanowni państwo, za co zostałem oficerem. A ja na to odpowiem, niech was to nie dziwi, bo nowe formując pułki, niedostatek oficerów przymusza nominować i nowo w szeregi przybyłych, odznaczających się trochę lepszym wychowaniem. W owym czasie wyrastały podporuczniki jak grzyby

⁴²⁶szamerowanie — dekoracja ubrania w postaci naszytego na nie sznura. [przypis edytorski]

⁴²⁷spencer — XIX-wieczny ubiór męski, przypominający frak z obciętymi połami. [przypis edytorski]

⁴²⁸czamara — dawne męskie okrycie wierzchnie, sięgające bioder lub połowy ud, zapinane pod szyję, z długimi, wąskimi rękawami, z ozdobnymi guzikami i szamerunkiem (obszyciami z ozdobnego sznura). [przypis edytorski]

⁴²⁹ziobro (gw.) — źebro. [przypis edytorski]

⁴³⁰menuet — wytworny, dworski taniec francuski z XVII–XVIII w. [przypis edytorski]

⁴³¹matelot (fr.: marynarz) — żywy taniec pochodzący z Holandii, początkowo marynarski, wykonywany z rękoma splecionymi na plecach, popularny w XVIII–XIX w. [przypis edytorski]

i nie do jednego można było powiedzieć z Plautem⁴³²: „A więc panie oficerze, co nie jesteś żołnierzem” etc.

Nie to było moim szczęściem, że zostałem podporucznikiem, ale to, że miałem w ręku nominację. Moje słowa trącą niby zagadką, sam to wiem... zatem, aby być zrozumianym, muszę trochę obszerniej opowiedzieć, co się działo w Galicji 1809 roku.

Byłbym wprawdzie uniknął wielu niezrozumiałości, gdybym był zaczął, jak Bóg przykazał, od początku. Na przykład: był to Pan i Pani... mieli syna, nazwali go Aleksandrem... Albo też: urodziłem się w Suchorowie w Ziemi Przemyskiej, z Jacka z Pleszowic i Marii z Dembińskich Fredrów małżonków. — Kiedy? — Nie wiem dokładnie, bo w owym czasie proboszcze na mokro oficjowali⁴³³, a na sucho pisali. Metryki więc odszukać nie mogłem, może i dlatego, że plebania w Jarosławiu zgorzała. Uczyłem się krótko i nietęgo, a w szesnastym roku życia, podług rachuby mojej piastunki, wstąpiłem do wojska etc., etc., etc...

Tak pewnie byłoby było najlepiej, ale tak się nie stało, czego bardzo żałuję. Aby więc trafić jako tako do końca, pozwólcie, bym pierw s skończył, com już zaczął, abym, mówiąc kwiecistym stylem gubernialnym, wyrobił moje restancje⁴³⁴ — a potem wrócimy do pamiętnego roku 1809.

Byłem więc, *nisi fallor*⁴³⁵, w Lipsku — nie, myślę się, dalej, w Moguncji; i to nie, bo bliżej, w Gotha. Tak jest, w Gotha byłem na służbie, w niemieckim zanurzony łożu. Budzimy się, dzień jasny! Seweryn woła... (a jak Seweryn wołał, szyby brzęczały), ordynans się zrywa, wychodzi, wraca i przestrasza nas nie po trosze wiadomością, że Cesarz już dawno wyjechał, że już nikogo z naszych w mieście nie widać.

Proszę teraz przypomnieć sobie, jaki był stan rzeczy, jak niektórzy oficerowie, zostając po drodze, dali się brać w niewolę, proszę przypomnieć sobie (bo ja nie powtórzę) i wystawić sobie razem, jaką szef szwadronu, komenderujący szwadronem służbowym niczym dotąd niezachwianego korpusu, byłby na siebie, a nawet na pułk cały ściągnął płamę, gdyby był wpadł w ręce nieprzyjaciela. A że to z winy ordynansa, który zbudzony przez podoficera wysłanego ze szwadronu, zasnął sobie był na nowo — któż byłby dał wiarę? Któż by kiedy chciał i wysłuchać uniewinnienia?... Kto mógł zawyrokować? Zerwaliśmy się, jak to mówią, ptaszkiem. Seweryn dopadł konia i cwałem pogonił. Ja zaś jako indywiduum nic nieznaczące w europejskiej równowadze, uważałem zdarzenie z własnego tylko stanowiska, a którym tym razem było błoto przed progiem zakłętego domu o zielonych kotarach, błoto sięgające wyżej ostróg. Myślałem, co począć, bo jak nie myśleć, i podniósłszy głowę, patrzałem w górę jak gracz wistowy⁴³⁶, kiedy chce przypomnieć sobie, czy siódemka jest *carte-forte*⁴³⁷ albo nie. A że ile razy spojrzę w niebo, tyle razy kichnąć muszę, więc kichnąłem raz jeden i drugi i wpadając w odwrotną ostateczność, wlepiłem oczy w ziemię... Nie powiem, jak gdybym chciał ziarenka piasku przeliczyć, bo było błoto, ale raczej jak gdybym, niby ów Narcyz⁴³⁸ zakochany w sobie, przeglądając się w kałuży. Wtem połysk nadziei budzi mnie z odrętwienia: Może Onufry czeka z końmi! Pędzę szukać koni i tym razem naprawdę... O jakże bolesna i bliska kara za moje kłamstwo!... Szukam i nie znajduję... nie było się więc dłużej czego wahać — przechodzę bez zwłoki i awansu do piechoty i ruszam w drogę.

Kto by mnie był widział, jak pałasz pod lewym ramieniem, kapelusz na bakier, skałałem z razu z kamyka na kamyk, byłby mógł myśleć, że ja w Lublinie idę na wieczór do jenerałowej Kamienieckiej, gdzie mnie czekał przyjazny uśmiech panny Anieli i pantofel... Nie pantofel turecki, a mniej jeszcze żydowski, ani też figurycznie wzięty jako matrymonialne jarzmo, ale pantofel — gra w karty, niezbyt dowcipna, ale nieoceniona dla zakochanych, lepsza nawet niż mruzczyk, ba i talarek. U nas w Samborskiem, między

Gra

⁴³²Plaut, właśc. *Titus Maccius Plautus* (ok. 250—184 p.n.e.) — największy z komediopisarzy rzymskich, autor ponad stu sztuk, w większości przeróbek komedii greckich; autor m.in. sztuki *Żołnierz samochwał*; przytoczone przez autora zdanie nie pochodzi od Plauta. [przypis edytorski]

⁴³³oficjować (daw.) — odprawiać nabożeństwo. [przypis edytorski]

⁴³⁴restancja (daw., z łac.) — pozostałość, zaległość. [przypis edytorski]

⁴³⁵nisi fallor (łac.) — jeśli się nie mylę. [przypis edytorski]

⁴³⁶wist — dawna gra w karty podobna do brydża, popularna w XVIII i XIX w. [przypis edytorski]

⁴³⁷carte forte (fr.) — silna karta. [przypis edytorski]

⁴³⁸Narcyz (mit. gr.) — urodziwy młodzieniec, który wzgardził uczuciem nimfy Echo, za co bogini Afrodyta wzbudziła w nim miłość do jego własnego obrazu odbitego w wodzie. [przypis edytorski]

Gródkiem a Rudkami, zwano dawniej tę grę gapiem albo kasztelanem, co było niezawodnie dla kasztelanów arcyubliżającym i zapewne senat postanowił niewinną nazwę „pantofel”.

Były to dobre czasy w tym Lublinie. Jenerał Kamieniecki⁴³⁹ komenderował dywizją — miał miłą, godną żonę i miłe, lube pasierbice, pannę Pelagię i pannę Anielę Trębickie. Pułkownik Nowicki, który potem został zastrzelony w karecie owej pamiętnej nocy 29 listopada w Warszawie. Jąkał on się. Będąc zatrzymany, niewyraźnie wymówił swoje nazwisko, usłyszano zamiast Nowicki, Lewicki i tak zginął niewinnie za znienawidzonego komendanta miasta Lewickiego. Pułkownik więc Nowicki⁴⁴⁰, szef sztabu, przyjaciel domu i wesołego życia, nominował do sądów wojskowych po największej części oficerów, których towarzystwo mogło warszawiankom znośnymi uczynić zimowe lubelskie wieczory. Zostałem reporterem⁴⁴¹ sądu wtórego, bo dobrze tańcowałem. Bardzo dobrze. Później mazurem podbiłem serce panny Benigny, ale to inna historia. Nie śmiećcie się, moje panny, patrząc na moje sukienne buty. Gdybym był i najstarszym z galicyjskich Landstandów⁴⁴², młodość kiedyś miałem, tak jak wy, drogie kwiateczki, starość mieć będziecie. Dzieci najczęściej nie słuchają rozsądku rodziców, bo mówią: to starych widzisz, a zapominają, że ten rozsądek zebrany z doświadczenia wieku młodego. Zdaje im się, że ojciec zawsze był siwy i pochylony, dlatego dobrze, aby każdy miał swój portret malowany w wiosennych chwilach życia, wtenczas będzie mógł powiedzieć: Oto ten młody człowiek przez moje usta daje wam przestrogi.

Młodość, Starość

Zostałem więc reporterem, ale w sądzie wtórym, zatem w jedynej sprawie, którą sąd po karnawale osądził, powtarzałem tylko pytania sądu pierwszego. Może ktoś mędrszy byłby umiał dać inny obrót rzeczy, ale jeżeli nie byłem mądry, mniej jeszcze bez wątpienia był nim ten, co siedemnastoletniego chłopca nominował reporterem. Prawda, że zasięgał rady, ale to wszystko małej było wartości. Nasze sądy w owym czasie były prawdziwie zgrozą. Prawa francuskie, wykute dla długimi wojnami rozhukanego żołnierstwa, nie mogły być stosowne dla młodej, na paskach jeszcze prawie postępującej armii.

Był w II. pułku jazdy, w samych początkach formacji tegoż, jakiś, jeżeli się nie mylę, pan Imański. Więcej zarywał na syndyka niż na ułana. Śpiewał tenorem i lubił kmin-kówkę. Kiedy mu kazano jechać na placówkę, krzyknął: „Ja przyszedłem bronić Ojczyzny, a nie na placówki jeździć!”. Pan Imański nie był więc ani bardzo posłusznym, ani miłym kolegą. Razu jednego rozciągnął się w stajni na derce, głowę przykrył czerwoną chustką w kraty i zasnął twardo, jak to się śpi w upał i po obiedzie. Sierżant budzi go raz i drugi, nareszcie zniecierpliwiony uderza nogą tam, gdzie się zwykle nogą bije — pozycja tylko sposobna mogła go do tego gwałtownego aktu pociągnąć. Pan Imański zaś, jak ów sztuczny diabełek w tabakierce, jednym szusem stał na derce. Zbudzony nagle ze snu, który go może na sto koni wsadzał, zapomniawszy Ojczyznę, ułaństwo i artykuły trzykroć mu czytane, pamiętny tylko klejnotu swego szlachectwa i bolącej części swojej osoby... odwinął się... machnął... klasło! Sierżant dostał policzka... Zbrodnia!... A więc i sąd niezwłoczny. Pan Adam Potocki, nowy pułkownik nowego pułku, poprawia sobie to szlify, to okulary, co u niego było oznaką nadzwyczajnego wzruszenia... Nie wiedzieć jednak, czy się smuci zgorzeniem, czy się cieszy wyprawieniem solennego aktu, który powiększy anale⁴⁴³ i pułku, i jego dowództwa. — Nota. Pan Adam Potocki był szlafmycą. Koniec Noty. — Sąd zwołany — ale co tu sądzić — przestępstwo jawne — prawo jasne: „Za targnięcie się na przełożonego kara śmierci”. Piszą dekret... Imańsiu, oddaj się Bogu! Działo się to w Tyszowcach... Znacie państwo Tyszowce?... Nie... I lepiej! Jest to ni duże, ni piękne miasteczko w Bełzkiem. Cały pułk występuje, ale dla równości pieszo, bo tylko jedna kompania miała konie — z lancami, bo pałaszy nie dostawało. Na prawym skrzy-

⁴³⁹ Kamieniecki, Ludwik (1758–1816) — polski wojskowy; uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792 i powstania kościuszkowskiego; od 1794 generał; bliski współpracownik i towarzysz walk ks. Józefa Poniatowskiego; mąż Marianny z Czernskich, po pierwszym mężu: Trębickiej. [przypis edytorski]

⁴⁴⁰ Nowicki, Józef (1766–1830) — polski wojskowy; uczestnik wojny polsko-rosyjskiej 1792 i powstania kościuszkowskiego; od 1809 pułkownik, szef sztabu księcia Józefa Poniatowskiego; od 1818 generał; zginął w noc wybuchu powstania listopadowego z rąk polskich żołnierzy, pomyłony ze znienawidzonym rosyjskim gubernatorem Lewickim. [przypis edytorski]

⁴⁴¹ reporter (fr. *rappporteur*) — sprawozdawca. [przypis edytorski]

⁴⁴² Landstände (niem.) — sejm krajowy; zgromadzenie stanowe prowincji. [przypis edytorski]

⁴⁴³ anale — dziś popr.: annały, roczniki. [przypis edytorski]

dle stanęła kompania wyborcza w szlifach i akselbandach pąsowych, a przy niej w drugiej kompanii, nazwanej ptaszników, w drugim szeregu wielu było i bez ostróg, bo butów nie miało. Ta druga kompania była złożona z samych dzieci lwowskich, po największej części latarników. Starsi żołnierze, nie służbę, ale wiekiem, przezwali ich ptasznikami, co później dziennym rozkazem zostało zakazany. Dalej stały kompanie rekrutów, czapeczki tylko granatowe z paskiem pąsowym świadczyły, że będą kiedyś wojskiem. Przed frontem stał jako pryncypalny⁴⁴⁴ aktor kapitan Żurowski⁴⁴⁵ z komendą swoją, to jest z kilkunastoma tak zwanymi żandarmami samborskimi czy sanockimi, w zielonych mundurach z czarnymi wyłogami. Karabiny nabite (przynajmniej powinny były być nabite). Wyprowadzono delikwenta i gdy mu dekret przeczytano, gdy się jeszcze ceremoniował zająć miejsce honorowe... wypada spoza stodoły niby zadychany adiutant... kiwa chustką... woła, krzyczy: „*Pardon! pardon!*”⁴⁴⁶ — Ile sobie przypominam, pan Imański, miarkując z jego twarzy, nie zdawał się wierzyć w prawdę tej sceny, jednak wkrótce potem wystąpił z wojska.

W rok później sędziłoby podobnie jakieś wojskowe przestępstwo w Krasnymstawie. Pułk już był starszy, miał kilku dawniejszych oficerów — jednym słowem był już pułkiem. Szef szwadronu, Tomicki⁴⁴⁷, prezydował. Między innymi zasiadał kapitan Orzelski⁴⁴⁸, legionista. Dopiero co był przyjechał ze starą żoną i dwoma mułami, co było zjawiskiem uciesznym wówczas dla wszystkich, tak w Krasnymstawie, jak i w całej Lubelskiej Ziemi. Zasiadł także pięćdziesięciokilkuletni Brzozowski⁴⁴⁹, porucznik kościuszkowski; tego nie zdołał zmusić pułkownik z całą radą gospodarczą do podcięcia pół kurtki i do podniesienia stanu. Zamiast pasa z klamrą, ledwie nie pod pachą, jakeśmy wtenczas nosili, nosił go niżej brzucha... zamiast pałasza spuszczanego aż do kolana, nosił swój tak krótko, że w tył podany ledwie ostróg sięgał. Przedrwiwano z Kościuszkowskich, że się nie dość francuszczyli, przedrwiwano później Napoleończyków, że nie mieli dość Konstancyńskiej lalkowatości — *mutantur tempora* etc.

Feliks Boznański⁴⁵⁰ był reporterem, a kiedy Orzelski na swojej karteczce, skurczywszy indeks na piórze, jak Turek nogę na kulbace, zaczął pisać z zadziwieniem i rozweseleniem razem czytających mu przez ramię: „Kara śmierci”, Boznański zwrócił ku niemu krucyfiks i rzekł: „Na rany tego, pisz lepiej!”. Wtenczas powstał śmiech, jak pewnie nigdy w żadnym sądzie nie słyszano, a winowajcy nie otrzymali i połowy kary, na którą zasłużyli.

Nie tak uciesznie skończyła się sprawa w Lublinie, o której moim zwyczajem zacząłem mówić i nie skończyłem.

Jako reporter nie wotowałem⁴⁵¹ w sądzie, Bogu dzięki, a jednak przykre to dla mnie przypomnienie.

Kapral 13. pułku piechoty stojącego w Zamościu, wyszedł w nocy z ośmiu żołnierzami na łówkę kartofli. Wracając koło karczmy, pociągnięci wonią anyżu, pukają do drzwi, a gdy Żyd niegłupi otworzyć nie chciał, odbijają okiennicę siekierą, wślazą przez okno, piją do woli, a na końcu (tu sęć!) żądają pieniędzy. Dostało się każdemu, dobrze pamiętam, po 5 zł gr kilka.

Oskarżeni o kradzież z wylamaniem zamknięcia, czyli mówiąc po polsku, o rabunek, stanęli przed sądem. Winę kaprala powiększała ta okoliczność, że był zbiegiem rosyjskim, nie można go było za nowego żołnierza uważać, że podkomendnych namówił do marudy, że nareszcie postawił jednego na straży, nim się do karczmy zbliżył, co dowodziło wcześniej z namysłem chwycone przedsięwzięcie. Na jego zaś uniewinnienie można było powiedzieć, że wyszedł z wojska rosyjskiego, gdzie złodziejstwo jest piątym żywiołem, że był przesiąknięty, żeby się tak wyrazić, innym pojęciem cudzej własności, zwłaszcza

⁴⁴⁴pryncypalny (daw.) — główny, najważniejszy. [przypis edytorski]

⁴⁴⁵Zurowski, Józef — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1809 kapitan 17. pułku piechoty. [przypis edytorski]

⁴⁴⁶Pardon! pardon! (fr.) — Ulaskawienie, ulaskawienie! [przypis edytorski]

⁴⁴⁷Tomicki, Jan — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; żołnierz 6. pułku jazdy, od 1810 dowódca szwadronu. [przypis edytorski]

⁴⁴⁸Orzelski, Marcin — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1810 kapitan 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁴⁴⁹Brzozowski, Kazimierz — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; kapitan 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁴⁵⁰Boznański, Feliks — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1810 porucznik 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁴⁵¹wotować (daw.) — głosować. [przypis edytorski]

Sąd

Żołnierz, Kradzież, Sąd,
Kara

kartofli, niż to, jakiego teraz od niego wymagano, że nareszcie on, kapral, pamiętny słów Hipolita do Tezeusza: „*Ainsi que la vertu le crime a ses degrés*”⁴⁵² (co, *par parenthèse*, z przeproszeniem pana Rasyne⁴⁵³, jest nonsensem, bo występki kroczy po szczeblach, ale nie cnota), mógł być wnioskować z niej jaką pewnością, że i kara *a ses degrés*, a nie widząc w wojsku polskim pałek, nie mógł wierzyć, słuchając o karze śmierci. *Que la Charte soit une vérité*⁴⁵⁴.

Mniej jeszcze winnymi byli współoskarżeni, młodzi ludzie, nowi żołnierze, z równie pustym najczęściej żołądkiem, jak i kieszenią, bo płaca rzadko kiedy kapnęła. Dlatego też nielegalne wycieczki za żywnością bywały karane tylko na zaskarżenie uszkodzonego. Patrzano przez szpary, a każdy, jak ów dzban, nosił wodę, póki ucha stało.

Ksiązę Józef potwierdził wyrok pierwszego i wtórego sądu. Miał on wiele powodów do rozwinięcia całej surowości prawa. Wojskowość panowała w Księstwie Warszawskim żelaznym berłem. Mało znaczył obywatel, a jego własność jeszcze mniej. Pod rządem militarnym jeżeli obywatel więcej znaczy od konia szeregowego, za to o wiele mniej od każdego szeregowca. Nie dość kwaterunek napelniający dwory i zajezdne domy nieproszonymi gośćmi — nie dość rekwizycje otwierające spichlerze, a czasem obory i stajnie, jeszcze nikt nie był w stanie ustrzec od napaści swoich owoców w sadzie, swoich stert w polu. Do wszystkiego współka, częstokroć nawet i do... Pani zgadujesz, więc zamilczę. Po wsiach oficerowie, chcąc koncentrować swoje oddziały, wyłamywać kazali ściany, przerabiali na stajnie chłopskie stodoły. Ja sam w Soleckiej Woli cieszyłem się z moich rozporządzeń i przeistoczeń, nie pomyślawszy ani razu, czy nie niszczyć gospodarza, zajmując całe jego obejście. Wina to była właściwie starszych. Żołnierz rolnikowi zaglądał głęboko do garnka i do brogu⁴⁵⁵, a wszelki opór pociągał za sobą niebezpieczeństwo osobiste. Ekscesy żołnierskie powtarzały się często, coraz częściej. W Hrubieszowie obywatel z sąsiedztwa, Guzowski, dostał od ułanów obszerną etymologię⁴⁵⁶ swojego nazwiska... Natenczas pan Guzowski jak ów leśniczy... ale to inna historia... że zaś niedługa, więc powiem.

Oto tak było: Pewien leśniczy, przedwczesnym pochwycony patriotyzmem, w zielonej kurcie z siwymi barankami i w czapce z kutasem dosiadł żrebnej kobyły i widząc harcujących ułanów 3. pułku, przyłączył się do nich. Kiedy się związał, jak mógł najlepiej, jeden z wiarusów, czy krótkiego wzroku, czy podpity, czy nie mogąc wstrzymać zamacchu, czyli też nareszcie biorąc patriotę w nieznanym stroju za jakiego wicehuzara, walnął go w łeb drzewcem, a grotem... w udo ugodził... Wtenczas leśniczy, z tym uczuciem, z jakim Brutus⁴⁵⁷ pod Filipami⁴⁵⁸ wyrzekł: „Cnoto jesteś niczym!”, zawołał, chwytając się za część uszkodzoną: „A niech diabli biorą z taką Ojczyzną!...”

Otóż i pan Guzowski mógł być wykrzyknąć toż samo... i pewnie wykrzyknął, kiedy ściągnięty z bryczki wziął w skórę za to, że przed parą dniami złapał w swoim grochu kilku żołnierzy. Okropna zniewaga, straszna swawola, a jednak prawdę mówiąc, lubo winni zostali ukarani, nie wzbudzał ich występki między oficerami należytego oburzenia.

⁴⁵²*Ainsi que la vertu le crime a ses degrés* (fr.) — Tak jak zacność, i zbrodnia stopniami się piętrzy (cytat z tragedii Racine’a *Fedra*, akt IV scena 2, tłum. Tadeusz Boy-Żeleński). [przypis edytorski]

⁴⁵³*Rasyn* — spolszczone: Racine; *Jean Racine* (1639–1699): francuski poeta i dramaturg; autor m.in. *Andromachy* i *Fedry*. [przypis edytorski]

⁴⁵⁴*Que la Charte soit une vérité* (fr.) — Co w Karcie (Praw), to jest prawdą. [przypis edytorski]

⁴⁵⁵*bróg* — oparte na czterech słupach słomiane zadaszenie, pod którym składowano siano lub niewymłócone zboże. [przypis edytorski]

⁴⁵⁶*etymologia* — pochodzenie danego wyrazu; nauka zajmująca się pochodzeniem wyrazów. [przypis edytorski]

⁴⁵⁷*Brutus, Marek Juniusz* (85–42 p.n.e.) — rzymski polityk i dowódca wojskowy, zwolennik optymatów; potomek Lucjusza Juniusza Brutusa, przywódcy powstania zakończonym wypędzeniem ostatniego króla rzymskiego i ustanowieniem republiki; jeden z przywódców spisku przeciwko Juliuszowi Cezarowi i zabójców dyktatora; razem z Kasjuszem, innym przywódcą spisku, zebrał wojska i opanował prowincje wschodnie; po klęsce w bitwie pod Filipami popełnił samobójstwo. [przypis edytorski]

⁴⁵⁸*bitwa pod Filipami* (3–23 października 42 p.n.e.) — stoczona w pobliżu starożytnego miasta Filipi w Macedonii między wojskami triumwirów Oktawiana Augusta i Marka Antoniusza a armią republikańską dowodzoną przez przywódców spisku przeciw Cezarowi: Marka Juniusza Brutusa i Kasjusza Longinusa; w pierwszym starciu Antoniusz odniósł zwycięstwo nad Kasjuszem, który popełnił samobójstwo, a Brutus pokonał Oktawiana, ale wycofał się; w drugim starciu triumwirowie odnieśli całkowite zwycięstwo, a Brutus popełnił samobójstwo. [przypis edytorski]

Pod Warszawą zaś Kuszell⁴⁵⁹, kapitan huzarów, pijany, przeczuł metodę Prischnitza, kiedy szlachcica jadącego w dzień ciepły w futrze, kazał z futrem wciągnąć do Wisły, aby się z nim razem kąpał. W Chełmnie wobec oficera, a co więcej jednego z mnichów, kapral Czerkieski kapralowi Bilińskiemu dał ślub w zakrystii.

Inni pułkownicy, żyjąc w przyjaznych stosunkach z obywatelami, przytłumiali na miejscu zdarzające się wybryki swoich podkomendnych, ale pan Adam Potocki, jak to wyżej w historycznej nocie miałem honor powiedzieć, był szlafmycą. Miał żonę, a żona siostry... *supreme bon ton!*⁴⁶⁰ Elegancja wielka, fuma wielka, większe nawet niż dochody. Te damy, otoczone najświetniejszą młodzieżą ich towarzystwa lwowskiego przemienioną nagle w korpus oficerów 11. pułku, nie dbały o parafiańskie⁴⁶¹ znajomości. Traktowały z góry i cięży bez litości, co się nawinęło, do czego im nie brakło na ostrych żądełkach. Obywatelki zatem, jeżeli lubiły korpus oficerów, nie lubiły sztabu, obywatele zaś nie lubili ani sztabu, ani zbyt czasem grzecznych oficerów. Każda więc skarga szła prosto do ministra wojny, księcia Józefa.

W kilka dni po zawieszeniu broni, oddawszy depezę generałowi Fiszer w Krakowie, usłyszałem od niego ogromną burę. Łajał we mnie, skromnym podporuczniku, pułkownika i pułk cały. Ślusarz przewinił, a kowala powieszono. Zbity z terminu niespodziewaną, a mniej jeszcze zasłużoną naganą, zostałem potem w niwecz obrócony przycinkami oficerów w głównej kwaterze względem mniemanego dowództwa pani pułkownikowej, tak dalece, że już wtenczas chciałem z pułku wystąpić. Za wstawieniem się mego brata, którego zastałem w Krakowie, ofiarowano mi miejsce w mającym formować się pułku kirasjerów Stanisława Małachowskiego⁴⁶², ale wróciwszy do pułku, zakochałem się i zostałem na miejscu. Przestałem już jednak lubić swój mundur, co jest bardzo źle, i dlatego też później przeszedłem chętnie do 5. pułku strzelców konnych.

Idąc po nitce do kłębka, owa bura Fiszera była więc pierwszym powodem wszystkich nieprzyjemności, a raczej przykrości, których w dalszej mojej służbie wojskowej doznałem, a przeto i powodem do tej goryczy, co tak wcześniej zaczęła wsiąkać w duszę moją.

Prawdę mówiąc, nie brakło w naszym pułkowym sztabie dworujących intrygantów i kobiecego wpływu, ale by miała pani Adamowa rządzić pułkiem samowładnie, aby wydawała bony na poziomki, kurczęta albo śmietankę, to bajki wierutne, bezczelne. A jednak te bajki obiegały całą armię i pułk 11., po części może przez zawiść, bo żaden pułk tak świetnego nie miał korpusu oficerów, był powszechnie nielubionym⁴⁶³.

Wojsko polskie wówczas było piękne, świetne, pełne honoru i odwagi, ale jego życie młode, za obfite, za wiele fermentujących części zawierające, występowało często z krąwędzi obywatelskiego porządku. Nie brakło praw surowych, nie brakło i na zastosowaniu tychże, ale brakowało, że się tak wyrażę, policyjnej karności w szwadronach (zbyt trudnej wprawdzie, gdzie żołnierz niepłatny). Nie było szczebli kary i szczebli zastosowanych do ówczasowych okoliczności. Kara ociągła się często, aby w końcu uderzyć surowo, nad miarę. Bądź co bądź, przykład stawał się potrzebnym. Książę Józef potwierdził wyrok sądów wojskowych lubelskich w sprawie żołnierzy 13. pułku piechoty.

Nie spałem noc całą, trawiony dreszczą i gorączką na przemian. Rano wziąłem na siebie wielki mundur, na głowę czapkę z kitą i udałem się z wyrokiem do uwięzionych winowajców.

Więzienie, gdzie musiałem wstąpić, było takie, jakie sobie młodzież czytająca romanse zwykle wystawia. W części zachowanej opustoszałego jezuickiego klasztoru, po ciemnych

Więzienie

⁴⁵⁹ Kuszell, Antoni — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1811 kapitan 10. pułku huzarów. [przypis edytorski]

⁴⁶⁰ *suprême bon ton* (fr.) — najlepsze dobre maniery. [przypis edytorski]

⁴⁶¹ *parafiański* — związany z mieszkańcami wsi, pospolity, ograniczony, prowincjonalny. [przypis edytorski]

⁴⁶² *Małachowski, Stanisław* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1809 pułkownik 14. pułku kirasjerów. [przypis edytorski]

⁴⁶³ *pułk 11. (...) żaden pułk tak świetnego nie miał korpusu oficerów...* — Oficerowie pułku 11: pułkownik Adam Potocki, major Tański, szefowie: książę Wincenty Woroniecki i Tomicki, kapitanowie Starzeński, Wesołowski, Komorowski Franciszek, Korn, Szulimirski Anastazy, Karsznicki. Porucznicy i podporucznicy Aleksander Stadnicki z Boratyna, Jan i Seweryn Drohojowscy z Krukienic, Józef Baworowski z Smolanki, Modest Dulski, Ignacy Szumlański, Roman Załuski, Potulicki, Kossakowski, Boznańscy, Pietruski Józef, Henryk Zielonka, Maksymilian Chojecki, Augustyn Drojewski, Dąbrowski, Zagórski Wincenty, Nowicki Jakub, Beski, Czarnek, Kuźmiński. Kapitan adiutant major Twardowski, a po nim Smoleński. Kapitan płatnik Zwierzeński. Z samego początku szef Adam Bierzyński. Kapitan Aleksander Błędowski. [przypis autorski]

schodach, a raczej szczątkach schodów, między murami czarnymi wiekiem a mokrymi wilgocią, wszedłem do kurytarza, gdzie ni okien, ni stropu, a światło wciskało się tylko dziurami o dwa piętra wyższego dachu. W głębi kurytarza, w izbie sklepionej, silnymi kratami opatrzonej, stał na środku stół, na stole krucyfiks. Przy drzwiach dwóch grenadierów cicho usunęło w krzyż sparte karabiny, bo i ja cicho postępowiałem ku nim, jak gdybym się bał kogo obudzić, jak gdybym chciał stłumić złowieszczy odgłos mych kroków. W alkierzu na lewo pacierze mówiono.

Dopiero po przeczytaniu wyroku przeprowadzają więźnia w inne miejsce i księdza przywołują. Ja jednak tak zastałem, jak powiadam. Może z niedoświadczenia uchybiono zwykłym formalnościom.

W alkierzu na tapczanie siedział więzień, głowa na piersi zwieszona, ręce na kolanach złożone, obok niego kapucyn. Wstali obadwa. Mnie głosu zabrakło — ale i w całym gmachu jakby wszelki ruch zastygł — życie cofnęło się w serca — postawy były jak z kamienia. — „Przynoszę ci wyrok sądu” — odezwałem się nareszcie i lubo cicho przemówiłem, głos mój tak przykro się rozległ, że groźnie wkoło spojrziałem, jak gdybym chciał milczenie nakazać. „Przynoszę ci wyrok sądu” — powtórzyłem. — „Wiem, wiem, panie poruczniku... ale cóż ja tak wielkiego zrobiłem. Zlituj się nade mną. Ratuj mnie!” — Ukląkł, objął moje kolano i zaczął głośno płakać. — „Nie lękaj się — rzekłem. — Wiem, że dostaniesz pardon na placu... Jesteś na śmierć skazany”. — Potem rozwinąłem długi wyrok i tylko potwierdzenie ministra wojny przeczytałem. Bo każdy podobny słuchacz może powiedzieć jak książe Moskwy: „Na co tych frazesów, Michał Ney⁴⁶⁴ i garść prochu”. Preczytałem więc prędko i kazałem mu przynieść wódki. Stamtąd poszedłem do wąskiej, długiej izby na drugim końcu kurytarza, gdzie od kilku miesięcy reszta winowajców czekała wyroku. Tam z wybladłych i zarośniętych twarzy wytrzeszczone oczy wlepiły się we mnie, jakby własny słuch wyprzedzić chciały. Preczytałem: „Osiem lat więzienia w kajdanach”. Jeden tylko jęk odpowiedział, jęk głęboki, przeciągły, którego nie zapomnę, póki żyć będę.

Nazajutrz na placu przed Kapucynami, tam gdzie teraz pałac komisji wojewódzkiej, czyli raczej niestety gubernskiej⁴⁶⁵, odczytałem raz jeszcze wyrok z konia wobec oddziałów z różnych pułków zgromadzonych na tę okropną uroczystość. A gdy konia zwróciłem, huknęły wystrzały jakby jeden. Wyrok został spełniony.

Głodny za kartofle... biedny za pięć złotych!... Śmierć! Więzienie!... Konieczność! Konieczność konieczna wyparta zbiegiem okoliczności. Okoliczności zatem jak kostki... jak padną, taka liczba... Ale kostkami gracz ciska, a okolicznościami niewidoma⁴⁶⁶ ręka... i dopiero wtedy dowiadujemy się o grze, kiedy już za nią płacić trzeba.

Drugiego dnia po tej przeprawie byłem blady, nic nie jadłem... trzeciego byłem smutny, nic nie jadłem, a czwartego wieczór grałem u jenerałowej Kameneckiej w pan-tofla, jakubka i ciuciubabkę.

Ach, ciuciubabka! Któż z nas nie grał w ciuciubabkę? Bo któż nie był młodym? Ileż to w niej wspomnień, od kolebki prawie, swawoli, guzów, śmiechu i płaczu! W ciuciubabce byłem biegleszy niż niegdyś w gramatyce, niż potem w reporterstwie... i to o bardzo wiele. Ale ta biegłość wzbudzała oklaski, oklaski miłość własną, miłość własna zuchwalstwo, a zuchwalstwo ściągnęło katastrofę, o której przemilczyć nie mogę.

Co prawda, to prawda, byłem wspaniały, kiedy na środku salonu, z zawiązanymi oczyma, rozciągnąłem ramiona jak orzeł zawieszony w powietrzu, nim na poziome⁴⁶⁷ ptactwo uderzy... Cisza wokoło... ani mru mru... puszczam się nareszcie jak z procy... Szmer, krzyk, pisk przede mną i za mną — krzesła się wałą, a ja pędzę, gonię i chwytam... piec. Nic nie szkodzi — śmieście się!... Zwracam się niby na łyżwach, posuwisto, pochyło a szeroko ruszam w inną stronę. — „Okno!” — krzyczą... ja na prawo. — „Świece!” — wołają... ja na lewo. Potem nagle, niespodzianie, bo w tym sztuka, skręcam od prawego

Więzień, Kara

Zabawa

Zabawa

⁴⁶⁴Ney, Michel (1769–1815) — francuski żołnierz i dowódca, zrobił błyskotliwą karierę wojskową, walczył w obronie rewolucji francuskiej oraz w wojnach napoleońskich; marszałek Francji, diuk d'Elchingen, książe Moskwy; wspierał cesarza Napoleona w czasie studniowej kampanii w 1815, walczył pod Waterloo; po powrocie Ludwika XVIII na tron został osądzony za zdradę stanu i rozstrzelany. [przypis edytorski]

⁴⁶⁵guberski (daw.) — gubernialny, związany z gubernią. [przypis edytorski]

⁴⁶⁶niewidomy (daw.) — niewidoczny; niewidzialny. [przypis edytorski]

⁴⁶⁷poziomy (daw.) — przyziemny, pospolity. [przypis edytorski]

ku lewemu i jak gdybym kosę w trawie zapuszczał, macham w półkola, garnę spłoszoną zgrają... do kąta, do kąta... bliżej, coraz bliżej... aż nareszcie uchwycę w objęciu jaką kitajczkę⁴⁶⁸, jaki muszlinek⁴⁶⁹ — uchwycę i uścisknę — im słabsze, tym silniej...

Ale nie tu jeszcze mój tryumf. Ściganym będąc, wyzywać, dopuścić niebezpieczeństwo do samej ostateczności, a dopiero wtedy śmiałym skokiem albo zwrotem wymknąć się gładko, to było moim zadaniem, to zaletą posuniętą oklaskami, a nade wszystko uśmiechem panny Anieli, do najwyższego szczytu chwały.

Widok pomyślności jest przyjemnym, pomaga do strawności, jeżeli zawiść nie zawieje. Widok walki człowieka z przeciwnościami, czyli, jak mówią poeci, z nieprzyjaznym losem, jest podług tychże widokiem godnym bogów. Byłem tym widokiem jeśli nie bogów godnym, to godnym generała Kamienieckiego w peruce i nieco kulejącego i nieco jękającego się szefa sztabu. Ale każda walka ma, jak kij, dwa końce. Ślisko zawsze pod nogami. Im wyżej się stoi, tym ciężej się pada. Tak się ze mną stało.

Razu jednego ścigany od zawziętego przeciwnika, mego rywala, któremu nos ogromny wznosił na oczach przepaskę, byłem przyciśnięty, zamknięty w kącie, jak księżna Berry⁴⁷⁰ w kominie. Już czuję nie dym, lecz oddech wroga na mojej twarzy... Już poddać się trzeba... Ale nie... Schylam się, zginam w kłębek i horyzontalny ponad ziemię biorąc zapęd szalony, wysuwam się na środek. "Brawo! brawo!" — zagrzmiało wkoło, ale jeszcze nie przegrzmiało, kiedy tracąc równowagę... nie powiem: padam... bo to wyraz za słaby, ale rzucam, ciskam sobą pod fortepian, aż mi sto świeczek zaświeciło! Leżę jak długi... leżę i nie wstaję... bo czuję, że na lewym kolanie nie ciało, nie kość, ale sukno pękło.

W istocie rzeczy, przypadek ten względem świata był mało znaczącym i niekrzywdzącym mnie bynajmniej... I Salomon⁴⁷¹ jeżeli go nigdy nie doświadczył, to nie dlatego, że był mądry, ale dlatego, że spodni nie nosił. Nie nosił pewnie i znane przysłowie⁴⁷² jest jednym z najzuchwalszych anachronizmów. Względem świata nic nie szkodziło, ale względem mojej osoby nad miarę wiele, bo to były moje jedne i jedyne spodnie do wicmunduru, to jest do fraka.

Powinien bym może przeprosić, że używam wyrazu będącego pod klątwą w naszych salonach, jednak nie przeproszę, bo kasty uważam za śmieszność wszędzie, a tym bardziej w odzieży. Dlaczego suknie wierzchnie mają być coś szlachetniejszego od sukni spodnich? Dlaczego w rodzinie⁴⁷³ tych ostatnich rodzaj żeński cały honor pod siebie garnie? Mówię o spódnicach. Dlaczego nazwę jednej najpotrzebniejszej rzeczy wypędzać z języka, a w koniecznym razie szukać figur bez sensu, aby ją oznaczyć. Jak gdyby nazwa zmieniała istotę wspomnianego przedmiotu, jak gdyby na migi nie można wskazać coś nieprzyzwoitego. Zapewne, spodni nie wezmą za przedmiot ballady ani też je, jak Napoleon swoje „N”, wcielią w porządek architektoniczny, ani je umieszczą w pierścionku lub medalionie z napisem: „souvenir”⁴⁷⁴, ale mówiąc z francuskim satyrykiem:

*Je ne puis rien nommer, si ce n'est par son mon,
J'appelle un chat un chat, et Rolet un fripon.* ⁴⁷⁵

⁴⁶⁸kitajka — gładka, błyszcząca tkanina jedwabna, sprowadzana ze Wschodu (daw. *Kitaj* to Chiny). [przypis edytorski]

⁴⁶⁹muszlin (daw.) — muślin, lekka, przezroczysta tkanina o luźnym splocie. [przypis edytorski]

⁴⁷⁰Karolina Burbon-Sycylijska, księżna Berry (1798–1870) — żona Karola Ferdynanda, księcia Berry, syna króla Karola X; matka Henryka Pogrobowca (1820–1883), ostatniego potomka Ludwika XIV w prostej linii; w czerwcu 1832, podczas rządów Ludwika Filipa z bocznej linii orleańskiej, chcąc przywrócić władzę głównej linii Burbonów i zapewnić tron synowi, wywołała krótkie, nieudane powstanie w Wandei; po klęsce swoich zwolenników przez pięć miesięcy ukrywała się w domu znajomej w Nantes; zdradzona, po otoczeniu przez policję budynku, schroniła się w obszernej kryjówce za kominem, którą zmuszona była opuścić, kiedy nocujący w pokoju zandarmi rozpalili ogień, żeby się ogrzać. [przypis edytorski]

⁴⁷¹Salomon — biblijny król Izraela, słynny z mądrości. [przypis edytorski]

⁴⁷²spodni [Salomon] nie nosił (...) i znane przysłowie... — mowa o frazeologizmie: mądry jak Salomonowe portki (spodnie), oznaczającym: głupi. [przypis edytorski]

⁴⁷³familia (z łac.) — rodzina. [przypis edytorski]

⁴⁷⁴souvenir (fr.) — pamiątka. [przypis edytorski]

⁴⁷⁵*Je ne puis rien nommer, si ce n'est par son mon...* (fr.) — Nie mogę niczego nazwać inaczej niż jego nazwą, kota nazywam kotem, Roleta nicponiem (z wiersza francuskiego poety Nicolasa Boileau (1636–1711): *Satyry*, I, 57). [przypis edytorski]

A zatem spodnie nazywać będą spodnie... „Ach! fi! Nieprzyzwoitość!” — krzykną kongregantki⁴⁷⁶, za którymi wszelkie wspomnienie daleko już leży. Ależ, moje szanowne panie, chciejcie się zastanowić, że tam gdzie absencja jest nieprzyzwoitością, tam obecność musi być przyzwoitością i nazwać ją — hańbą być nie może.

Po tej krótkiej rozprawie, która aczkolwiek za rozprawami Towarzystwa Rolniczego Lwowskiego⁴⁷⁷ i trzewików nosić niegodna, ma jednak swoją zaletę, bo oczyścić usiłuje język z niepotrzebnych minoderii⁴⁷⁸, wracam do mojej szkody.

Naprawił ją wprawdzie misternym ścięciem krawiec Majorko tak dalece, że strój rzeźbiony służył mi jeszcze czas jakiś na wieczory niezbyt jaskrawo oświetlone, zwłaszcza że mój giermek zawsze świeżo atramentem bliznę zapuszczał, że pamiętałem pałasz trzymać wzdłuż nogi i że zawsze tyłem do światła starałem się stawać, ale rozerwane a sklezione nie trzyma się długo... nawet małżeństwo, a cóż dopiero!... Folgować więc zaczęły, na piękne, tak że koniec końców, obliczywszy i długi, musiałem konia sprzedać... bo łatwiej się obejść bez jednego konia, jak bez jednych spodni, a nie wiem, czy już powiedziałem, że byłem zawsze goły jak święty turecki.

W pułku jazdy zbyt ubranym, a rzadko kiedy płatnym, miałem z domu wszystkiego sto dwadzieścia dukatów rocznie. Kiedy nadeszła półroczna rata, spłaciwszy z niej dłużki, pożyczony nieco kolegom i potraktowawszy trochę, niewiele się zostawało. Było to właściwością owych czasów prawdziwego koleżeństwa, że nikt się nie troszczył, jeżeli grosza nie miał w kieszeni. Nikomu na myśl przyszło odmówić koledze obiadu, sukni, nawet butów w nagłej potrzebie.

O dwóch złotych przyjechałem do Lublina jako członek sądu wtórego, ale ledwie wyszedł na miasto, spotkałem kolegę, który po zwykłym przywitaniu zaraz zapytał: „A ty pewnie goły?” — „A jużci” — odpowiedziałem. — „Przychodźże do mnie na obiad”. — „Dobrze”. — Tym kolegą był Franciszek Komorowski⁴⁷⁹, najlepszy człowiek, ale najgorszy żołnierz. Będąc wujem pani Adamowej, został kapitanem od razu w pułku jej męża. Kiedy się rozgniewał na żołnierza, co się rzadko zdarzało, nazywał go Gamułą, nazwano go też i jego samego Gamułą. Żadnej komendy nigdy nie mógł pojąć. Stojąc odwrócony do frontu swojej kompanii, komenderował podług swojej ręki w prawo albo w lewo, dlatego kiedy zwrócił konia, kompania maszerowała prosto na dom, a on drogą w przeciwną stronę. Śmiano się z Gamuły, ale go lubiono, bo wszystkim się podzielił. Daj ci Boże niebo, poczciwy Komorowski, za twoje dobre serce, za twój barszcz i pieczeń, które lepiej smakowały niż później przysmaki Verego albo Beauvillego⁴⁸⁰. Ale i Gamuła nie spoczywał na pieniądzach i był znacznie niższy ode mnie, nie mógł więc pokryć mego deficytu. Zatem, obliczywszy nieodzowne potrzeby, konia trzeba było sprzedać. Kapitan Lemański z 3. pułku piechoty dobijał targu u Kowalewskiej, przy kielbaskach z kwaśnym sosem. Chytry piechur czytał w mojej myśli, a raczej kieszeni, bo zaciął się w cenie, jak się w mowie zaciął, i kupił tanio. Wątpię jednak, aby miał pociechę, bo to był koń dziwnego charakteru. Szpakowaty, duży, niezgrabny, szedł zwykle jako tako, ale czasem, kiedy jak mówi Rusin, *prystupyło do neho*⁴⁸¹, zadzierał głowę, jakby chciał gwiazdy na niebie liczyć śród południa i z największą flegmą kroczył przed siebie, niebacznym na wszelkie szarpanie albo razy swojego jeźdźcy, szedł stępo póty, póki nie walnął łbem w mur lub jakie drzewo, albo póki się nie potknął na rowie lub płocie i pyskiem ziemi nie uderzył. Znałem ja i ludzi podobnego charakteru. Nie zbłąkani ani pędzeni namiętnością, ale z wszelką zimną krwią, rozumując jak najpiękniej, a działając inaczej, idą pomimo napomnień przyjaciół drogą niewłaściwą, aż póki kozła nie wywróca. Trzeba przyznać, że mnóstwo skłonności

⁴⁷⁶*kongregantka* — członkini kongregacji, katolickiego zgromadzenia zakonnego, w którym składane są jedynie proste śluby. [przypis edytorski]

⁴⁷⁷*rozprawami Towarzystwa Rolniczego Lwowskiego* — mowa o publikacjach w piśmie „Rozprawy c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego”, wydawanym przez powstałe w 1845 stowarzyszenie, wspierające rozwój rolnictwa i przemysłu na terenie Galicji Wschodniej, którego Aleksander Fredro był członkiem i jednym z założycieli. [przypis edytorski]

⁴⁷⁸*minoderia* — wdzięczenie się, mizdrzenie się. [przypis edytorski]

⁴⁷⁹*Komorowski, Franciszek* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1809 kapitan 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁴⁸⁰*przysmaki Verego albo Beauvillego* — z najlepszych ówczesnych paryskich restauracji: Beauvillersa (zał. 1782) oraz Véry’ego (zał. 1805). [przypis edytorski]

⁴⁸¹*prystupyło do neho* (ukr.) — wstąpiło w niego. [przypis edytorski]

i narowów końskich napotyamy w ludziach. Nie jestże ten podobny do płochliwego konia, zwanego po niemiecku *Bodenscheu*? Wszystkiego się lęka, własnego cienia, ciągle w zimnym pocie trwogi, rzuca się często w bok z dobrej ścieżki w kałużę i nie dość, że sam się zabłoci, jeszcze drugich obryzga. Albo ten, co jak narowista szkapa nie chce z miejsca kroku zrobić, sam nie wie dlaczego. Albo ten, co zbyt drażliwy na najmniejsze dotknięcie, cofa się, cofa i cofa, choćby za nim i przepaść była. Ten, co wierzga i gryzie dlatego tylko, aby gryzł i wierzgał, więcej wprawdzie do osła albo do muła niż do konia podobny. Ten, co ledwie uczuje łagodną rękę, już ci na kiel bierze. Ten, który póty dobry, póki batog nad nim. Albo nareszcie i ten, co nie hamując swoich dobrych chęci potrzebną rozważą, ciągnie, dźwiga ciężar nad siły, co się nie ogląda na drugich, bo nie zgaduje, nie pojmuje innej natury, jak tę, którą czuje w sobie. Szlachetny szaleńcze! Smutny twój zawód, smutny koniec! Idącego naprzód ścigać będą kamienie zawiści, ustającego drwiny schłoszczą, upadłego oszczerstwo pogrzebie.

Ale kiedy mowa o koniach, powiedz, księżu proboszczu, albo ty, kochany doktorze, czy nosił was kiedy wierzchowiec, wzięwszy na kiel? Nie tak jak ów szpakowaty kapita- na Lemańskiego, ale na piękne, co się zowie, cwalem, co może wyskoczyć? — Nie — nigdy? — Szkoda, bo przyznalibyście mi niezawodnie, że gdyby najgenialniejszy człowiek dawniejszych albo nowszych czasów, Aleksander Wielki czy Napoleon, Mojżesz czy Marcin Luter siedział na unoszącym koniu, musiałby mieć arcygłupią minę, tak jak ja nieraz miałem, a szczególnie razu jednego w Warszawie. A to tak się stało:

Księżna jenerałowa Czartoryska wyjeżdżała z Warszawy do Puław. Całe jej towarzystwo odprowadzało ją do Wilanowa. Mężczyźni po największej części wojskowi, konno. Staś i Artur Potoccy, Franciszek Morawski, Skrzynecki, Krukowiecki, książę Konstanty Czartoryski, Raczyński Edward i Atanazy, Kicki, książę Sułkowski, Roźniecki, mój brat Maksymilian i wielu innych. Byłem wówczas w Warszawie na urlopie, swoich koni nie miałem. Maksymilian dał mi więc swoją klacz angielską — bodajby była nigdy polskiego owsa nie jadła! Nim jeszcze pojazdy ruszyły, ja, a raczej klacz moja już wpadła między przekupki pod Świętym Krzyżem. Gracko rozbiłem babski czworobok, nie ma co mówić. Krzyk, gwałt, kozły na prawo i na lewo, ale byłbym w końcu i siebie rozbił, gdyby jakiś przechodzący ulan nie był wariatką zatrzymał. Złowieszczy był to znak, trzeba było w domu zostać, jednak pojechałem. Przez Łazienki aż do Szolca szło nie bardzo gładko, ale przynajmniej uczciwie. Mojej angielski grzbiet zgarbiony, uszy po sobie położone, szyja ciągle pracująca, jak gdyby przydłużyć się chciała, oznajmiały niejaką wewnętrzną niespokojność, która powoli i mnie udzielać się zaczęła. A wtem... ni z tego, ni z owego, jak się nie kopnie!... Strzała, wiatr! Pędzi, jak gdyby zły duch przydujący na wszystkich lamikarkach angielskich ćwiczył jej boki. Trzymam, ciągnę, szarpie, a widząc, że wszystko nadaremnie, pochylam się naprzód i puszczam jej cugle. Udaję, że to nic... że ja tak chcę... że się spieszę. Ale próżne udawanie! Nikt, kogo koń unosi, nie zwiedzie drugich, że dobrowolnie pędzi. Jeno się spojrzysz na jego w tył podaną głowę — w tył podane łokcie — ruch ciała nierówny — oczy ciekawie patrzące, co tam będzie na drodze, czego spodziewać się należy, skoku albo dwakroć niebezpieczniejszego zatrzymania w miejscu — jenon się spojrzysz, mówię, a łatwo poznasz, że bezwładne indywiduum jest igrzyskiem szalonego losu, alias szkapy. Poznano pewnie i moje mimowolne wyścigi — ale cóż robić... Pędzę, Farys⁴⁸² nowy... Konnica z drogi... karety z drogi... a kiedy już wyminąłem wszystko, co się ruszało, moja Lady zatrzymała się i ja na niej. Jechałem kawał drogi naprzód całego konwoju, jak Kozak, co niegdyś w niebieskim kontusiku przodował sześciokonnej karecie Siemianowskiego, starosty korabiowskiego, z Koniuszek na sumę do Rudek. Jechałem powoli i po trosze kłamię, a po trosze poprawiałem, co mi się naruszyło w mym nagłym marszu. Ale nie tu koniec. Ledwie pierwszy pojazd równał się ze mną, moja angielska znowu w nogi i znowu stanęła. Tak pędząc i stając, jakby przy kalwaryjskich stacjach, dojechałem przecie Wilanowa, gdzie zsiadłem czym prędzej, aby do Puław nie zajechać. Jenerał Roźniecki, inspektor kawalerii, którego baliśmy się podówczas, jak się później bano Wielkiego Księcia albo jak się boi diabeł święconej wody, zbliżył się do mnie i zapytał: „Cóż to waćpan za sztuki pokazywałeś?” — „Nie mogłem konia zatrzymać” — odrzekłem cienkim głosem. — „Nie trzeba tego mówić — zawołał jenerał

Koń

Koń, Żołnierz

⁴⁸²Farys — jeździec arabski, bohater wiersza A. Mickiewicza, upajający się pełnią wolności. [przypis edytorski]

i postawił marsa⁴⁸³, w którym był mocniejszym niż w czymkolwiek innym — oficer kawalerii powinien być zawsze panem swego konia, inaczej koń oficerem, a oficer staje się koniem”. — Na ten komplement pomyślałem sobie i niejedno, ale nic nie powiedziałem. „Bo inne myśleć, a inne mówić”, rzekłby śp. wojewoda podolski⁴⁸⁴, mój antenat⁴⁸⁵.

Roźniecki był jenerałem inspektorem kawalerii, która tylko tradycyjny miała regulamin. Zachodziły więc czasem małe różnice między pułkami, tak w komendzie, jak i pomniejszych obrotach. Miał zatem zawsze pan inspektor, sam doskonały kawalerzysta, obszerne pole do poprawy i do nagany. Sadził⁴⁸⁶ się on na koncepta, z których nieraz i ten, co był napominany, musiał się roześmiać. Najwięcej to się zdarzało, kiedy kazał wystąpić oficerom w szereg do pokonnych obrotów. Konie dzielne, przyzwyczajone do ostrego zażycia, nie zawsze odpowiadały wymaganej dokładności. Powtarzane więc były w całej kawalerii koncepta Roźnieckiego i niemało śmiechu wzbudzały, bo przyznać trzeba, że były równie trafne, jak dowcipne, a wyrzeczone zawsze z najsurowszym marsem na czole. Nikt pewnie w armii nie byłby wówczas przeczuł jego haniebnego końca.

Wróciłem do Warszawy z dłuższym nosem, niż wyjechałem. — Dlaczego? — Bo mnie koń nosił. Ach, jakżeby mi się zdała owa twardousta angelka między Gotha i Eisenach! Niechby przydrwiwano, niechby jaki Roźniecki i przyciął dowcipnie, ja nie brodziłbym po błocie, bo między Gotha i Eisenach w czasie odwrotu wojska francuskiego spod Lipska było błoto. Strudzony, już nie skakałem z kamyka na kamyk, jak zrazu, ale szedłem środkiem drogi obok markietanki, z której rąk skromne lyknałem śniadanie. Szedłem ze wstydem w hurmie trainardów, których rój zwykły bezpośrednio poprzedzać ariergardę. Ich pstra, swarliwa, rozwlekła kolumna rozszerza się i niknie prawie, wstępując do wsi, jeżeli się jaka trafi na samej drodze. Każdy jak pszczoła, a raczej jak szerszeń, szuka, gdzieby mógł jeszcze swój dziób zapuścić, aby czego zaczerpnąć, a za zbliżeniem się bębnow albo wystrzałów kolumna wysuwa się ze wsi kończato i znowu jak leniwy strumień płynie dalej drogą.

Kiedy tak idziemy, *moitié promenant, moitié chassant*⁴⁸⁷, jakiś szmer, jakieś poruszenie od czoła wzdłuż, przechodzi. Słowo elektrycznej siły budzi i kurczy kolumnę w jedną dziesiątą część jej pierwotnej rozciągłości — tym słowem było: *Cosaques!* A raczej podług wymowy konskrypcjonistów⁴⁸⁸ francuskich: *Cousaques!*

Żołnierz francuski dzielny w boju, rzadko kiedy wypełnia rozkazy jako ślepa część całości, ale zawsze jak myślące indywiduum. Nikt nie zgadnie, w ilu francuskich tornistrach leży patent na pułkownika, jenerała albo i marszałka⁴⁸⁹. W armii francuskiej nie ma żołnierza, który by tak jak w rosyjskiej lub austriackiej uważał rangę oficerską za niepodobną⁴⁹⁰ do osiągnięcia. Ale ta sama indywidualność, chwalebna w boju, gdzie zwykle więcej dusza niż ręka zwycięża, staje się w obozie i w marszu, a zwłaszcza odwrotnym, trudną do ujęcia w karby dyscypliny zapewniającej trwałość szeregów. Wojsko francuskie trzeba, aby szło z boju w bój, inaczej rozplywa się, niknie, nie tyle w ogniu, ile przez ciągłe odstępowanie sztandaru w celu osobistej korzyści. Póki armia posuwa się naprzód, wlecze się za nią na parę mil wszcz chmura maruderów i trainardów, najczęściej demontowanych kawalerzystów na krajowych szkapach, wózkami albo i pieszo. Od czasu do czasu, przy przejściu jakiego miasta lub rzeki, wysłani oficerowie sztabowi zatrzymują taką kolumnę, porządkują i odsyłają do właściwych pułków. W Saksonii byłem świadkiem, jak sam Cesarz tym się zajął i przy sobie kazał z furgonów nową broń bezbronnym rozdawać.

W odwróceniu armii maruderzy, to jest żołnierze, którzy oddalają się bez pozwolenia, wpadają po największej części w ręce nieprzyjaciela. W Starej Gwardii maruda była karana

⁴⁸³ *mars* — groźna, wojownicza mina. [przypis edytorski]

⁴⁸⁴ *wojewoda podolski, mój antenat* — Andrzej Maksymilian Fredro (ok. 1620–1679), wojewoda podolski (od 1676), barokowy pisarz polityczny i wojskowy, nazywany polskim Tacytem. [przypis edytorski]

⁴⁸⁵ *antenat* (z łac.) — przodek. [przypis edytorski]

⁴⁸⁶ *sadzić się* — wysilać się, próbować się czymś popisać. [przypis edytorski]

⁴⁸⁷ *moitié promenant, moitié chassant* (fr.) — pół spacerując, pół polując. [przypis edytorski]

⁴⁸⁸ *konskrypcjonista* (daw., z łac.) — poborowy, mężczyzna podlegający poborowi do wojska. [przypis edytorski]

⁴⁸⁹ *w ilu francuskich tornistrach leży patent na pułkownika, jenerała albo i marszałka* — Napoleon Bonaparte mawiał: „Każdy francuski żołnierz nosi w swoim tornistrze buławę marszałka Francji”, co oznaczało, że do awansu nawet na najwyższe stopnie nie jest konieczne szlacheckie pochodzenie, jak niegdyś w armii królewskiej, lecz decydują o nim indywidualne zasługi. [przypis edytorski]

⁴⁹⁰ *niepodobny* (daw.) — nieprawdopodobny, niemożliwy. [przypis edytorski]

przewróceniem munduru do góry podszewką. Przy końcu, gdy już wszystko rozpręgać się zaczęło, widziałem ariergardę pułkową, jak strzelała do oddalających się grenadierów.

Dla Francuza Kozak jest najnieznośniejszy. Francuz mówi do Kozaka: „Daj mi zgotować moją zupę, bo bez zupy obejść się nie mogę, a potem bić się z tobą będę, póki zechcesz”. Kozak zaś odpowiada: „Bić się nie lubię i nie będę, ale nie dam ci ani jeść, ani spać, póty, póki strudzonego nie schwycę bez niebezpieczeństwa”. Francuz lekkomyślny, Kozak roztropny. Francuz nie dba i o życie, jeżeli je ciąglą strażą i ciągłym postem chronić trzeba. Kozak i trzy dni jeść nie będzie. Byle miał kawał chleba, nie stoi⁴⁹¹ o gotowaną strawę, wszystko zniesie, byle niebezpieczeństwa uniknąć. Francuz porzuca swoją kolumnę, idzie sam nie wie gdzie, ni którędy powróci. Kozak ma niepojęty talent orientowania się; nigdy nie zapaści się tam, skąd cofnąć się nie można. Uchodzącego trudno dogonić, bo pierwaj wyrachował, jak dalece zbliżyć się można. Nie przetniesz mu drogi, nie wpędzisz na bagna, bo choćby pierwszy raz był w jakim kraju, zgaduje ledwie nie psim instynktem ścieżki i przesmyki, których trzymać się należy. Śpiącego nikt nie zeszedł. Czujny jak żuraw. Nie ma on szlachetnej odwagi, nie ma wstydu tchórzostwa. Nie uderzy na nieprzyjaciela, jak tylko trzech na jednego. Na lufkę nie natrze za nic w świecie. Za pierwszym armaty wystrzałem niknie jak kamfora. Kozacy są niestrudzeni — na lekkich, wytrwałych, mało paszy i spoczynku potrzebujących koniach przenoszą się z wielką szybkością z miejsca na miejsce, aby się skupić i uderzyć niespodzianie na nieprzyjaciela, a zawsze w przeważającej liczbie. Pod Mirem⁴⁹² 1812 roku sześć pułków ułanów, 6000 koni, jak las proporców, zostało rozbitych przez Kozaków. Roźniecki chciał zrobić jakąś demonstrację większych sił, rozciągnął linię, a Kozacy wpadli z wszystkich stron, złamali, zwinęli w kłęb cały szyk przemądry, ścigali i brali, co chcieli. Jenerał Dwernicki powiadał mi, że raz na manewrach pod Warszawą Wielki Książę mówił do niego: „Żeby był Roźniecki tak manewrował pod Mirem, nie byłby dureń wziął w skórę”. Ledwie odjechał, przypada Roźniecki i pyta, co mówił Wielki Książę. Dwernicki powtórzył z opuszczeniem, rozumie się, epitetu. A na to Roźniecki: „Ten dureń rozumie, że w batalii to jak na manewrach”. — I ten miał rację, i tamten także.

Pod Rymanowem⁴⁹³ 1. pułk strzelców konnych Prebendowskiego⁴⁹⁴, jeden z najtęższych, obkoczony przez przemagającą liczbę Kozaków, stracił połowę ludzi. Nieszczęsny to był wstęp kampanii.

I przy wielkiej armii służba jazdy małymi oddziałami stawała się niemożliwą. Wszędzie hurma Kozaków. Dziesięciu na jednego. A cóż dopiero za Moskwą, gdzie pułki jazdy i po dwieście ludzi w szeregu ledwie liczyły, gdzie przy drodze żdźbła paszy nie było, gdzie o milę w bok, a czasem i więcej trzeba było wysłać, nie po siano, bo tego rzadko kto znalazł, ale po słomę, i to nieraz ze strzechy zdartą. Szła trzecia część pułku za furazem; z tej trzeciej części połowa tylko mogła go brać, bo druga połowa ucierała się z Kozakami. Częstokroć zatem oddział po furaz wysłany wracał z próżnymi rękoma, o kilku ludzi mniejszy, a zawsze słabszy w koniach. Dodawano później furazerom oddział piechoty.

Kawaleria francuska zawsze niepokojona, zawsze trafiająca na przeważające siły, musiała uwierzyć w nieprzebraną liczbę Kozaków, tak że na końcu w jednym dziesięciu widziała, że nazwisko Kozaki stało się wyobrażeniem nigdy niedosięgniętej i z wszystkich stron niespodziewanie, jakby z ziemi wyrastającej przemagającej siły. Dlatego z czasem Kozak stał się powszechnym straszidłem. W pamiętnym odwrocie z Moskwy Kozacy na lekkich koniach, nawykłych wraz z nimi do zimna i głodu, do śniegów i lodów, łatwą mieli sprawę z Francuzami rozłazącymi się swoim zwyczajem na wszystkie strony właśnie wtenczas, kiedy skoncentrowane tylko siły mogły odpierać większe niepokojenie niż

⁴⁹¹nie stać o coś (daw.) — nie dbać o coś. [przypis edytorski]

⁴⁹²bitwa pod Mirem (10 lipca 1812) — stoczona podczas inwazji napoleona na Rosję w pobliżu miasteczka Mir na Białorusi, przez dywizję polskiej kawalerii gen. Aleksandra Roźnieckiego, stanowiącą przednią straż francuskiego korpusu jazdy, a rosyjskim korpusem gen. Matwieja Płatowa; zła ocena sytuacji i atak na trzykrotnie liczniejszego przeciwnika przyniosły polskiej dywizji klęskę i ciężkie straty. [przypis edytorski]

⁴⁹³bitwa pod Romanowem (14 lipca 1812) — stoczona w pobliżu wsi Romanów, ok. 20 km od Miru na Białorusi, pomiędzy polskim 1. pułkiem strzelców konnych a kawalerią rosyjską; otoczony przez 5000 jeźdźców, polski oddział podjął nierówną walkę, w której stracił 300 żołnierzy, a jego dowódca, plk Przebendowski, dostał się do niewoli. [przypis edytorski]

⁴⁹⁴Przebendowski, *Konstanty* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1809 pułkownik 1. pułku strzelców konnych. [przypis edytorski]

nacisk nieprzyjaciela, a przeto czynić bezpieczniejszym i wygodniejszym marsz dzienny i nocny spoczynek.

W armii francuskiej, ze względu na jej własność i usposobienie, podzieliłbym kawalerię na trzy rodzaje. Kawaleria przedniej straży na wzór Kozaków, nic w niczym nie zmieniając, kawaleria liniowa i kawaleria tylnej straży, która by zbierała odłączających albo z tyłu wlekących się żołnierzy i formowała ich w oddziały. Te oddziały, nim by sposobność dozwoliła zwrócić je pułkom, robiłyby użyteczną służbę przy lazaretach i konwojach, a żołnierz, wiedząc, że nie będzie mógł samopas wędrować, trzymałby się ściślej swojego szeregu. Ile to trudu i szkody nie wyrządziło czasem pojawienie się kilku Kozaków między powózkami wlekącymi się za armią. Takie oddziały demontowanych kawalerzystów i pieszych maruderów czyniłyby podobne napaści zupełnie bezskutecznymi.

Wojsko francuskie, nieustraszone w boju, lękało się napaści kozackiej. Ta bojaźń, przechodząca czasem w paniczną trwogę, rozciągnęła się z 1812 roku i na późniejsze lata tej wojny. Okrzyk: „Nieprzyjacieli!” znaczył tyle co: „Do broni! Naprzód!” — Okrzyk: „Cousaques!” tyle co: „W nogi, kto może!”

Widziano jednego wpół zgłodniałego i chorego konskrypcjonistę francuskiego, na takiej samej jak on szkapie, kiedy wszelkich sił i sposobów używał, aby ją skłonić do przedszego chodu, bo miał do tego ważne powody. Tłukł wpół złamanymi ostrogami i pałaszem płazował i sam posuwał się na kulbace, jak gdyby sobą chciał naprzód popchnąć, i kłął płacziwie: „Sacrrr... sacrrree rosse!...” Ale wszystko na daremnie. Truchcika tylko mógł wydusić, a z tyłu za nim wrzawa coraz głośniejsza, bieda coraz bliższa. Nareszcie nieborak udaje się do ostatniego środka, do tego, który na nim największe robił wrażenie, chce nim konia zelektryzować — schyla się na kark, przybliża usta do ucha końskiego i krzyczy grubym głosem: „Cousaques! Cousaques!...” Ale koń zamiast dernąć⁴⁹⁵, nie czując już ostróg, stanął nagle, a Francuz przez łeb zleciał. Co się dalej stało, nie wiem.

Wszystko to, co miałem honor powiedzieć, tłumaczy, dlaczego między Gotha a Eisenach słowo „Cousaques!” wyrzeczone na czele, a dwakroć powtórzone z tyłu, skurczyło nagle, jak mówiłem, kolumnę trainardów, czyli po polsku mówiąc włóczęgów. Na górze po prawej stronie, blisko wierzchołka, stał w samej rzeczy oddział może dwudziestu Kozaków i patrzył na nas, jak patrzy kot ze strzechy na wróble, czekając sposobności rzucenia się na nie. Ale w naszej kolumnie były karabiny tu i ówdzie, a karabina Kozak decydowanie nie lubi — było nas i za wiele, gra niepewna. Ograniczyli się więc na obserwacji, konwojując nas wzdłuż drogi, a zawsze dalej, jak wystrzał mógł sięgnąć. Że zaś nikt nie mógł zgadnąć, czy za każdym pagórkem nie ma ich więcej, podróż nasza straciła wszelką swobodność. Nareszcie, kto idzie, dojść musi, jeżeli nie zagrzęźnie jak Skrzynecki, a więc i ja doszedłem do Eisenach, spocony, zablocony, w wykrzywionych butach i o jednej ostrodze. Biegnę czym prędzej do salonu służbowego. — „Mój płaszcz? Mój płaszcz biały?” — pytam, wołam — nikt nie widział, nikt nie słyszał. Płaszcz przepadł na hańbę rycerstwa sztabowego, a utrapienie moje.

Zdaje się, że w odwrocie z Moskwy powinienem był wykupić się hojnie od wszelkiego zimna na całe życie. Ale nie. Przeznaczenie jednych kwiatami, a mnie szronem obsypało. Mróz był zawsze prześladowcą moim, nieraz ścinał mi słodki napój, którym młodość częstowała. Nawet w moich dniach pięknych, nie w Aranjuez⁴⁹⁶, ale w Lublinie, marzłem na kwaterze pod Białym Koniem. Smutne tam przebudzenie, gdzie arabeski po szybach, a sople u drzwi, smutne przebudzenie, przykra toaleta, a cóż dopiero jaka bądź praca? Francuzi pletą o poetach, co gdzieś pod strychem grzali się własną fantazją. Ja takim zjawiskom nie wierzę. Zimno chwyta duszę pierwej niż ciało. W zimnej izbie nie ma mędrca.

Później w Wilnie w dużych, pokojach pustych, gdzie mnie ukrył pocziwy Michał Minejko, i śwędu nie było. Długie tam były dnie i nocy moje. A teraz w Eisenach tracę płaszcz i znowu staję oko w oko z moim wrogiem, z zimnem.

Można sobie wystawić, w jakim humorze wyszedłem ze salonu, i kiedy klnę różnymi językami, spotykam Onufrego. Wtedy, wyznaję ze wstydem, wyznaję ze szczerym żalem,

⁴⁹⁵ *dernać* (daw.) — uciec, umknąć. [przypis edytorski]

⁴⁹⁶ *Aranjuez* — miasto w środkowej Hiszpanii, letnia rezydencja królów hiszpańskich ze wspaniałymi ogrodami pałacowymi ozdobionymi dziesiątkami fontann i rzeźb; tu: chwile przyjemności, pobytu w miłym, luksusowym miejscu. [przypis edytorski]

uderzyłem niewinnego, uderzyłem mocno pomimo przekonania, że on nie mógł czekać na mnie z końmi w Gotha, że nie on winien, iż zaspiałem w niemieckich puchach, że pieszko podróżowałem i że płaszcz straciłem. Trzeba było zemścić się, zemściłem się na niewinnym. Wiercie mi, moi państwo, że tej czynności przebaczyć sobie nie mogę.

Zła to zawsze sprawa słabszego z mocniejszym. I nie każdy mocniejszy, tak jak ja w tym razie, wyrzuca sobie popełnioną niesprawiedliwość. A choćby ją sobie i wyrzucał, czyliż jego żal, jego zgryzota sumienia zagoi ranę, którą w drugim sercu wyzarła zjadliwa trucizna niesprawiedliwości? Przejdźmy myślą nasze życie; wszystkie w nim zawarte cierpienia przeszły w mniej więcej żalodne wspomnienia, ale niesprawiedliwość doznana choćby to w dzieciennym wieku, choćby za fraszką, pozostaje zawsze świeżą boleścią, zawsze zarodem goryczy, która się rozlewa przy każdej sposobności. Jest ona w duszy jak owa plama wilgoci na murze, trwa ciągle, lubo nikt nie wie, kiedy i skąd uzbierały się krople, co ją utworzyły. Są niesprawiedliwości, które na nas spadają jak piorun, jak owe uderzenie Onufrego, od osoby do osoby, ale są i niesprawiedliwości ciągle, powoli nas otaczające, niesprawiedliwości, które jakiś fatalizm zamknięty w naszej indywidualności zdaje się ściągać na nas.

Ileż to razy dysekowałem⁴⁹⁷ moralnie sam siebie, porównywałem z drugimi, starałem się dociec, dlaczego zawsze od wszystkich prawie źle byłem rozumiany. Każde moje słowo najprostsze, najwyraźniejsze w najobojętniejszej rozmowie, przybierało w drugiego pojęciu znaczenie inne, jak miało w istocie, a zawsze cierpkie, zawsze ubliżające. Listy moje, zwykle niedbale pisane, stawały się dla mnie powodem niejednej głębokiej boleści, bo podpadały rozbiorowi jakby jakie enigmatyczne zadania, tłumaczono je, a zawsze na złe, nigdy na dobre. A jednak wadą moją jest i było, że głośno myślę, że zdanie moje otwarcie powiadam, ale zawsze więcej, by je poddać dyskusji, niż żeby nim wyrokować. Otwartości świat nie pojmuje tylko u głupiego, u rozumnego zaś bierze zawsze za dobrze wyrachowaną larwę⁴⁹⁸. Wyrzec się wdzięczności można, każdy nawet rozsądny człowiek powinien jej unikać. Urazę przebaczyć można, nawet zapomnieć. Ale zawsze, nieustannie, najczystsze zamiary, najgorliwsze usługi, najniewinniejsze słowa widzieć przekręcone, w truciznę zmienione i nie być w stanie wyszukać w sobie przyczyny, to musi koniec końców obudzić wiarę w jakiś niezłomny fatalizm. To może odtrącić od tego świata, który mnie nie chce. Mało, mało trzech murów między mną a ludźmi, abym mógł używać tej spokojności, która jest jedynym moim celem, tego szczęścia, którym mnie Bóg w domowym zakresie obdarzył. Połamałem moje pióro autorskie, nie, jak mniemano, dla równie złego jak głupiego artykułu *bezimiennie* ogłoszonego, bo autor przedał się obcej nieprzyjaźni, i to nieprzyjaźni za przyjaźń, za ważną nawet usługę. Porzuciłem urząd, gdzie moja miłość własna mogła była ulec chęci ścigania za popularnością. Staralem się, jednym słowem, zostać i zostałem głupim dla świata. Ukryłem się w cieniu głupoty przed cięciem, a jeszcze nieznośniejszym brzękiem człowieczych komarów, trutniów i bąków — a jednak i w tym gęstym cieniu nie mogę uniknąć zetknięcia się ze światem, które staje się zawsze dla mnie dotknięciem elektrycznego druta — przykrym, a często i bolesnym. Oskarżać świat cały — szaleństwo, oskarżać siebie — niesłuszność. Dalej więc, milcząc i nie myśląc, dalej po ostrej drodze, wypchnięty pielgrzymie! Każdy dojdzie kiedyś do swego Eisenach, ale czy płaszcz znajdzie, to wielkie pytanie.

Skończyłem smutną historię mojego białego płaszcza. A teraz powiem, jak podobnoś przyrzekłem, co się działo w Galicji 1809 roku.

Znał kto z waćpaństwa dobrodziejstwa pana Stecewicza? — Nie? — Szkoda... Był to dobry człowiek, miał wzrost ogromny, nos duży, rzadkiej wielkości nogi, koszulę zawsze brudną i część ubioru nieodzownie potrzebną zawsze podartą. Dlatego zapinał surdut aż pod szyję i siadał wąsko. Był on dyrektorem alias pedagogiem moich młodszych braci. Teraz już dyrektorów nie ma, sami guwernerowie⁴⁹⁹, ale onego czasu pan Stecewicz był dyrektorem, guwernerem zaś pan Plachetko, na drugi zawód w domu naszym. Dwie osobliwości łączył on w sobie, pierwsza, że był guwernerem Polakiem w owym czasie zatapiającej nas francuszczyzny, a druga, że brodę golił bez zwierciadła. Poważna to była

⁴⁹⁷dysekować (z łac.) — przeprowadzać sekcję, rozcinać ciało w celach badawczych; przen.: badać drobiazgowo. [przypis edytorski]

⁴⁹⁸larwa (daw.) — maska. [przypis edytorski]

⁴⁹⁹guwerner — prywatny nauczyciel i wychowawca domowy. [przypis edytorski]

figura pan Płachetko, ale można było o nim powiedzieć, przekręcając znane przysłowie: „Nie tak mądry, jak się zdaje”. Boską to były plagą owe guwernery, chodzące wszechnice⁵⁰⁰. Guwerner dawniej brał obowiązek kształcenia duszy i ciała. Uczenia przy tym kilku języków, wszystkich wiadomości i niektórych innych. Udzielał często nauki muzyki i rysunku, a co najdziwniejsza, że czasem sam mało co umiał. Z rozbiorem Ojczyzny zamknęły się narodowi polskiemu właściwe mu rodzinne szkoły. Powstały obcym językiem uczące obczyzny. Kto tylko był w stanie, wychowywał dzieci w domu, do czego stali się wielce pomocnymi emigranci francuscy. Ale ci emigranci, nieszczęściem jedynie w pedagogów zmienieni, niewiele więcej uczyć mogli jak własnego języka. Niereligijność, która kraj nasz zawiąła od zachodu, wychowaniu w duchownych zakładach zrobiła koniec. Pod edukacyjnym panowaniem francuskich guwernerów nie tylko, że się gruntowna a do potrzeb kraju stosowna oświata cofnęła, ale, co gorzej, wychowanie młodzieży i nadal fałszywy wzięło kierunek. Najbardziej szkodliwym, moim zdaniem, stało się zaszczepienie możliwości domowego wychowania, które dotąd silne jeszcze niestety rozkłada konary. Nauczyciele owi cudzoziemcy uczyli, co umieli i czego nie umieli, ale bez żadnego systemu. Dlatego każda zmiana guwenera była zmianą sposobu i porządku w naukach. Każde nowe ich absolutne panowanie zaczynało się od najłatwiejszego, to jest od potępienia wszystkiego, co jego poprzednik założył.

Moim pierwszym autokratą umysłowym był Hekel, Szwajcar o łbie kędzierzawym i kabłąkowych nogach. Szlufował kamienie, łapał ptaszki, nietęgo uczył, ale tęgo ciągnął za uszy. Lubo często nazywał mnie Sztokfiszem, powiem, niepomny urazy, że o ile sobie przypominam, był to człowiek światły, przy tym i muzyk niezły. Po nim nastąpił pan Płachetko, o tym już wyżej. Na koniec, trochę już za późno, zwrócono się do trybu szkolnego i berło przeszło w ręce pana Trawińskiego. Obfita w zdarzenia i przemiany, acz niestety krótka jego historia. Z pedagoga, w całym znaczeniu tego słowa, stał się nagle dziwaczno wykwinnym elegantem. Z eleganta został żołnierzem w wojsku polskim 1807 roku. Przeszedł z pułku *chevauxlegerów* gwardii do 7. podobno pułku Legii Nadwiślańskiej, będącego wówczas w Hiszpanii. Tam awansował na kapitana i zebrał sobie nieco pieniędzy. Ostatni raz widziałem go w Paryżu po abdykacji cesarza Napoleona. Dał nam śniadanie *au Rocher de Cancale*⁵⁰¹ i pożyczył pieniędzy. Wróciwszy do kraju, wziął dzierżawę pod Tarnowem. Tam został od swoich służących zamordowany, tak jak król angielski.

Za młodym jeszcze byłem, abym był mógł z Maksymilianem, Sewerynem i Trawińskim umknąć do Warszawy, przeszedłem więc z młodszymi braćmi, Julianem, Henrykiem i Edwardem, pod powtórne panowanie pana Płachetki jako guwenera i dyrektora pana Stecewicza. Pierwszy miał uczyć po francusku, muzyki, przyzwoitości, obyczajności etc., etc. Drugi zaś kontynuować rozpoczęte przez pana Trawińskiego nauki szkolnym trybem prywatnie, których egzamina w domu zawsze kosztowały parę fasek⁵⁰² masła. O Płachetko! niech ci Bóg, przed którym już stoisz, przebaczy, ale ja nie mogę, żeś mój czas najpiękniejszy od 1807 do 1809 zabił, zamordował bez litości. Książki w rękę nie wzięłem. Jeżeli czytał, to romanse. Mój ojciec zajęty interesami, a szczególnie fabryką żelaza, którą założył w Ciśnie, rzadko bawił w domu. Nie mógł więcej dla dzieci zrobić, jak do ogólnego dozoru wziąć guwenera, a do szkolnych nauk dyrektora. Odpowiedzialność więc cała ciążyła na panu Płachetce. Pan Płachetko nic nie robił, nie robiłem i ja nic. Polowałem, jeździłem konno. Wtem nagle, nie pamiętam, z jakich powodów, chwyciłem pióro i.... napisałem komedię pod tytułem *Strach przestraszony*.

Jeżeliby kto znalazł książkę *in octavo*⁵⁰³, w skórkę oprawną, w której pierwsza połowa wycięta, bo ta książka była kiedyś rejestrem, a druga zachwyca oczy tytułem: „Strach przestraszony, komedia w jednym akcie” — niech ją wróci memu potomstwu, bo to jest moje dzieło. Ale daremne wezwanie! Próżne nadzieje! Przepadł drogi rękopis, jak przepada skarb niejeden w wirze ludzkiej ciemnoty.

⁵⁰⁰*wszechnica* — uczelnia, uniwersytet. [przypis edytorski]

⁵⁰¹*Au Rocher de Cancale* — restauracja w Paryżu, bardzo popularna w XIX w. [przypis edytorski]

⁵⁰²*fása* (daw.) — drewniane naczynie z klepek spiętych obręczami; kształtem przypominało beczkę, posiadało jednak tylko jedno dno w szerszym końcu, na którym stało pionowo. [przypis edytorski]

⁵⁰³*in octavo* (łac.: w ósemce) — dawny format książki wielkości 1/8 arkusza papieru; obecnie określenie książek mających typowy współczesny rozmiar: ok. 20–25 cm wysokości. [przypis edytorski]

Nie mogę wstrzymać się i muszę wam, kochani, a zwłaszcza cierpliwi moi słuchacze, opowiedzieć treść tej krótkiej, ale pięknej komedii. Aby jednak stała się zrozumiałą, należy cofnąć się nieco i rzucić okiem w nasze zwyczaje domowe.

Był więc zwyczaj, że co niedzieli dzieci wyprawiały bal, tak zwał się bankiet, na który otrzymywały prócz codziennych jabłek, trochę suszonych śliwek i wiszni, trochę rodzenków i migdałów i kawałek cukru. Mój brat Seweryn, szef szwadronu gwardii (nie wówczas, ale później) jako najstarszy⁵⁰⁴, przywłaszczył sobie *iure fortioris*⁵⁰⁵ zazdrozczony urząd kuchmistrza. On siekał, skrobał, nadziewał śliwki rodzenkami a rodzenki migdałami, kiedy tymczasem młodsze rodzeństwo, obsiadłszy mały stoliczek zastawiony cynowymi talerzykami, czekało niecierpliwie pierwszego dania. Nareszcie, gdy nadeszła chwila pożądana, półmiski wypróżniały⁵⁰⁶ się w mgnieniu oka, nie bez zatargów i nie bez pokrzywdzenia najmłodszych, pomimo reklamacji piastunek. Często też kończyło się na płaczu i dopiero cała śliwka wpakowana w gębę wzięła z sobą ostatnią łzę sunącą się po nosie. Czasem i bunt powstał; rzucano się na surowe kuchenne materiały — a gdy kuchmistrz nie mógł ich już obronić, rozdawał szturchańce i ciągnął za nosy, ale rodzenki osładzały wszystko.

Mój brat Seweryn, o cztery lata starszy ode mnie, był do swoich lat trzynastu dokładnym egzemplarzem (tak we Lwowie nazwanego) lamparta⁵⁰⁷. Swawolny, nieposłuszny, zawsze w zdeptanych trzewikach i podartej czapce, którą uczył psy aportować, był dla guwenera prawdziwą plagą. Szczególnie miał upodobanie szcuć świnie psami i nieraz Cusin, ówczesny guwerner, Francuz, przyprowadzał go za ucho z tego polowania do lekcji i za karę przywiązywał sznurem do stołu. Z tego powodu napisał Seweryn komedię, której osoby były: Cusin, Sewercio, Burda (kundys) i Świnia. Tak to talent dramatyczny w naszym rodzie parł się w górę wszystkimi porami. Seweryn uczył się lepiej ode mnie, ale ja byłem poważniejszy... nigdy nie byłem dzieckiem. Dlatego mnie zwano Staruszkciem. Ale któż by mógł później odgadnąć tego swawolnego Sewercia w naszym poczciwym, kochanym Sewerynie, grubym, poważnym obywatelu, zawołanym gospodarzu, a którego humor skłonniejszy był do smutku niż do wesołości.

Otóż wracając do rzeczy: taki bal dziecienny był treścią mojej sztuki. Osoby były: Pan... zapewne Cnotliwski, ale nie pamiętam, równie jak nazwiska synka i córeczki Pana Cnotliwskiego — Michał lokaj — i Szafarka. Rzecz się zaczyna: Pana nie ma w domu, dzieci narzekają, że niedziela przejdzie bez balu. Michał obiecuje im dostać śliwek, rodzenków itd. Ubiera się w prześcieradło, jak to zwykle wystawiają duchów, i idzie do spiżarni straszyć Szafarkę. Szafarka przestraszona kryje głowę w beczkę z mąką, Michał ładuje kieszenie nie tyle dla dzieci, ile właściwie dla siebie. A wtem... otwierają się drzwi... wchodzi Pan... Kolej na Stracha przestraszyć się... Michał kryje głowę w drugą beczkę. Rozwiązanie następuje prędkie i jasne, zamknięte nareszcie sensem moralnym.

Widzicie więc, moi państwo, że komedia nie była bez planu i pewnie byłaby i nie bez efektu scenicznego, gdyby była przedstawiona w teatrze. Szkoda!

Był w naszym domu nauczyciel muzyki, Mikołaj Matłowski... poczciwy, dobry Matłowski... Dziwną miał zaletę, mógł kilka godzin siedzieć wyprostowany na jednym miejscu i nic nie mówić i nic nie robić, jak tylko od czasu do czasu *zażyć* tabaki i utrzeć nosa w kraciatą chustkę z wymaganym rozgłosem. Jego wybrałem na słuchacza tym śmielej, że obawa, która mnie w ciągu całego życia nie odstępowała, abym kogo nie znudził, nie mogła względem niego mieć miejsca, bo w niczym nie naruszałem jego moralnej i fizycznej nieruchomości. Poczciwy Matłowski uśmieł się serdecznie z konceptów Michała. Pokochałem go za to jeszcze więcej, niż go kochałem, i odwziewając jego pochwały, przestałem brać od niego lekcje na fortepianie. Niemały z niego zdjąłem ciężar. Cztery lata uczyłem się i nigdy zrozumieć nie mogłem, czego właściwie żądają ode mnie. Przy lekcjach zawsze nogami dzwoniłem, oczywiście nie w takt i nieustannie wciągałem nosem, *vulgo* siąkałem, co jest niezawodną oznaką słabego usposobienia ucznia i powinno zwracać uwagę rodziców. Jeżeli podrostek mocno siąka przy muzyce — nie tracić czasu.

⁵⁰⁴Mój brat Seweryn (...) jako najstarszy — Maksymilian bawił wówczas w Puławach. [przypis autorski]

⁵⁰⁵*iure fortioris* (łac.) — prawem silniejszego. [przypis edytorski]

⁵⁰⁶wypróżniać (daw.) — opróżniać. [przypis edytorski]

⁵⁰⁷lampart (daw. reg.) — urwis, łobuz. [przypis edytorski]

Czasem zły muzyk bywa dobrym jurystą⁵⁰⁸. Jeżeli zaś sięga i nad kodeksem, czym prędzej dajcie mu ołówki, może będzie malarzem. Ale jeżeli zawsze i przy każdej nauce sięga i sięga — to hebes⁵⁰⁹, jak Bóg Bogiem. *Scientia*⁵¹⁰ nic z niego mieć nie będzie. Niech się czepia dworów.

Śmiech Matłowskiego ochrzcił mnie na autora. Przy tej sposobności muszę zrobić uwagę, że sposób najdziwniejszy podobania się — jest łatwość śmiechu. Śmiech jest nieudaną aprobatą konceptu... a aprobaty któż nie lubi?!

Sukces nadzwyczajny mojej komedii zawrócił mi głowę, wziąłem się do tragedii. Ale ta ograniczyła się na tytule wielkimi literami napisanym: „Rzeź Pragi” i na spisie osób, na czele których, jak łatwo zgadnąć, stali Suworow⁵¹¹, Zajączek i generał Jasiński⁵¹². Zdaje mi się nawet, że zacząłem pierwszy wiersz pierwszej sceny wyrazami: „O Ty! co...” albo: „O Ty! który...”, co zawsze wielki efekt robi w stylu poważnym tak, jak inwokacje w kazaniach, które budzą wszystkie uśpione baby do ryczącego westchnienia, albo jak w teatrze owe oklepane sentencje o cnocie, honorze, miłości ojczyzny. Bo trzeba wiedzieć, że nigdzie nie ma tyłu czcicieli cnoty, ile w teatrze, lubo w zamęcie owych szlachetnych uniesień najwięcej ginie chustek i zegarków.

Ale jeżeli zostałem dramaturgiem bez żadnego wyraźnego powodu, nie tak się ma co do poezji. Okolicznościami bowiem pchnięty dosiadłem Pegaza⁵¹³. Długo już przemyślałem, jak to opowiedzieć, bo to działo się w wojsku, a koszary nie salon. Ale historia jest historią, ma swoje żelazne prawa, z których wyłamać się nie zawsze można. Będę jednak starał się, bądźcie, panie, pewne, omglic, ile możliwości, wszelką szorstkość przedmiotu. A więc do rzeczy.

W Krasnym Stawie mieszkalem razem z podporucznikiem Jakubem Nowickim⁵¹⁴, który miał służącego Franciszka. Razu jednego wziąłem wstępny bojem (*necessitas frangit legem*⁵¹⁵) pewną nieodzowną, acz tylko płócienną część ubioru, którą to słońce nie zwykło oglądać. Kiedy zaś kolega uporczywie upominał się o zwrot swojej własności, napisałem wierszyk pod tytułem: *Żale Jakuba nad utratą g..i.* Zwrotki kończyły się powtórzeniem: „Franciszku! Gdzież g... i moje?”. Ta poezja zrobiła w pułku furorę. Ale jeden z kolegów, Dąbrowski⁵¹⁶ (zginął pod Możajskiem) wziął mnie na stronę i zwrócił moją uwagę, że w kilku wierszach nie ma średniówki. — „Średniówka?... Co to średniówka?” — zapytałem. Dąbrowski wytłumaczył i to była pierwsza oraz jedyna nauka rymotwórstwa, którą w życiu otrzymałem.

Uzbrojony w średniówkę, rzuciłem w świat parę kawałków, których tytułu powtórzyć nie mogę, a których sława przeszła krańce nawet pułku.

Później we Francji spróbowałem rodzaju uczuciowego — napisałem do Ludwika Jelskiego⁵¹⁷ ładny wierszyk zaczynający się:

Miłość jest równie
Bujna topoli.
Wzrasta gwałtownie
Na miękkiej roli.

⁵⁰⁸*jurysta* (daw. z łac.) — prawnik. [przypis edytorski]

⁵⁰⁹*hebes* (łac.) — tępy, ograniczony, tuman. [przypis edytorski]

⁵¹⁰*scientia* (łac.) — wiedza, nauka. [przypis edytorski]

⁵¹¹*Suworow, Aleksandr Wasiljewicz* (1729–1800) — głównodowodzący (generalissimus) armii carskiej, wybitny wódz i teoretyk wojskowości; walczył przeciw konfederacji barskiej, wykazał się umiejętnościami taktycznymi podczas wojen rosyjsko-tureckich, walnie przyczynił się do zwycięstwa Rosji nad wojskami insurekcji kościuszkowskiej (odpowiedzialny za rzeź ludności Pragi podczas szturm na Warszawę 4 XI 1774), pozostał w Polsce jako dowódca wojsk okupacyjnych; brał również udział w walkach drugiej koalicji antyfrancuskiej z rewolucyjną Francją. [przypis edytorski]

⁵¹²*Jasiński, Jakub* (1761–1794) — generał insurekcji kościuszkowskiej, dowodził powstaniem w Wilnie; zginął podczas Rzezi Pragi 4 listopada 1794, broniąc Warszawy przed wojskami Suworowa. [przypis edytorski]

⁵¹³*Pegaz* (mit. gr.) — skrzydlaty koń, symbol natchnienia poetyckiego i malarzkiego. [przypis edytorski]

⁵¹⁴*Nowicki, Jakub* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1809 podporucznik 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁵¹⁵*necessitas frangit legem* (łac.) — konieczność łamie prawa. [przypis edytorski]

⁵¹⁶*Dąbrowski, Wincenty* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1811 porucznik 11. pułku ułanów. [przypis edytorski]

⁵¹⁷*Jelski, Ludwik* — polski wojskowy epoki wojen napoleońskich; od 1813 kapitan 16. pułku piechoty; przyjaciel Aleksandra Fredry. [przypis edytorski]

Ale kiedy razu jednego zacząłem deklamować w gronie kolegów, jeden z nich, gbur nieokrzesany, dodał zaraz do mego pierwszego wiersza „Miłość jest równie” — swój rym arcynieczysty, co mnie tak zbiło z terminu, że na długi czas dostałem wstrętu do uczuciowego rodzaju.

W roku 1807–1808 mieszkaliśmy we Lwowie u Judki na rogu ulicy Sykstuskiej. Niczego się nie uczyłem wyjąwszy fechtunku, tańcu i ekwitacji⁵¹⁸, co mnie jednak nie wprostowało, bo się zawsze pochyło trzymałem. Zacząłem wprawdzie i lekcje matematyki, ale za trzecią dostałem febrę⁵¹⁹. Z Ignacym Konarskim jeździliśmy konno — było nas wszędzie pełno. Lansadowaliśmy⁵²⁰ najczęściej pod oknami panieńskich konwiktów⁵²¹, a gdy panien nie było w oknie, jeden z nas krzyknął: „Gwałt! gwałt!...”, co do okien ściągnąć musiało.

Złożywszy na stronę miłość własną, muszę wyznać, że byłem wówczas dość pocieszoną figurką, zwłaszcza gdy przy końcu 1808 roku pozwolono mi w świat wchodzić po trosze. Oddawaliśmy wizyty i nikt nam nie powiedział: „A do książki smarkacze!”. Pamiętam siebie bardzo dokładnie i jeżeli chcecie wiedzieć, jakim byłem, proszę słuchać. Łeb rudy w loki, jak w zawijane zrazy, zafryzowany, mocno pudrem przykryty, frak brązowy z czarnym aksamitnym kołnierzem i dużymi, żółtymi guzikami, spodnie jasne, dość przestronne, jak była moda, i buty węgierskie, a czasem buty po kolana z dwunastocalowymi sztylpami⁵²². Przy zegarku siedem pieczętek rzeszowskiej roboty, w ręku laseczka z kobuzią główką.

Nadszedł rok 1809. W naukach żadnej zmiany, przybył tylko rysunek, do którego miałem niejakię usposobienie i taniec. Taniec szczególnie mocno mnie zajął, bo w tych czasach pojawiły się we Lwowie kadryle francuskie, czyli jak zwano kontredanse, które nie tańczono tak jak dzisiaj, chodząc prawie, ale tańczono sztucznie, baletniczo. Czasem na balach produkowały się pary w gawocie⁵²³ albo kozaku⁵²⁴. Cytowano dobrych taneczników. Między pierwszymi był Ignacy Turkuł⁵²⁵, później minister w Petersburgu. Taniec dziś zarzucony, *anglaise*⁵²⁶, był tańcem sentymentalnym. Każdy stawał do angleza z panią swego serca.

Mówiono o wojnie, ale młodzież mego wieku usłyszała o niej dopiero wtenczas, kiedy gruchnęła wieść, że polskie wojska wkroczyły do Galicji — ale razem gruchnął i postrach, że wszystkich, szlachtę nie szlachtę będą, brać na rekrutów. Tego zaszczytu unikając, zostałem wysłany z panem Stecewiczem, który jeszcze więcej miał powodu niż ja lękać się austriackiego munduru, do Beńkowej Wiszni, do mego wuja Wojciecha Dembińskiego. Tę majętność trzymał w dzierżawę pan Wojciech, ożeniwszy się niedawno z Karoliną Humnicką. Mój wuj był właśnie na wyjeździe w Przemyskie — wziął mnie ze sobą.

Mówiono wprawdzie o wojnie, ale jak o wojnie gdzieś za dwoma morzami, niemałe więc było za dziwienie nasze, kiedyśmy spotkali między Mościskami a Przemysłem mnóstwo fur z wielkim pośpiechem jadących. — Skąd? — Z Jarosławia. — Dokąd? — Do Lwowa. — Co wiozą? — Mąkę. Jeden chłop stary, śmiejąc się, odrzekł na nasze zapytanie: „*Ne хочzut Nimci chliba isty*”⁵²⁷. — W to nam graj! Ruszaj, aż koła furczą. Dalej widzimy na wozach i paki, i kufy, i tłumoki, a gdzieś tam żołnierz patrzący za siebie dowodził, że to były rupiecie wojskowe. Wszystko to miało taki pozór ucieczki, żeśmy się spodziewali ujrzeć co chwila ułanów polskich. Ale jeszcze godzina nie była wybiła.

W Przemysłu niby cicho, niby spokojnie. Wojska jak wymiótł. Jakiś ruch tajemniczy objawia się przecie. Dowiadujemy się, że nieprzyjaciel pod Jarosławiem, ale ten

Taniec

⁵¹⁸ekwitacja — umiejętność jazdy konnej. [przypis edytorski]

⁵¹⁹febra — tu ogólnie: gorączka, której towarzyszą dreszcze. [przypis edytorski]

⁵²⁰lansadować — jechać konno, wykonując lansady, łukowate skoki końskie. [przypis edytorski]

⁵²¹konwiikt — szkoła z internatem, zwykle przyklasztorna; szkoły takie były popularne w Polsce w XVII–XVIII w. [przypis edytorski]

⁵²²sztylpy — wysokie cholewy doczepiane do buta jako ochraniacze do jazdy konnej. [przypis edytorski]

⁵²³gawot — dawny francuski taniec salonowy. [przypis edytorski]

⁵²⁴kozak — ukraiński taniec ludowy, popularny wśród szlachty polskiej od lat 80. XVIII w. do połowy XIX w. [przypis edytorski]

⁵²⁵Turkuł, Ignacy (1797–1857) — urzędnik i działacz polityczny; szambelan dworu cesarskiego Mikołaja I Romanowa; minister sekretarz stanu Królestwa Polskiego (od 1839). [przypis edytorski]

⁵²⁶anglaise (fr.) — anglez, taniec salonowy pochodzenia angielskiego, w XVIII w. popularny w całej Europie. [przypis edytorski]

⁵²⁷Ne хочzut Nimci chliba isty (ukr.) — Nie chcą Niemcy chleba jeść. [przypis edytorski]

nieprzyjaciel nie straszy, bo trwogi ani znaku. Po ulicach dużo ludzi, nie stoi, nie idzie — drobne gromadki ciągle zbierają się i rozchodzą. Poznać oczekiwanie, ale oczekiwanie czegoś ciekawego, a nie przykrego wcale. Każdy stąpa, jakby bał się kogo spłoszyć, każdy mówi cichym głosem, jakby nie chciał obudzić, każdy się uśmiecha, a marsa stawia. Jakiś duch sercem tylko odgadnięty przebiega, dotyka, porywa, wznosi w niebo nadziei. Ach, nie umrze, nie doznawszy największego szczęścia, ten, którego owionął, choćby tylko na chwilę, ten upajający, rozkoszny, podwajający każde uderzenie tętna, ten pierwszy podmuch wolności — wolności! Oswobodzenia! Pierwszy połysk światła słonecznego, co wpadnie przez wylot do podziemnego więzienia. Ileż to lat upłynęło, ile marzeń spełzło jak mgła poranna, ileż rzeczywistości wysliznęło się jakby z dłoni, a jednak owa chwila w Przemyślu, wyraźnie wybita w pamięci, przemknęła się jeszcze czasem jak błyskawica po duszy mojej z całym swym urokiem wiary i nadziei.

Chcieliśmy dowiedzieć się czegoś więcej. Żydzi wszystko wiedzą. Idziemy więc do Rubina, znajomego kupca. Ciemno było w kurytarzu, gdzieśmy z nim rozpoczęli nasze badanie. Ale on cedzi przez zęby odpowiedzi swoje, wtem nagle chwyta mego wuja pod ramię — ten nadstawia ucha... a Żyd, pociągnąwszy rękaw, zapytał: „A gdzie Pan to sukno kupował? Mam świeży towar — co osobliwszego!” Niechże cię piorun trzaśnie i z twoim towarem — pomyśleliśmy sobie i wyszliśmy czym prędzej. Żyd zawsze Żydem. Pieniądz jego gwiazdą przewodnią i nie ma się czego dziwić, pieniądz tylko dźwignąć go może na stanowisko mniej wystawione na wzgardę powszechną. Roku 1809 w Galicji, a zwłaszcza we Lwowie, zapal Żydów w naszej sprawie był ogromny. W 1812 w Litwie, a potem i Księstwie Żydzi stali się naszymi głównymi nieprzyjacielami. Teraz wątpię, aby byli przychylni jakiej bądź zmianie w Galicji. Ubodzy wprawdzie płacą czasem więcej podatku, niż mają majątku, ale ogólnie biorąc, cały handel i cała administracja kraju w ich ręku. Chłop bez Żyda żyć nie może. Szlachcic go potrzebuje jako pośrednika w interesach z urzędnikami. Urzędnik tak cywilny, jak i wojskowy z żydowskich tylko rąk chce przyjmować kubany⁵²⁸, a kubanów chciwy. Wielka przyszłość czeka Żydów. Duch żydowszczyzny ogarnął świat cały. Pieniądz stał się wszystkim. Ale kiedy on jest dla Żyda sam przez się szczęściem, dla świata jest tylko środkiem do osiągnięcia tych wszystkich materialnych rozkoszy za granicą, bez których nikt żyć nie chce. We Francji nawet, owej Francji rycerskiej, gdzie uczucie wbrew częstokroć rozsądku rozwijało potęgę swoją do najszczytniejszych krańców fantazji, gdzie człowiek władzą ducha ulatniał się, oddzielał się od siebie samego i wznosił się czystym tylko instynktem ku nieśmiertelności, tak jak się wznosi motyl do stref słonecznych, kiedy jeszcze jego poczwarka, kołysząc się gdzie u kwiatu, świadczy o jego pobycie na ziemi, w owej Francji znika poezja wszędzie i ze wszystkiego. Piśmiennictwo francuskie czuć rzemiosłem. Każdy teraz pisać będzie przeciw natchnieniu, przeciw przekonaniu, jeżeli tylko może wiele pieniędzy zyskać. Kto na zawadzie, nieprzyjaciel — żadna świętość cnoty i zasługi nie zasłoni, jeżeli nie własna siła. Po sercach, po głowach w górę! w górę! pnie się tłum zimny, chciwy i nie żyjący tylko w obecnej chwili. Żydzi wszędzie, Żydzi w Paryżu, w Rzymie, w Londynie i w Przemyślu, skąd w nocy, o świetle księżycy i w majowej pogodzie tysiąc osiemset dziewiątego, ruszyliśmy w dalszą drogę do Nienadowej, do brata pana Wojciecha, pana Antoniego Dembińskiego, byłego oficera z kościuszkowskich czasów.

W Nienadowej, majątności ojca mojej matki, mieszkali niegdyś rodzice moi. Tam pamięć moja błądzi w mgłach dzieciństwa. Nie było już wprawdzie murowanego mostu przed bramą na szuwarem zarośniętej fosie, nie było na środku dziedzińca kompasu, który mi się niegdyś zdawał spoczywać na ogromnej kolumnie, nie było wkoło niego ostrzyżonego agrestu, ani też w grabowym szpalerze kamiennego Kupidyńka⁵²⁹ z urną pod pachą, którą zawsze napełnialiśmy gorliwie, ale był jeszcze dom duży, drewniany, o czterech kolumnach, o dwóch kurytarzach, z których jeden na lewo wiódł do biblioteki, drugi do oficyn i do sklepionego skarbcza, gdzie mieszkała panna Beldowska, pocziwa staruszka, przyjacielska sługa.

Ale co to was obchodzić może, moje dzieci, co obchodzić kogokolwiek, że niegdyś, gdzieś w Nienadowej tlało jakieś życie przez lat dziewięćdziesiąt spokojnym płomykiem,

⁵²⁸kuban (daw.) — łapówka. [przypis edytorski]

⁵²⁹Kupidyń a. Amor (mit. rzym.) — bóg miłości, przedstawiany jako skrzydlaty chłopczyk z łukiem. [przypis edytorski]

Wolność

Żyd, Pieniądz, Pozycja społeczna

Żyd, Pieniądz

Chciwość, Pieniądz

że zgasło jak nocna lampa bez śladu i odgłosu? Co to obchodzić może? A jednak wam opowiadam... Ach, więcej ja do siebie niż do was mówię. Przebaczcie egoizmowi, bo to tak miło, tak lubo wpatrzeć się czasem w jaką gwiazdeczkę, co nam gdzieś z dalekiej przeszłości zdaje się przymrużać przyjaźnie. Widzę jeszcze tę małą, pocziwą staruszkę, jak we mnie pieściła dziecko, bawiła studenta, witała oficera, a zawsze ta sama, ani młodsza, ani starsza. W uszach mi jeszcze dzwoni brzęczące echo dużej, ciemnej sieni, przez którą biegło się do niej, krzycząc, klaszcząc i tupając razem. Mam jeszcze w oczach ową tam kaplicę ze swoimi obrazkami i pochylonymi ścianami, do której nam wstęp był zabroniony, a przeto tak wielce pożądany. Czasem tylko udało się jakiej ciekawej główce zaglądnąć przez uchylone drzwi do opuszczonego już, groźącego upadkiem kącika, bo ta kapliczka była mała — mały był ołtarzyk, ale któż zgadnie, jak wielkie wznosiły się tam myśli, jak wielkie korzyły się uczucia?! Ileż tam modłów i błogosławieństwa przesunęło się cicho, ale pewnie macierzyńskich najwięcej. Pada do nóg rodziców, skłania uwieńczone skronie, włos rozpuszczony skrapia rześzystymi łzami... Ach, jakaż jej przyszłość?! Tak młodej, tak świeżej, tak pięknej! Życie takie długie!... Ale czas mija, przemija i znowu tam stanęła, i córkę odrywa od serca, i wiedzie przed ołtarz... I znowu ta córka błogosławi syna. Godziny, lata, pokolenia przepędzają jak obłoki wiatrem parte, najczęściej bez śladu i pamiętki. Życie westchnieniem, szczęśliwym... przestrogą — cierpiącym pocięchą... Nie ma już kaplicy w Nienadowej... Dom nowy... Mój wuj nie żyje...

Suchorów, gdzie się urodziłem, skąd raz wywieziony na rękę piastunki, już nigdy nie wróciłem, leży przede mną jak obraz w śnie kiedyś widziany. Nienadowa taka, jaka była, aczkolwiek zamglona, została lubym dla mnie wspomnieniem. Ale świat mego dzieciennego i młodocianego wieku cały w Beńkowej Wiszni. Długie tam dni, długie tam pory roku, bo kiedyż dłuższe jak w dzieciństwie, nie odgrzebuję w pamięci, ale dokładnie pamiętam.

Dom tam moich rodziców był to dom prawdziwy polsko szlachecki, zamożny bez zbytku, cichy a gościnnie. Długi tam stół bywał. U góry siadywał mój ojciec, jak to mówią, na pierwszym miejscu, kiedy gości nie było, po jego lewej stronie major Biegański, adiutant Kościuszki, potem generał; od upadku aż do wskrzeszenia Ojczyzny bawił w naszym domu. Człowiek rzadkiej pocziwości i do śmierci prawdziwy i gorliwy nasz przyjaciel. Po prawej stronie ojca najmłodsze z dzieci obok matki. Za matką Ludwisia, Kostusia i panna służąca; naprzeciwko Maksymilian, najstarszy z rodzeństwa, guwerner, nauczyciel muzyki Matłowski, rysunku Romanowski, a czasem tańcu Kurc i fechtunku Frik von Lindenfeld, głuchy. Dalej Seweryn i ja, a niżej Smólski, Lesiecki, Orzechowski kulawy, szlachta oficjaliści⁵³⁰. Bo lubo dom był szlachecki, jednak nigdy szary koniec u stołu nie był bez kilku dworzan. Dwa razy do roku, 2 lipca i 17 sierpnia, w dniu imienin rodziców, zjazd bywał wielki. Obiad w ogrodzie pod lipami... bal noc całą... iluminacja... były niemałym szczęściem dla dzieci. Raz, że kilka dni upiekło się bez lekcji, po wtóre, że wszyscy mężczyźni jakby obozowali w rostowni⁵³¹ przy browarze. I sukienki nowe, i muzyka z Rudek, i ciasta z cyframi, wszystko to było celem oczekiwania i wielkiej radości.

Co niedziela zajeżdżała ogromna poczwórna karetka sześciu kasztanowatymi końmi — furman Sobek i forys⁵³² Fedzio w spencerach, spodniach łosiowych, o okrągłych kapeluszach, niby po angielsku. Za karetką szedł kocz⁵³³ poczwórny, równie ogromny czterema końmi. Dla młodzieży przyprowadzał konie i kuce stary Stanisław, rzadko trzeźwy, w palonych butach i stosowanym kapeluszu ze srebrnym galonem, tak jak wszyscy lokaje. Jechaliśmy na mszę do Rudek, ale czy my, chłopcy umieliśmy pacierz, o to — ledwie do wiary — nikt nigdy się nie spytał. Drwiono sobie przy dzieciach z wszelkiej oznaki

Święto

Religia

⁵³⁰oficjalista (daw.) — prywatny urzędnik, osoba zatrudniona przez właściciela do wykonywania zadań związanych z zarządzaniem majątkiem ziemskim. [przypis edytorski]

⁵³¹rostownia (daw.) — słodownia, pomieszczenie, w którym kielkują ziarna jęczmienia na słód, używany do produkcji piwa. [przypis edytorski]

⁵³²forys (daw.) — pomocnik furmana, zwykle jadący na jednym z przednich koni w dużym zaprzęgu. [przypis edytorski]

⁵³³kocz — lekki czterokołowy, kryty lub półkryty pojazd konny o nadwoziu zawieszonym na pasach, z bocznymi drzwiczkami oraz przednimi i tylnymi siedzeniami w środku; wyparł wcześniejsze karety. [przypis edytorski]

religijności. Nie być *esprit fort*⁵³⁴ znaczyło tyle, co być głupcem na wielki kamień. Taki był duch czasu, i to powszechny.

W pierwszych latach bieżącego wieku mój ojciec zakładał fabrykę żelaza w Cisny. Często tam przesiadywał. Raz wziął nas z sobą, to jest Seweryna, mnie i pana Płachetkę. Była to pierwsza podróż moja; lepiej ją pamiętam niż we dwadzieścia lat później odbytą do Włoch. Kiedyś państwu i o tej podróży opowiem, jak wyjechałem ze Lwowa do Florencji w zamiarze ożenienia się z panną Elżbietą Buturlin — jak to i dlaczego nie przyszło do skutku... jak się nareszcie puściłem do Neapolu, ale chwycony spleenem⁵³⁵ w Rzymie, kazałem nawrócić i wróciłem do Beńkowej Wiszni. Przywiozłem wszakże trochę pamiątek, między innymi różę uszczknioną w papieskim ogrodzie i oset na gruzach pałacu Cezarów. Za parę wieków może las będzie z ogrodu, a jezioro z pałacu. Albo może z gruzów powstaną gmachy, a z gmachów gruzy i to ostatnie podobniejsze do prawdy niż pierwsze, ale cieszymy się nadzieją, lubo zmartwychwstanie bardzo trudne. Wziąłem własną ręką w spalonym kościele św. Pawła kawał belki ze stropu, który miał być z cedrów góry Libanu. W Wiedniu kazałem z niego wyrobić Zbawiciela na krzyżu i za powrotem do kraju posłałem do Świątyni Sybilli⁵³⁶ księżnie jenerałowej Czartoryskiej. Niezwykły to był u mnie wybryk grzeczności. Zrobiłem nadzwyczajnie wiele, a księżna nadzwyczajnie mało. Kiedyś, później, komuś, przez kogoś kazała podziękować. Bądźże tu uprzejmym. Ile razy pomknąłem się ze sentymentem, tyle razy szcztuka⁵³⁷ dostałem. Bądź nareszcie grzecznym, jeżeli ci to przyjemnie, jeżeli ci sprawia apetyt albo sen sprowadza, ale jeżeli grzeczność chcesz użyć za ponętę na ludzi, to daremne trudy. Szczęście do ludzi, jak szczęście w karty, przyczyny nie ma.

Grzeczność

Wyjąwszy głupich, których zawsze świat lubi, bo po nich skakać może jak koza po pochyłym drzewie — i o tych nie mowa — znałem ludzi uczciwych, ale niedelikatnych, lubiących gości w domu, ale nietrudniących się nimi, upartych, despotycznych w zdaniu, obojętnych wreszcie na wszystko, co leżało za granicą ich domu — a jednak więcej mieli przyjaciół niż ci drudzy równie uczciwi, ale grzeczni, lękający się uchybić komu bądź, stać się natrętnym lub niedelikatnym, ludzie gorliwi w radzie i nigdy nie obojętni tak w prywatnej, jak publicznej sprawie. Znałem ludzi zimnych, niedbających o niczyją przyjaźń, egoistów charakteru nieczystego, nieceniących nawet miłości żony i dzieci, a jednak świat ich lubił. Znałem zaś uprzejmym, miłych, wymowy miodem i mlekiem płynącej, a wszystko nadaremnie. Ścisła ręce, całuje z jednej i drugiej strony, a czasem i trzeciego całusa suplementarnego nie szczędzi, nie zapomni nigdy niczyich imienin, sześć tysięcy biletów wizytowych rozdaje co roku, sprawunki robi, listy pisze, poradzić lubi, a nawet czasem i pożyczy pieniędzy, a jednak ludzie go nie lubią. Zrozumieże tu, proszę.

W jakiejś operetce Bogusławskiego śpiewa jakiś moralista: „Pochlebiaj, a będziesz szczęśliwy”⁵³⁸. Można by dodać: „i będziesz lubiony”. Miałożby to być słowem zagadki⁵³⁹? Bądź, jakim chcesz, ale pochlebiaj. „Pochlebstwo, chociaż się rzekomo odrzuca, smakuje przecie”, powiedział i śp. Andrzej Maks. Fredro. Ale jakie ma być pochlebstwo, jak i gdzie go użyć, w tym sztuka, w tym rozum. Są pochlebstwa czynne i pochlebstwa bierne. W rządzie tych ostatnich najglówniejsze: Nigdy nic lepiej nie wiedzieć jak ten, któremu podobać się trzeba. A jeżeli zależy ci na tym, aby twoje zdanie przemogło, wykręcajże tak, abyś nim nigdy nie zwyciężył, ale raczej mu ulegał.

Pochlebstwo

Mówią, że trzeba kochać przyjaciół i z ich wadami. Ja utrzymuję, że się ich kocha właśnie dla ich wad. Ty nie wiesz tego, a ja tamtego, ja niemiły w tym, a ty w tamtym, więc kwita — równość. Człowiek doskonały we wszystkim, gdyby się znalazł na świecie, mógłby być uwielbiany, można by z niego wielkie ciągnąć korzyści, ale pożyte z nim

Przyjaźń

⁵³⁴*esprit fort* (fr.) — osoba wnosząca się ponad powszechny, utarte poglądy i wierzenia religijne; otwarta głowa; wolnomysliciel. [przypis edytorski]

⁵³⁵*spleen* (ang.) — uczucie zniechęcenia, przygnębienia i apatii. [przypis edytorski]

⁵³⁶*posłałem do Świątyni Sybilli* — mowa o Świątyni Sybilli w parku pałacowym w Puławach, budynku, w którym księżna Izabela Czartoryska założyła muzeum. [przypis edytorski]

⁵³⁷*szcztuka* (daw.) — prztyczek. [przypis edytorski]

⁵³⁸*Pochlebiaj, a będziesz szczęśliwy* — cytat z opery heroikomicznej Wojciecha Bogusławskiego z muzyką Józefa Elsnera *Hermينيا, czyli Amazonki* (1797). [przypis edytorski]

⁵³⁹*słowo zagadki* (daw.) — rozwiązanie zagadki. [przypis edytorski]

byłoby pewnie najnieznośniejszym. Obok doskonałości nasza indywidualność spadłaby pewnie niżej zera. A jak bajka powiada, „miłość własną ma i ptak”⁵⁴⁰.

*Tout chemin mène à Rome*⁵⁴¹. Jeżeli do Rzymu, to i do Cisny — i nic dziwnego, że jadąc do Cisny, wstąpiłem do Rzymu. Wracam jednak na trochę prostszą drogę — do Benkowej Wiszni.

Ruszyliśmy w podróż koczkiem, zwanym niegdyś skarbnikiem. Na przodzie wysłano siedzenie i przy bokach zapchnięto po dwa gonty, aby który z paniczów nie wyleciał pod koło. Przy moim ojcu siedział pan Płachetko, straszny, kiedy na wietrze tabakę zażywał, straszny, kiedy kichnął, i gdyby nie był moim gubernierem, powiedziałbym, że kichał jak koń, a zawsze z akompaniamentem *obligato*⁵⁴² kaszlu i finałem huczno zatrabionym w czerwoną kraciastą chustkę. Konie powodne szły za nami.

Już z Chyrowa, gdzie droga kamienista kręciła się wzdłuż Strwiąża, a często i jego łożyskiem, trudno było wysiedzieć w pojeździe, siadaliśmy więc na konie, a gdzie tylko Strwiąż pozwalał, biegliśmy przed końmi. Była to podróż długa, ciekawa — dłuższa i ciekawsza niż do Włoch, co już miałem podobno honor dowcipnie powiedzieć.

Z drugiego noclegu w Lesku puściliśmy się w dalszą drogę do Cisny konno. Nasz Ojciec jechał na tureckim, białym jak mleko szłapaku. Obok, na siwym, dużym, z zaprzęgu wziętym koniu, pan Płachetko, który wypiętą postawą, równie jak i prętem prosto w górę przy ramieniu trzymanym, starał się udowodnić to, co tylekroć powtarzał, że służył niegdyś w jeździe litewskiej pod komendą generała Jasińskiego. Za panem Płachetką mój brat Seweryn na kasztanowatym, a ja na szpakowatym kucu. Wówczas siedziałem na koniu, jak to mówią, po łacinie⁵⁴³, ale gdy przyszło od zamku spuszczać się do Sanu po skalistych ledwie nie schodach, wezwałem na pomoc całą moją bereiterską⁵⁴⁴ sztukę. Wyprężyłem nogi tak, że butami dotykałem munsztuka, a ręką chwyciłem tylną krawędź siodelka i ciało w tył podąłem. W takim horyzontalnym prawie położeniu zjechałem szczęśliwie na dół i w San. Za pierwszym pluśnięciem wody, jak papierowy arlekin za pociągnięciem sznurka, zmieniłem gwałtownie moją pozycję; ściągnąłem nogi jak do prysiuady⁵⁴⁵ i puszczając siodło, chwyciłem się grzywy jedną, a potem i drugą ręką. Pomimo drwinek Stanisława, starego masztalerza, byłbym chwycił się i trzecią, gdybym ją był miał, kiedy w środku rzeki zdawało mi się, że nadbrzeżne chałupy i drzewa suną się jakby w szenekatarynce⁵⁴⁶, albo, co jeszcze gorzej, że woda mnie i kuca unosi. Kłapanie podków po śliskich kamieniach, szum przerywanego prądu, wytryski sprzed końskich kolan padające na plecy i za kołnierz, zbiły mnie z terminu do reszty. Mój kucyk zaś zdawał się wcale przeciwnego doznawać uczucia; stawał ciągle, spuszczał łeb, jak gdyby był nie pił od dwóch dni, nareszcie zaczął nogą grzebać, znak nieomyślny, że ma ochotę położyć się, co byłoby nastąpiło niezawodnie, gdyby go Stanisław nie był podgonił — kuca podgonił, a panicza za kark chwycił, bo panicz w niespodziewanej zmianie ruchu tracąc równowagę, byłby zleciał jak worek otrębów.

Wielki to był wstyd bać się konia albo okazać złe usposobienie na jeźdźca. Ksiądz Zachariasiewicz⁵⁴⁷, biskup przemyski, powiadał mi, że jego ojciec kazał raz swoim synom, dzieciom jeszcze, siadać na konia. Gdy się on niezręcznym okazał, ojciec kiwnął ręką i rzekł: „To kiepl! będzie księdzem”. Tak się też i stało.

Żaden majtek, po burzliwej żegludze wstąpiwszy na brzeg, nie odetchnie tak błogo jak ja, kiedy ujrzałem się na stałym lądzie. Spojrzałem za siebie i oczy moje spoczęły na zwaliskach zamku, na owe czarne świerki, te nieme świadki tyłu wiosen, tyłu zim, tyłu

⁵⁴⁰ *miłość własną ma i ptak* — cytat z bajki *Sowa i szpak*, opowiedzianej przez tytułowego bohatera komedii Aleksandra Fredry *Pan Jowialski* (akt I, scena 9). [przypis edytorski]

⁵⁴¹ *Tout chemin mène à Rome* (fr.) — Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu. [przypis edytorski]

⁵⁴² *obligato* a. *obligato* (wl., muz.) — obowiązkowy; termin w zapisie utworu muzycznego wskazujący głos lub instrument obligatoryjny podczas wykonania utworu, czyli taki, którego nie można pominąć ani zastąpić innym. [przypis edytorski]

⁵⁴³ *po łacinie jeździć konno* — nieumiejętnie, jak nowicjusz (żartobliwie o jeźdźcu dobrze wykształconym, ale bez praktyki w jeździe konnej). [przypis edytorski]

⁵⁴⁴ *bereiter* (niem.) — ujeżdżacz koni. [przypis edytorski]

⁵⁴⁵ *prysiad* (ukr.) — przysiad, figura taneczna. [przypis edytorski]

⁵⁴⁶ *szenekatarynka* a. *szajnekatarynka* (z niem. *Schönes Kathrinchen*) — jarmarczny teatr marionetek, w którym przedstawieniom towarzyszyła muzyka z katarynki. [przypis edytorski]

⁵⁴⁷ *Zachariasiewicz, Franciszek* (1770–1845) — Ormianin, duchowny katolicki, rektor uniwersytetu we Lwowie (1825–1826), biskup tarnowski (1836–1840), biskup przemyski (1840–1845). [przypis edytorski]

dni burzliwych i pogodnych, które jak u ich stóp ścigające się fale przepłynęły w morze wieczności. Ten ogród leski był ulubiony memu ojcu. Nigdy nie mógł oczu dość nasycić jego widokiem i nigdy nikt nie wspomniał Leska, aby mój ojciec nie narzekał na niedbalstwo i obojętność terażniejszego dziedzica. „Lada dzień — mawiał — ta cała pyszna lipowa ulica zesunie się do Sanu, a tak łatwo byłoby temu zaradzić”. W samej rzeczy, w czasie, o którym mówię, brzeg Sanu był splotem obnażonych korzeni. Wisiały w powietrzu ogromne lipy; zdawało się, że lada wietrzyk, lada pchnięcie zwalić je potrafi, a jednak dzisiaj mija lat blisko pięćdziesiąt od mojej pierwszej przeprawy przez San — ojciec spoczął w grobie, ja posiwałem, a wisząca ulica jak szumiła, tak szumi nad Sanem.

Jechaliśmy dalej. Nowy był to świat dla mnie — pierwszy raz byłem w górach. Im dalej, tym więcej ponurą stawała się okolica. Wkoło góry, a spoza gór znowu wyglądające góry, wszystko czarnym lasem pokryte. Step, morze, te jednostajne ogromy, objawiające potęgę, wielkość natury — te obrazy nieskończoności przejmują nas podziwieniem, uszanowaniem i kornym zastanowieniem się nad sobą samym, nad nicością swoją. Ale widok rozległych borów łączy do tych uczuć jeszcze trwogę. To nam się zdaje, że wszelkie życie uszło z tych wilgocią grobów tchnących cieni, to znowu jakiś ruch tajemniczy niby się tu i ówdzie pojawia, to nareszcie z kolebki jeszcze wzięte i w dalsze życie niesione ze sobą powiastki o czarownicach i rozbójnikach stają przed oczy. Wszystkiego tego doznawałem, poprawiając się dość niespokojnie raz w prawo, raz w lewo na nieco twardym siodelku. Górale z długimi włosami, w ciemnych guńkach⁵⁴⁸ i dużych kapeluszach, występując zawsze nagle na ciasną widownię, nie byli dla mnie nader przyjemnym widokiem. Ale kiedyśmy spotkali rodzinę Cyganów, kiedy z nich jeden wyciągnął rękę po jałmużnę i ta ręka znalazła się w równi z moją twarzą, lubo on był pieszo, a ja konno... O! wtenczas dusza była na ramieniu. Minąwszy niebezpieczeństwo, ochłonąwszy nieco z trwogi, zbliżyłem się do ojca i zapytałem się tak obojętnym głosem, jak go tylko ukształcić mogłem, czy są rozbójnicy w tych lasach. — „Nie ma — była odpowiedź — od czasu jak schwytano i stracono Wulfa, o żadnym w tych stronach nie słyszałem rozboju”. — „Co to za Wulf?” — „Potem, kiedyś wam opowiem, a teraz patrzcie przed konie i niech jeden za drugim jedzie”.

Jechaliśmy pod górę wykutą w skale drogą. Na grzbiecie pagórka mój ojciec wstrzymał konia i zawołał rzewnym głosem, jak gdyby widział przyjaciela: „Hoczew!”

W dolinie nad brzegiem rzeki płynącej do Sanu ujrzelśmy szczątki niewielkiego zamku. Obok biały dworek i gospodarskie dość porządne zabudowania. Dalej kościółek, karczma i chaty wzdłuż łągu rozsypane. To była Hoczew. — „Tu, w tym zamku urodziłem się — rzekł mój ojciec i zdawał się więcej do siebie niż do nas mówić. — Z tej strony był pokój mojej matki... już tylko jedno okno... dalej był ganek... wszystko się zwaliło... Na środku dziedzińca stała wielka lipa... takich drzew już teraz nie widać... w jej cieniu bawiłem się będąc dziećciem, a biegałem, swawoliłem już chłopcem... piękne było drzewo!...” Czas jakiś patrzył jeszcze w milczeniu, zdawał się robić rachunek swoich wspomnień z otaczającymi go przedmiotami. Nareszcie zsiadł z konia i nam zsiąść rozkazał, bo w skale wykutą drogą, więcej do schodów niż do drogi podobną, trzeba było ponad potok spuszczać się w dolinę Hoczwi. Uszedłszy kawałek, prowadząc konia za sobą, wstrzymaliśmy się przy źródelku, co cienkim promieniem z prostopadłej wytryskało skały. „Nie ma — rzekł mój ojciec — w całej okolicy równie dobrej wody. Tu, dziećmi będąc, wprawialiśmy bżowe rynewki i patrząc z daleka, cieszyliśmy się, kiedy przechodnie korzystali z naszego wynalazku. Mało kto minął, żeby się z rynewki nie napił”. — Te słowa ojca, jego głos rozplywający się w rozczuleniu, oko pogodne, a tak pełne rzewnego uczucia, głęboko utkwiły w mojej pamięci. Przez wiele lat potem, jeżdżąc tamtędy, spuszczać się do Hoczwi, zawsze słyszałem w sobie te proste wspomnienia naszego dobrego i kochanego ojca. Nie minąłem nigdy źródelka, z uszanowaniem nachylałem głowy, aby świętego dla mnie zaczerpnąć zdroju. Kilka lat temu... teraz już kilkanaście... nie potrzebowałem zsiadać z konia, droga była rozkopana, szeroka, wygodna, ale mego źródelka... mego źródelka!... odszukać nie mogłem. Pozbawiony zostałem uczucia, któremu zawsze czekał z upragnieniem, jadąc w tamte strony. Uczucie, wzięte dziećcą duszą z ust ojca, wyraziłem później w następującej jednej z najpierwszych moich poezji:

⁵⁴⁸ *guńka* — wierzchnie okrycie męskie noszone przez górali z Podhala. [przypis edytorski]

Ach któż na widok swej rodzinnej wioski
Nie cofnie myśli w te chwile bez troski,
W ten cień kolebki... wiek błogosławieństwa,
Gdzie pod skrzydłem rodziców, w gromadzie rodzeństwa,
Brał tak swobodnie, tak pełen ochoty
Życia poranne pieśczęty?!

O! skały, źródła, doliny i drzewa,
Wy, w które pamięć całą duszę wlewa,
Świadki lat młodych, stałe przyjaciele,
Jakże was starość lubi, jak was ceni wiele!

Przyjemniejszy szmer świerków, miłszy cień topoli,
Przy których wolni pasków i wstając powoli,
Pierwsze stawialiśmy kroki.
O! jakież wdzięki urocze
Mają te szare, sterczące opoki,
Z których bluszcz gęsty rozpuścił warkocze,
Co krzyk dzieci powtarzały
I łajane, nas łajały.

Jak smaczna woda źródła, co się z góry zmyka,
Gdzieśmy groble sypali z piasku i krzemyka,
Albo bżowe rynewki umacniając w skale,
Nieśli przechodniom ochłodę w upale.
A te doliny w kwiecistym ustroju,
Te miejsca igrzysk, gonitw, czasem boju,
Ileż wspomnień nam nie niosą!!
Tu ścinałiśmy osty, mokre ranną rosą,
Tam z białych główek strząśłszy zielone badyle,
Pletliśmy pół dnia łańcuch, który potrwał chwilę,
A tu straszna pokrzywa, tajona krzewiną
Ileż leż gorzkich nie była przyczyną!

.....

Ach, tak jest, miejsce urodzenia jest świętością dla serca, jest księgą, w której człowiek czyta aż do śmierci dzieje swojego szczęścia, bo dzieje lat dziecińczych. Sad za domem, ścieżka przez łąkę, kładka na strumyku, wszystko to rozdziały żywota oblanego światłem nieprzebranej miłości rodzicielskiej...

Im dalej ku krańcowi życia, tym bardziej ściska się w sobie przeszłość nasza. Lata, lat dziesiątki, stają się punktem, a nawet nie punktem, jeżeli z niej nic dotąd istniejącego nie pozostało. Jak błyskawica zgasła raz na zawsze. Ale wiek dziecienny leży zawsze będzie przed duszą, świeży, jaskrawy i równie rozległy, rozciąglejszy nawet i co do czasu, i co do miejsca, niż był w istocie. Wielkim zawsze w naszej pamięci pozostanie pokój, po którym harcowaliśmy na laskowych rumakach, wielką ową kaplicą

Gdzie tuląc się do Matki, skryci w jej odzieże
Jej tylko zrozumiałe pletliśmy pacierze....

A też pory roku! Jakże długo trwały! Chętka bierze wierzyć, że dłużej niż teraz. Zima, groźna swoimi długimi wieczorami, zdawała się wiecznością. Nie można było doczekać się owego wielkanocnego baranka z chorągiewką, owej baby z cykatą⁵⁴⁹ i placka z migdałami, którymi cieszone się pół roku naprzód. A przy lekcjach! Przy lekcjach ten czas niemilosierny lał jak na żółwiu.

⁵⁴⁹cykata — smażone w cukrze skórki owoców. [przypis edytorski]

Ale wróćmy do Hoczwi. Stanąwszy przed karczmą, mój ojciec zapytał Żyda arendarza⁵⁵⁰: „A żyje jeszcze stary Kajetan?” — Na odpowiedź, że żyje, posłał po niego, pokazując nam chatkę naprzeciwko dworu na pagórku, w której on mieszkał.

Kajetan był to strzelec i hajduk podobno, służył dworsko w czasie, kiedy mój ojciec swawolił pod wielką lipą, kiedy rynewki w skale umacniał. W roku 1818 czy 1819 przyszedł był odwiedzić mnie, boso z Hoczwi do Cisny, mil trzy. Miał wówczas, jak mówił, lat dziewięćdziesiąt. Głowa jak z marmuru, bez jednego włoska, broda niewielka prawdziwie śnieżnej białości, twarz czerstwa, oko pełne, był jak jaka postać historii świętej z obrazu zdjęta.

Długo mój ojciec z nim rozmawiał, potem obdarzył i ruszyliśmy dalej.

W Baligrodzie wypoczęliśmy koniom. Tam granica świata. Za Baligrodem wjeżdża się jak w czarne gardło. Droga i rzeka jest to jedno i toż samo, a od rzeki z jednej i z drugiej strony wznoszą się czarne ściany jodeł i smereków⁵⁵¹. Cisna leży w obszerniejszej nieco kotlinie. Folwark, cerkiew, karczma, dalej młynek i tartak ożywiają tę górską wioskę więcej niż wiele innych. Przyjazd nasz wszakże nie w dobrą chwilę miał miejsce. Zanosilo się na slotę. Z gór czarnych kurzyło się wkoło — na co tam zwykli mawiać, że niedźwiedzie piwo warzą. Szczyty gór były całkiem zakryte, nie mogliśmy więc podziwiać pierwszą osobliwość — Łupiennik. Ta góra podług miejscowego podania ma mieć dwadzieścia cztery kondygnacje, a z wierzchołka widać Lwów!!!

Wieczór, chcąc nas zabawić, pan Zajązkowski, ówczasowy rządca ciśnieński, wystrzelił z fuzji. Stokrotny odgłos, biegnący i wracający po górach, był dla nas zjawiskiem całkiem nowym, nawet nie przeczutym. Nie było miary naszemu zadziwieniu i zachwyceniu, dlatego wystrzelaliśmy wkrótce cały zasób prochu z arsenału pana Zajązkowskiego.

Pobył nas w Cisny był pełnym uciech. Wszystko dla nas było nowym — nowym dla słuchu i wzroku. Trąby z kory juhasów⁵⁵² odzywały się czasami po górach tu i ówdzie. Ton ich melodyjny, nieco jednostajnie przeciągły, powtarzany, a raczej rozciągany echem po skałach i lasach, ma w sobie coś tak swobodnego, a tęsknego razem, tak stosownego do tej poważnie milczącej natury gór, że wrażenie, które od pierwszego razu na mnie zrobił, najmniej się nie starło. Odgłos tej trąby jest zawsze dla mnie prawdziwą rozkoszą, teraz może i większą niż wówczas, bo za każdym tonem leci krocie wspomnień. Łapaliśmy pstrągi i kielbiki, przechodziliśmy rzeczki, skacząc z kamienia na kamień, a jeżeli się czasem noga ześliznęła, było to powodem do śmiechu bez końca. Zwiedzaliśmy szalasy po odległych górach, gdzie nas częstowano bundzem i bryndzą⁵⁵³. Byliśmy przekonani, że w każdym parowie musi być przynajmniej jeden niedźwiedź. W tym mniemaniu utwierdzał nas poniekąd pan Zajązkowski. Bał on się niedźwiedzi nie powoli. Powiadał nam, że przyszedłszy raz zamyślony nad jedną kładkę i podniósłszy oczy, ujrzał z drugiej strony rzeki idącego do tej samej kładki, zapewne w zamiarze przejścia przez nią, ogromnego niedźwiedzia. Jak był ogromny niedźwiedź, nie potrzeba mówić... rozumie się, że jak wół, jak kopica⁵⁵⁴ siana i jaka jeszcze kopica!... rozumie się także, że się pan Zajązkowski przestraszył i że krzyknął, jak żaden jeszcze Zajązkowski nie krzychał. Niedźwiedź zdziwiony, bo zapewne o czym innym myślał, wznosił się na zadnich łapach, a przednimi klasnąwszy parę razy, zszedł na bok i zostawił wolne przejście, z której to jednak grzeczności pan Zajązkowski nie uznał za potrzebne korzystać i łącząc odwagę z roztropnością, wrócił spiesźnie do domu. „Od tego czasu — mówił — bez szabli przy boku nie wyjdę z dziedzińca”.

Mój ojciec był ciągle zajęty fabryką. Jak wszędzie, tak i w tamtych okolicach kochany i szanowany, miał wkrótce wiele gości. Między innymi Michał hrabia Konarski z Wetliny. Miał konie ze strzyżonymi grzywami, mówił co trzecie słowo: „Jak mi Bóg miły” i tabakę z rozka zażywał. Ludwik Urbański z Jabłonek, nie tak głupi, jak się wydawał. Dobrze człowieczysko. Pius Fredro, ten sam, co raz we Lwowie, wracając w nocy do

⁵⁵⁰arendarz (daw.) — dzierżawca, w szczególności dzierżawca karczmy. [przypis edytorski]

⁵⁵¹smrek (reg.) — świerk; smereków: dziś popr. D. lm: smreków. [przypis edytorski]

⁵⁵²juhas — młodszy pasterz owiec w Karpatach. [przypis edytorski]

⁵⁵³bundz i bryndza — produkty góralskie z owczego mleka: bundz to delikatna twarogowa masa serowa, używana do bezpośredniego spożycia lub częściej do przerobu na bryndzę, solony ser owczy. [przypis edytorski]

⁵⁵⁴kopica (daw.) — kopa siana lub zboża. [przypis edytorski]

domu tego podkrecony, na zapytanie szylchwacha: „Werdo?” (*Wer da*⁵⁵⁵) odpowiedział: „A Fredro. Jak on wie, że ja Fredro?” — dodał sam do siebie. Osuchowski z Żerniczki, stary myśliwy, ten z Cisny nie wyjeżdżał prawie. Czasem wieczór grywał z moim ojcem mariasza⁵⁵⁶, ale jak było więcej gości, opowiadał wypadki, których sam doznał albo których był świadkiem, wojując z niedźwiedziami. Powiadał, jak raz wzięwszy w zapale kuca srokatego za kundysa⁵⁵⁷, szczał nim po strzale rannego niedźwiedzia. Kuc w nogi, a niedźwiedź do niego.... dalej tańcować wkoło buka, póki nie nadszedł strzelec i dobrze wymierzonym strzałem nie położył końca tym mimowolnym płąsom. Powiadał, jak widząc swego sąsiada pod niedźwiedziem, wołał przez rzekę: „Panie podczaszy! Oddaj się waćpan Bogu!” i jak palnął, w sam łeb... (niedźwiedzia rozumie się). Powiadał, jak raz na polowaniu, gdzie więcej było amatorów niż myśliwych, rozstawił wszystkich drożyskiem z łąki aż na pagórek, gdzie objechano niedźwiedzia. „Odezwał się — mówił — tropowiec⁵⁵⁸, dopuszczono kundysy, doszły niebawem niedźwiedzia, który idąc w hurku, wzmagął się ku działom. Ja stałem na uszyjku⁵⁵⁹ z drugiej strony łąki. Wtem słyszę strzał w górze, a wkrótce potem moje goście zadychane wypadają gęsiego na łąkę, krzycząc: »Niedźwiedź! Niedźwiedź!« Ostatni bez czapki i bez strzelby, jak trup błady, komisarz cyrkularny, a za nim... aż chrusty trzeszczały... aż ziemia dudniła... Co? — Biała kobyła. — Cóż się stało? — Biała myśliwska kobyła uwiązana w gąszczu, spłoszona strzałem, a jeszcze więcej kapelą wiodącą niedźwiedzia, urwała się i puściła ku domowi na dół drożyskiem. Nie czekał jej kreiskomiser, krzyknął: »Gwałt!« i dalej w nogi. Niżej stojący amator podobnie wrzasnął i dernął — tak i cała linia wysunęła się następnie na łąkę ścigana białą kobyłą”.

Takie i podobne opowiadania wielce nam się podobały, ale jeszcze więcej dykteryjki różnego rodzaju Krzyżanowskiego. Jak sobie teraz przedstawię tego Krzyżanowskiego, a pamiętam go bardzo dobrze, był on może ostatnim egzemplarzem dworaka, pieczeniara, wyjadacza dawniejszych czasów. Przyjechał konno, torba borsucza i strzelba przez plecy — harap w rękę. Niewielki, krępy, włos szpakowaty, mowa chrypliwa. Pół błazna, pół szlachcica, wszędzie był domowym. Nigdy nie opuścił okazji prosić o korczyk⁵⁶⁰ zboża, faskę bryndzy, kawał skóry i czy otrzymał czy nie, zawsze z uśmiechem ścisnął kolano jaśniepana. Komu w nocy napuścić os do izdebki, komu włosienia nastrzyc na prześcieradło, komu jaj w buty nakłaść? Krzyżanowskiemu. Kogo rano do sieni w koszuli wyciągnąć, kogo pytką⁵⁶¹ wybić, kogo poczęstować piwem z wodą zamiast wina, a wodą zamiast wódki? — Krzyżanowskiego. Dlatego Krzyżanowski miłym był gościem, a szczególnie dla dzieci. Na szarym końcu u stołu, nie był ostatnim do mowy i do kieliszka, nie urażał się jednak, kiedy w jego lampeczce mętniejsze było wino niż przed jegomością albo księdzem proboszczem. Kiedy pan domu co opowiadał, Krzyżanowski oka z niego nie spuszczał, chwycił się za głowę z przestachu, albo śmiał się do rozpuku. Kochany Krzyżanosio! Osuchowski z nim na żaden sposób nie mógł konkurencji wytrzymać — łąał dobrze jako myśliwy, ale i Krzyżanowski był myśliwy, a łąał trzykroć lepiej. Kiedy się odezwał: „Razu jednego...”, już wszystkie oczy były na niego zwrócone, wszystkie uszy natężone... I w samej rzeczy, trzeba słyszeć takiego improwizującego łągarza, aby pojąć, jaki wdzięk mają te długie i szerokie, a co krok w epizody wyskakujące opowiadania. Słuchamy, jak historii z tysiąc i jednej nocy, w przekonaniu, że tam albo nic prawdy nie ma, albo tak mało, że ledwie na tytuł wystarczy, a jednak słuchamy z wszelkim udziałem. To ciągle wyjaśnianie najdrobniejszych szczegółów, poprawienie sumienne siebie samego w najlichszym zboczeniu, cytowanie miejsca, dnia, godziny, osób przytomnych z odwołaniem zawsze do świadectwa „żywych przecie” — wszystko przeciąga rzecz całą niezaprzeczonym pokostem prawdy. Dopiero gdy przyjdzie do samego jądra „dziwnego wypadku” i kiedy wszelkie prawdopodobieństwo ustaje, wtenczas gwar i śmiech. Każdy się śmieje, jakby mówił: „Nie głupim, abym uwierzył”. I im mocniejszy śmiech, tym

⁵⁵⁵*Wer da?* (niem.) — Kto tam? [przypis edytorski]

⁵⁵⁶*mariasz* — rodzaj gry w karty. [przypis edytorski]

⁵⁵⁷*kundys* — kundel. [przypis edytorski]

⁵⁵⁸*tropowiec* (łow.) — pies myśliwski do tropienia zwierzyny. [przypis edytorski]

⁵⁵⁹*uszyjek* (reg.) a. *oszyjek* (daw.) — wąskie przejście. [przypis edytorski]

⁵⁶⁰*korzec* — dawna jednostka objętości ciał sypkich (ziarna, mąki itp.); także: naczynie służące do przechowywania zboża. [przypis edytorski]

⁵⁶¹*pyta* — dawne narzędzie do bicia ze skręconej chusty, szmaty, powrozu itp. [przypis edytorski]

mocniej objawia się to zadowolenie z swojej własnej przenikliwości. Niechby kto spróbował pisać słowo po słowie, co taki Krzyżanowski rozpowiada, i niechby komu potem odczytał, a pewnie znaleźliby obydwaj, że słuchana z upodobaniem powieść jest tylko nudną i bez sensu ramotą⁵⁶². Skądże to pochodzi? Oto brakuje świeżości improwizacji, uniesienia rzetelnego, mimiki stosownej, figury charakterystycznej opowiadacza, a nade wszystko jego wiary, że wiarę wzbudza w słuchaczach. Słowem, trzeba prawdy kłamstwa, aby kłamstwo zająć mogło.

Mam Krzyżanowskiego przed oczyma, kiedy po kilkodniowym pobycie odjeżdżał. Szkapo podkasła — terlica węgierska — sakwy przewieszane z tyłu, a płaszcz z przodu — spod płaszcza zaś wyglądała zgięta podług siodła szyna żelaza, wykutego w Ciśnie, na wieczną pamiątkę. Wsiadł pan Krzyżanowski, urznawszy sieczki parę razy, skropił szkapę harapem, ruszył z kopyta, a pochylony jak w ukłonie, aż za bramą czapkę włożył.

Generał Józef Kalinowski⁵⁶³, który lubił do prawdy wiele nieprawdy dodawać, gniewał się, *par jalousie de métier*⁵⁶⁴, na Ignacego Cetnera, że ten kłamał bez konceptu. — „Co to może kogo obchodzić, mówił, że Pan Ignacy 300 000 fur gnoju wywiózł albo że ma 100 000 owiec?”. I w samej rzeczy, kłamstwo o tyle tylko jest znośnym i bawić nawet może, o ile w nim jest dowcipu, inwencji, poezji. Na przykład jeden ze znajomych Ojca, żałuję, że jego nazwisko zapomniał, rozpowiadał o swoich podróżach po całym świecie, lubo nigdy nie był za granicą Polski. — „Raz — mówił — będąc w Ameryce, zabłądziłem w lesie. Im dalej w las, tym las gęstszy, a droga węższa, nareszcie zniknął wszelki ślad. Co tu robić? Na szczęście, przypominam sobie, że mam w bryczce doskonałą mapę, a doskonalszą jeszcze perspektywę. Rozłożyłem więc mapę pod bukiem, zwróciłem na nią perspektywę i ujrzałem siebie i bryczkę w parowie pod bukiem — drogę zaś, idącą działami o pół mili na prawo, gdzie się potem, będąc już zorientowany, łatwo dostałem”.

Niedawno umarł na Podolu Jędrzej Szumlański, ostatni może w Polsce łgarz-poeta, tegoczesny Radziwiłł. Między innymi opowiadał, że ma ogromny proces z powodu pługa parowego, który sam z Anglii przywiózł. „Doskonały — mówił — w jednym dniu zorał mi trzysta morgów; ale na noc zamknięto go w wozowni. Cóż się stało? — Pług wrota wyłamał — hajże w pole! Jak zaczniesz orać i orać, aż wpadł na grunta sąsiedzkie, a co gorzej wszystkie kopce graniczne porozorywał. Stąd proces”. Najlepsze jednak jego koncepta nie dadzą się powtórzyć w dobrym towarzystwie.

Między różnymi myśliwskimi przygodami i mój ojciec opowiedział nam następującą i za jej prawdę zaręczył. Wątpić więc nie można.

Nieboszczyk wojski Orzechowski⁵⁶⁵, ojciec naszego Piotra⁵⁶⁶, poróżnił się był z Chorążym N. Wyzwali się do pierwszego spotkania, dlatego zawsze przy szabli jeździł i na polowanie. Razu więc jednego strzelił do niedźwiedzia i mocno ranił w piersi. Niedźwiedź swoim zwyczajem wznosił się na zadnich łapach i szedł prosto na przeciwnika. Orzechowski do szabli. Machnął parę razy, ale wkrótce szabla dostała się w zęby rozjuszonego zwierza — szczęściem atoli⁵⁶⁷, że ostrzem ku niemu. Nie stracił głowy Orzechowski i chwyciwszy lewą ręką koniec szabli, odpierał jakby ostrym munsztukiem niedźwiedzia, który pchać się na niego nie przestawał — ale skaleczony w piersi i stojąc na pochyłości, niżej, nie mógł łapą zachwycić. Długo ta, nie do wiary prawie, a jednak najprawdziwsza trwała walka, aż przecie Orzechowski postrzegł zbliżającego się strzelca. Krzyknął, aby mu strzelbę rzucił pod nogi, sam zaś powoli tak się obrócił, że stanął znacznie niżej od niedźwiedzia, a gdy poczuł mocny nacisk, puścił nagle szablę. Niedźwiedź wyrzucił koźlą, a nim wstał, Orzechowski chwycił strzelbę i trupem go położył. Świadkiem niezaprzeczonym tej walki był palec odgryziony u lewej ręki.

Polowanie

⁵⁶²ramota — utwór literacki bądź teatralny bez większej wartości literackiej, zazwyczaj staroświecki. [przypis edytorski]

⁵⁶³Kalinowski, Józef (ok. 1785–1825) — generał armii Księstwa Warszawskiego, pułkownik armii napoleońskiej. [przypis edytorski]

⁵⁶⁴par jalousie de métier (fr.) — z zawodowej zazdrości. [przypis edytorski]

⁵⁶⁵wojski Orzechowski — Zdaje mi się, że ten Orzechowski był wojskim przemyskim. Człowiek silnej duszy i silnego ramienia. Zginął w Krakowie, w bramie miejskiej, podczas konfederacji barskiej. [przypis autorski]

⁵⁶⁶Orzechowski, Piotr — konsyliarz foralny w Galicji do 1809 roku. Potem Sędzia Trybunału w Warszawie, umarł tam koło 1820 roku. Był stałym i szczerym przyjacielem mego ojca. [przypis autorski]

⁵⁶⁷atoli (daw.) — jednak. [przypis edytorski]

Trzy razy w dzieciństwie byłem z ojcem w Cisnie. Zawsze wstępowaliśmy do Jabłonek na obiad lub nocleg. Nie chciał tego odmawiać Ludwikowi Urbańskiemu, który pomimo śmieszności powierzchownych był dobrym i uczciwym człowiekiem. A propos niego, raz mi ojciec powiedział: „Prawdziwym jest nieszczęściem w górach to oddalenie od wszelkiego światłego towarzystwa. Poznałem to w najwcześniejszej mojej młodości, dlatego wszelkich sił dołożyłem, aby się z gór wydobyć. Ożeniłem się z waszą matką, nie zważając, że mogłem większy znaleźć posag. Puściłem Cisnę w dzierzawę, Hoczew sprzedałem, powiększyłem majątek, biorąc znaczne dzierzawy, jako u hrabstwa jarosławskiego, starostwa przemyskiego itp. Żyłem zawsze z ludźmi i dobrze na tym wyszedłem, bo mogłem wam dać lepsze wychowanie, niż je sam otrzymałem”.

Kochałem i szanowałem mego ojca, ale w miarę jak mi czas nasuwa punktów porównania, cześć dla niego zdaje się wzmaczać w moim sercu. Powtarzam teraz często niejedno jego zdanie, jego przestrożę, których słuchając, nie myślałem nawet, że je pamiętać będę. Żywot ojca stał się wzorem dla dzieci. Jego charakter prawy, rozum niebłyszczący świętym ukształceniem, ale głęboki, logiczny, dobroć nieprzebrana, uprzejmość, czynność, zjednały mu powszechny szacunek. Jako człowiek i jako Polak był on w całym znaczeniu wyrazu: bez skazy. O nim sumiennie można było powtórzyć: *Le Ciel n'est pas plus pur que le fond de son âme*⁵⁶⁸.

Dobra sława ojca jest drogą spuścizną dla dzieci — ale i dzieci, szanując rodziców, składają jakby grosze do kasy oszczędności, które kiedyś w kapitalik urosną. Kiedy już ojca, matki, nie ma — o, jak błogie uczucie napęlnia serce, wznosząc oczy w te światy tajemnicze, gdzie mieścić lubimy choć cząstkę tych, których kochaliśmy, którzy nas tyle kochali w tym życiu. Jeżeli zawsze Boga błagałem, aby uczynił dzieci moje godnymi mego błogosławieństwa — *co otrzymałem bojnje* — to pewnie więcej ze względu na ich dalsze szczęście niż na moje własne. Bo ci, co nic sobie do wyrzucenia nie mają, słusznie i po swoich dzieciach spodziewać się mogą pociechy — ze spokojnym sumieniem wspominać będą czas spędzony na opiekuńczym łonie rodziców. Wiele osób okazuje żalobę serca po stracie rodziców, pokrywając ich pamięć świętym milczeniem, a ja chciałbym, żeby mnie moje dzieci wspominały, jak gdybym jeszcze był z nimi. Ja lubię wspominać mego ojca jak najczęściej, robić go uczestnikiem i wesołych, i dobrych chwil moich — zdaje mi się, że się on wtenczas do mnie uśmiecha. Spoczywaj! Spoczywaj w Bogu, Ty dobry, prawy, drogi, kochany ojcze!

Ojciec, Dziecko

*

Deszcz padał — z lasów się kurzyło — smutna była Cisna. Siedzieliśmy przy kominie, słuchając odgłosu młotów, co nas z bliskiej fryszkerki⁵⁶⁹ dochodził. Ktoś wspomniawszy rozboje — przypomnieliśmy Wulfa, a mój ojciec, jak dobrze pamiętam, tak mówił:

Wówczas, kiedy Żyd Wulf, na czele kilkunastu łotrów, obdzierał podróżnych, najeżdżał domy i coraz straszniejszym się stawał, mieszkał w Sanockiem niejaki Kitajgrodzki. Szlachcic czynny, zabiegły, odważny, ale przy tym trochę zawadiaka i wielki wciubski, nie znał lub znać nie chciał mądrego krakowskiego przysłowia: „Nie wtykaj nosa, gdzieś nie dał grosza”. Otóż razu jednego, w zimowej porze, ten Kitajgrodzki nocował w Barwinku u naczelnika komory⁵⁷⁰. Koło dziesiątej, kiedy się już do spoczynku zabierano, strażnik przyniósł do podpisu kilka paszportów Żydów jadących z Węgier. Naczelnik siadł do biurka i zaczął podpisywać, gdy Kitajgrodzki zasłyszawszy z alkierza, o co rzecz idzie, wyszedł wpół ubrany i zaczął przyganiać tej łatwości, z którą przepuszczają przez granicę, nie przekonawszy się pierwej, jakie to indywiduala, i to właśnie w czasie, kiedy rozboje mnożą się coraz bardziej. To rzekłszy, wziął świecę i wyszedł do pierwszej izby, gdzie w ciemnym kącie koło pieca stało kilku Żydów. Wzniósłszy światło nad głowę, aby lepiej widzieć przed sobą, postrzegł, że jeden z podróżnych, stojący na przodzie, cofnął się za drugiego,

⁵⁶⁸ *Le Ciel n'est pas plus pur que le fond de son âme* (fr.) — Niebo nie jest czystsze niż głębia jego duszy (nieco zmieniony cytat z dramatu Jeana Racine'a *Fedra*, akt IV, scena 2; w oryginale: *Le jour n'est pas plus pur que le fond de mon coeur*: Światło dnia nie jest czystsze niż głębia mego serca). [przypis edytorski]

⁵⁶⁹ *fryszkerka* (z niem.) — zakład hutniczy, w którym świeżono surówkę żelaza, czyli oczyszczano ją z domieszek. [przypis edytorski]

⁵⁷⁰ *komora* — tu: komora celna, graniczny urząd celny. [przypis edytorski]

ku temu więc zwrócił się i w oczy zaświecił. Był to Żyd, jeszcze młody, wysoki, chudy, żółtawej cery, czarnej, krótkiej i rzadkiej brody. — „Skąd panowie kupcy?” — zapytał Kitajgrodzki. — „Z Węgier” — odrzekł zapytany i zasłaniając ręką oczy, jak gdyby go światło raziło, chciał się do drzwi zbliżyć. Ale Kitajgrodzkiego pozbyć się niełatwo było, zwłaszcza kiedy się ciekawością czym zajął. — Skąd? — Dokąd? — Po co? — Którędy? — Na długo? — pytał i zatrzymywał, nareszcie spuściwszy światło, chwycił za poję płaszcz cofającego się bladego Żydka, podniósł ją i odkrył pałasz przy boku, a dalej parę pistoletów za pasem. Wszczął się hałas — straż przybyła — chwycono podróżnych — okuto wszystkich i odesłano do kryminalnego więzienia. Młody Żyd był to ów słynny Wulf, herszt rozbójników.

W kilka miesięcy po swoim zwycięstwie dowiaduje się Kitajgrodzki, że Wulf uszedł z więzienia i że dał się słyszeć: „Nikogo jeszcze nie zabiłem, ale Kitajgrodzkiego jak schwycę, pasy z niego drzeć będę”. Zrozumiał szlachcic, że to nie przelewki, że tu idzie o gardło i że on albo Wulf zginąć musi. Pojął oraz, że tylko prędkie i energiczne środki mogą dowieść do celu. Nie tracąc więc czasu, spieniężył, co mógł, dokończył jeszcze, kupił koni, broń, przyjął pewnych ludzi i obwarował swój domek tak, że w nim napadu nie mógł się lękać. Ale nie przestał on na tym, wiedział bowiem, że w każdej walce, chcąc stanowczo odnieść zwycięstwo, nie można ograniczyć się na odpornym działaniu. Miał swoich szpiegów, śledził przez nich obroty nieprzyjaciela i zawsze był gotów wyruszyć przeciw niemu, na czele swego dobrze uzbrojonego hufca. Wulf zaś ze swojej strony, lubo zemstę poprzysiągł, nie chciał ją jednak uczynić jedynym celem swoich czynności. On chciał rabować dla zysku, a zemścić się dla uciechy. Dlatego wojna z Kitajgrodzkim nie była mu na rękę i unikał go, ile możliwości. Jak długo trwał ten stan rzeczy, nie umiem powiedzieć — wiele razy walczone ze sobą, nie wiem — dość, że razu jednego dano znać Kitajgrodzkiemu, że Wulf ma zjechać na szabas do Liska. — „Na koń!” — krzyknął Kitajgrodzki i nie wyszło pół godziny, już kłusował działami na czele swojego oddziału. Nie drzymał i Wulf, miał swoje czaty, bo gdy Kitajgrodzki jedną stroną od Ustrzyk wpadał do miasta, on wymykał się drugą. Dostrzeżony, ścigany, coraz mocniej napierany, skręcił nareszcie ku Sanowi i wpław się rzucił. Kitajgrodzki przypadł nad brzeg, strzelił za nim i zdawało mu się, że się Żyd po strzale na lewo pochylił. Ale czy to dlatego, że już wieczór szarzał, czy że się lękał zasadzki, nie ścigał dalej, wrócił do Liska i tam przenocował.

Nazajutrz, jeno świt, przejechał San w bród pod Zamkiem i na lewym brzegu starał się przejąć ślady naprzeciwko miejsca, z którego strzelił. Nie tak to łatwo po kamienistym polu. Głowa w dół spuszczone, ledwie nie z olstrami w równi, sylabizował rozmaite hieroglify, z których się nareszcie doczytał, że jego przeciwnik zaraz z wody ruszył z kopyta — galopował aż pod las, tysiąc może kroków od brzegu — tam stał, słuchał pewnie, czy pogoń nie pluszcze po Sanie albo czy krzemień nie tętni pod podkową na drodze z miasta. Potem skręcił na łączkę i ujechawszy paręset kroków, zsiadł z konia i uwiązał go do drzewa. Przy bliskim strumyku leżał cybuszek rogowy i długa szmatka. Z łączki wrócił do konia i jechał pomału, popod las tęgi kawał aż do drożyny wiodącej w lewo w las. Tu ślady stawały się coraz rzadsze, gdzieniegdzie tylko kamyk usunięty albo korzeń zdarty ocele wskazywał z kilku dróg a raczej ścieżek, którą pojechał. Nareszcie zginął wszelki ślad.

Daremnie Kitajgrodzki ze swoimi ludźmi, jak wprawni objezdnicy, zakładali na prawo i na lewo, daremnie przecinali drożyska i łąki, na każdej mokrzawie⁵⁷¹ na klęczkach szukali najlichszego znaku — ślad jak zginął, tak zginął. Już było i z południa — popasiono konie w Piskarowskiej karczynie i straciwszy wszelką na teraz nadzieję dojścia złoczyńcy, ruszono ku domowi. Wyjechali z lasu i z przykłej spuszczały się góry, kiedy jeden odezwał się do drugiego: „Byłbym przysiągł, że dzisiaj sobota”. — „A jużćie nie niedziela!” — odpowiedział drugi i tak głośno się roześmiał, że Kitajgrodzki, jadący przodem, zapytał się: „A czego ty się tak śmiejesz, Szymonie?” — „Jakże się nie śmiać, kiedy Józef tak się tego Wulfa przestraszył, że zapomniał, że to dzisiaj sobota”. — „Jakże może być sobota — odezwał się Józef — wszak w sobotę Żydzi nie jeżdżą”. — „Alboż jedzie który?” — „Ot, nas minął wózkami i ćwiczysz szkapę pod górę”. — „Łapaj! — krzyknął Kitajgrodzki — łapaj!...” I sam zwróciwszy konia, kopnął się za wózkami aby doścignąć,

⁵⁷¹ *mokrzawa* (daw.) — miejsce podmokłe, mokradło. [przypis edytorski]

nim w las wjedzie. — „Stój!” — krzyknięto. — Żydzik zbladł — zdjął czapkę i upuścił — zdjął gemberkę⁵⁷² i upuścił. Jednak udając pół głuchego, pół głupiego, wywijał się jak wąż w swoich odpowiedziach na zapytania. Aż nareszcie harap, parę razy dobitnie na plecy spuszczone, uporządkował jego myśli i odpowiedzi, z których okazało się, że zawiózł chorego Żydka do Brzozowa do Judki cyrulika⁵⁷³.

W niedzielę dzwoniło na *Anioł Pański*⁵⁷⁴, kiedy Kitajgrodzki zsiadł z konia przed kościołem w Brzozowie — ukląkł — zmówił pacierz — potem zostawiwszy jednego ze swoich ludzi przy koniach, z drugimi kazał prowadzić się ujętemu na drodze Żydkowi. Sunął się cicho popod domy, a gdy Żydek pokazał domek cyrulika, odesłał go w tył, a sam zakolała do drzwi. Jęczał i błagał przez drzwi, aby mu otworzono, obiecywał trzy złote, jeżeli mu pan Judka prędko ząb wyrwie. Odezwał się nareszcie jakiś bachor i powoli drzwi uchylał. Kitajgrodzki pchnął je, wszedł i przyłożywszy pistolet pod nos zaspanemu i skrobiającemu się bachorowi, rzekł cicho: „Ani piśnij, bo ci w łeb strzelę. Gdzie Żyd chory, którego tu w nocy przywieziono?” — Bachor wskazał na schodki w głębi sieni i na wznak się przewrócił. — Dalej więc na schodki! Drzwi były zewnątrz zamknięte. Uderzone nogą otworzyły się na oścież... a kulka świsnęła pomiędzy głowy wchodzących. Żyd leżał w łóżku, wystrzelił z jednego pistoletu i chwycił za drugi... ale mu czasu zabrakło... Kitajgrodzki przycisnął sobą pistolet i Żyda razem. Ankiel Wulf — gdyż to był on w istocie — okuty i odprowadzony do Lwowa, był tam nareszcie stracony dnia 16 maja 1787 na wielką pociechę Kitajgrodzkiego.

*

Wyjechaliśmy z Cisny, odwiedziliśmy Urbańskiego w Jabłonkach, Orzechowskiego w Żernicze, nocowaliśmy w Lisku, czyli Lesku. Za Liskiem stanęliśmy i oglądali na szczycie pagórka ogromny ułom skały. Nie widać na nim ręki ludzkiej, a jednak ze swego kształtu zdaje się być częścią jakiegoś gmachu. Różne o tym kamieniu biegają powiastki, jedna cudowniejsza od drugiej, ale najwięcej jest upowszechnioną ta, która zapewnia, że diabeł niósł ten kamień, ale kogut zapiał i diabeł kamień upuścił. W Ustianowej stanęliśmy na popas. Wkrótce wbiegł Żydek, powiedział coś Żydówce, Żydówka spojrzała w okno, a za nią pół tuzina Żydziatek różnego kalibru. — „Cóż tam takiego?” — spytał się jeden z nas gospodarza. — „Pan Kasper” — odrzekł gospodarz. — „Czegóż go się boicie?” — odezwał się mój ojciec. — „A jak się nie bać?... On wariat!” — „Ale nikomu nic złego nie robi”. — „Jak nie robi! On ma strzelbę nabitą. Raz już w okno wystrzelił”. — „Przypadkiem”. — „Jak przypadkiem! On mierzył... Dwie szyby wybił”. Spojrzeliśmy w górę w miejsce wskazane i ujrzeliśmy dziury w oknie gontami założone, jako pomnik owej strasznej katastrofy, która pewnie przejdzie z ust do ust, aż do najdalszej potomności tej arendarskiej rodziny.

Wszedł pan Kasper Brześciański, dziedzic części Ustianowej. Miał na sobie kapotę zieloną strzeleckiego koloru, pas skórzany z klamrą. Torba i strzelba przez plecy, czapka ze siwym barankiem na bakier. Zawsze pieszo podróżował, bo jak miał swoje konie i bryczkę, zawsze kazał prosto jechać... A że prosta droga nie wiedzie do celu... więc w pierwszym potoku musiał zostawiać połamaną bryczkę. Był to piękny mężczyzna, wysoki, twarz piękna, wąs czarny, oko łagodne. Przywitał się z moim ojcem po przyjacielsku i rozmawiał czas jakiś tak rozsądnie, że ja z Sewerynem, zawiedzeni w nadziei naśmiania się z wariata, już chcieliśmy wyjść na podsienie, kiedy słowo: „interesa” zdało się dotknąć go drutem elektrycznym i zgasić nagle pochodnię rozumu, a otworzyło razem wrota gradowi słów bez żadnego związku. Domowe niezgody obłąkały jego rozum w kwiecie młodości.

Widoczne dramata na powierzchni świata przejmują nas litością albo zgrozą. Ach, gdybyśmy zoczyć mogli te liczne dramata, co się toczą w głębi serca, a cicho, a cicho... których tajemnicy strzeże nieszczęsny jak skarbu najdroższego, a skarbu nieprzebranej

Szalenięc

⁵⁷²gemberka, gamera a. magierka — wysoka czapka chłopska z płaskim denkiem, pochodzenia węgierskiego. [przypis edytorski]

⁵⁷³cyrulik — fryzjer wykonujący również proste zabiegi medyczne. [przypis edytorski]

⁵⁷⁴Anioł Pański — modlitwa maryjna, odmawiana rano, w południe i wieczorem, o której dawniej przypominano wiernym, bijąc w dzwony kościelne. [przypis edytorski]

swojej boleści, których ogrom Bóg tylko jeden ocenić może, a świat nie przeczuwa nawet.... i które nareszcie rozsadzają łono albo mącą rozum.... O, jakże często płakalibyśmy krwawymi łzami wśród tego kwiecistego świata!

Podobne pomieszanie zmysłów dotknęło generała Kopcia⁵⁷⁵ w niedocieczonych jego cierpieniach na Syberii. Poznałem go w Warszawie 1820 roku. Przyszedł do mego brata Maksymiliana; długo rozmawiał bardzo rozsądnie, ale gdy wspomniał o swojej niewoli, nie wyszło pięciu minut, już w swojej podróży po Syberii stawał na szczycie jednej góry, skąd się na szczytkach spuszczano. Tam była granica jego rozumu. Co dalej mówił, nie miało żadnego związku. Mój brat powiadał mi, bo bawił w Puławach wtenczas, kiedy tam Kopeć przyjechał zaraz lub wkrótce po swoim powrocie z niewoli, że księżna generałowa Czartoryska zleciła kilku osobom uporządkować jego opowiadanie, ile możliwości, ale nie było podobieństwa. Nawet gdy chciano skreślić mapę podług jego wspomnień, on chciał, aby zawsze rysowano góry z profilu, jedne za drugimi. I ten nieszczęsny miał zostawić pamiętniki!!! I Mickiewicz rozwodzi się nad nimi! A jednak Mickiewicz żył z osobami, co znały bardzo dobrze generała Kopcia. Wierzę tu owoczesnym pisarzom! — Nie, ówczesni mogą tylko materiałów dostarczać, a dopiero później sąd światły, oczyściwszy je z błędów mimowolnych i z błędów natchnionych duchem stronnictwa, może utworzyć *prawdę* dziejów.

W tych czasach pojawił się pamiętnik Jana Sagatyńskiego⁵⁷⁶ — pazia (?) Stanisława Augusta. Urodzenie Sagatyńskiego jest dotąd zagadką. On dawał do zrozumienia, że był synem króla, drudzy mówili, że wielkiego koniuszego Kickiego. Tak czy siak, ród jego nie uprawniał go do zaszczytnego urzędu pazia. Sagatyński był to patentowany bufon salonowy. Jego śmieszne i dobre koncepta rozwałkowane w długie historie, żyją dotąd w tradycji i długo żyć będą, pozbawione wszakże i szczególnego talentu, i pociesznej figury ich autora. Kilka lat przed śmiercią Sagatyński bywał często w moim domu. Gdy mi raz opowiedział parę anegdotek o królu Stanisławie, powiedziałem mu, że powinien spisać, co tylko pamięta z owych czasów. W parę dni przyniósł mi arkusz pisma. Styl słaby, a raczej żaden, rozwlekłość, jedna anegdotka, i to nie dowcipna — przekonały mnie, że z tej mąki nie będzie chleba. Pochwaliłem jednak i zachęciłem do dalszej pracy. Nic mi już jednak później nie przyniósł, a gdyby był co napisał, byłby mi czytał niezawodnie, nareszcie ten niby jego pamiętnik nie odpowiada ani wesołości charakteru Sagatyńskiego, ani też sposobowi zbyt rozwlekłemu opowiadania. Wydawca, który stara się uniewinnić słabość stylu, niech się pocieszy, Sagatyński nie był w stanie i tak napisać.

*

Za Chyrowem, gdzie cała ludność robi pończochy na drutach, widzieliśmy po lewym ręku piękny zamek w Laszkach Murowanych⁵⁷⁷ nad Strwiążem w zupełnie jeszcze dobrym stanie. W tych czasach matka moja odwiedzała w nim panią Mniszchową, matkę pani Ksawerowej Krasickiej i pana Stanisława Mniszcha.

Ledwieśmy zajechali do Żyda w Starej Soli na nocleg, przyszedł jakiś inspektor, czyli *verwalter* żupy solnej i po długiej upartej prośbie skłonił mego ojca, że wzięwszy nas z sobą, poszedł do niego na wieczerzę. Został mi w pamięci ryż przysypany cynamonem, a jeszcze bardziej zdarzenie, któremu towarzyszyło. Już mowa z niemiecka naszego gospodarza lechtała nas nie po trosze, chęć śmiechu brała nas na tortury... A cóż dopiero nie stało się z nami, kiedy pan inspektor, wzięwszy kieliszek: „Za strofie laskafego gościa!”, podniósł się, uklonił, a siadając, chybił krzesło o połowę, chwycił się stołu i niepewność długo trwała, czy wróci na krzesło albo czy wleci pod stół. Cała serweta w usta wpakowana, nos ściśnięty, wejrzenia ojca nic nie pomogły, trzeba było koniec końców parsknąć śmiechem. O, śmiechu! Jak ty luby jesteś starości, kiedy zagrasz w dzieciennym garełku, tak szczerze, tak dźwięcznie! Rozciągasz wesołość wkoło siebie i na sam smutek.

⁵⁷⁵Kopeć, Józef (1762–1833) — polski oficer, zesłany na daleką Syberię po klęsce insurekcji kościuszkowskiej, badacz Kamczatki, pamiętnikarz. [przypis edytorski]

⁵⁷⁶pamiętnik Jana Sagatyńskiego — Pamiętnik Jana Sagatyńskiego, byłego pazia króla Stanisława Poniatowskiego, przy którym został aż do śmierci (1845). [przypis edytorski]

⁵⁷⁷Laszki Murowane — wieś na Ukrainie, w obwodzie lwowskim, w rejonie starosamborskim. [przypis edytorski]

Porównać cię można do jutrzeńki⁵⁷⁸, co swój uśmiech różany rozciąga i na zwaliska, i na zbutwiałe drzewa, i na pochylone krzyże cmentarza.

W kilka lat potem, 12 stycznia 1806 roku, dzień mroźny zabielał na wschodzie. Świece po pokojach w Beńkowej Wiszni tlały czerwono... nikt ich objaśnić, nikt pogasić nie myślał. Pojazdy stały przed oknami... pakowano spiesźnie... Dzieci zbite w gromadkę płakały, bo i starsi płakali, a płakali rzewnie. Ojciec opuszczał swój dom, bo przed godziną ostatnim westchnieniem ostatnie dała nam błogosławieństwo najlepsza, najtroskliwsza matka.

Już miałem rok trzynasty, kiedy straciłem matkę, a jednak jakby zamglona przedstawia się mojej pamięci... nawet rysy jej twarzy nie dosyć wyrazisto mam przed oczyma. Widzę ją zawsze zajęta ogrodem... ona bowiem przeistoczyła i rozszerzyła ogród w Beńkowej Wiszni. Oprócz lip, szczątków ulic sklepionych w czworobok, wszystkie starsze drzewa jej ręką sadzone. Dlatego ten ogród dzieci moje szanować powinny. Te kilkanaście świerków przy ścieżce wiodącej na dół do studni był to klombik przez nią zasadzony, złożony z dziewięciu świerków, liczby żyjących wówczas jej dzieci... Trudno teraz rozpoznać, które to te najpierwsze świerki.

W rok niespełna po śmierci naszej matki bracia moi starsi, Biegański i Trawiński wyjechali do Warszawy, by wstąpić do wojska polskiego. Mój ojciec przeniósł się na stałe mieszkanie do Lwowa, lato tylko przez parę lat na wsi przepędzał.

1808 roku siostra moja Ludwika poszła za Antoniego Rozwadowskiego. Jeżeli obowiązki córki, żony, matki, pełnione z poświęceniem nieustannym ściągnąć mogą promyk świętości, pewnie on świeci nad duszami siostr moich: Ludwiki Rozwadowskiej i Cecylii Jabłonowskiej. Ich ciche cnoty przesuwają się niezważane, bo same nie zdawały się mieć pojęcia swojej wartości...

Ludwika po śmierci męża (1813) została z dwojgiem dzieci, bez majątku prawie, powróciła więc w dom ojcowski. Kiedy synowie, rozstrzeleni na wszystkie strony, rzadkim byli towarzystwem dla starego ojca, ona, z wzrastającą pod jej opieką Cecylią, otaczała go niczym niezmordowaną troskliwością. A gdy i Cecylia poszła za męża, a ojciec coraz częściej zapadał na zdrowiu, ona i ona zawsze nieodstępna była i ona oczy mu zamknęła (1828 r.). Żyła jedynie w swoich dzieciach, za ich ciasnym kółkiem świat dla niej nie miał powabu, nie miał pociechy, a jednak gdy nadszedł rok 1830, nie wahała się wyprawić jedynego syna do Warszawy. Doczekała się jego powrotu i dopiero w 1839 roku zakończyła śmiercią długą i bolesną chorobę w domu ukochanej swojej córki, Wandy Skrzyńskiej.

Uosobnioną dobrocią i łagodnością była Cecylia Jabłonowska. Ostatnie jej słowa najwyraźniej malują całą świętość jej duszy. Kiedy w chwili śmierci już raz ostatni odzyskała przytomność, spozrzała na córki i na całe otaczające ją rodzeństwo i rzekła: „Ach, jak ja *was* męczę!

*

Zdaje mi się, że w opowiadaniu moim zboczyłem z prostej drogi. Nadużywam, jak widzę, moi państwo, cierpliwości waszej. Ksiądz proboszcz drzymie, a doktor ziewa, panie przez grzeczność o czym innym myślą. Może wspomnienie 1809 roku wszystkich obudzi. Wracam się do tej chwili, kiedy z wujem moim, Wojciechem Dembińskim, przyjechaliśmy do Nienadowej, pierwszych dni maja.

Nazajutrz po przybyciu naszym obadwa bracia, Wojciech i Antoni, pojechali do Zarczeczka, aby się zbliżyć do Jarosławia, gdzie podług wieści wojsko polskie już było, i aby pewniejszych zasięgnąć wiadomości. Ja z wujenką piliśmy kawę pod kolumnami starego domu, kiedy błądy, zadychany Żyd, krawiec ze złamanym nosem wbiega na dziedziniec i od bramy już krzyczy: „Już są!... Przyszli!... w Dubiecku!... w pałacu!... Polaki!...” Nie słuchałem, nie słyszałem więcej... Jednym skokiem już byłem na ścieżce wiodącej przez Olszynkę do Dubiecka... ze mną biegł Perrot, Francuz, gubernier młodych Dembińskich.

⁵⁷⁸jutrzeńka (poet.) — jasność poprzedzająca poranne pojawienie się słońca nad horyzontem, brzask. [przypis edytorski]

W samej rzeczy ujrzeliśmy przy rogatce dwóch szaserów⁵⁷⁹ konnych 5. pułku dowódcztwa pułkownika Turno⁵⁸⁰. Mieli granatowe kolety⁵⁸¹, amarantowe kołnierze, od kołnierza wzdłuż okrągłych guzików po obu stronach pasek biały z amarantową wypustką, na głowie czaka z piątym numerem na przodzie. Przy siodle karabinki, w ręku ogromne obosieczne pruskie pałasze.

To Polacy!... To Polacy! — powtarzałem i nie wierzyłem sam sobie. Dusza przeszła w oczy... wlepiąłem je w drogie zjawisko. Na ziemi leżał porąbany dwułbisty orzeł, który był na domie pocztowym. Schwytyany oficer austriacki, jadący kurierem, stał przy wozie, z miną, która zowie się gminnym wyrazem: kiepska⁵⁸². Poczmajster, w szlafroku i pantoflach zapewniał wiarusów, że się bardzo cieszy z ich niespodziewanej wizyty — częstował wódką, a flaszka dzwoniła o kieliszek, bo poczmajster dostał febry z radości.

Idziemy ku pałacowi i w ulicy spotykamy cały oddział pod dowództwem porucznika Wesołowskiego. Był on potem kapitanem w II. pułku ułanów.

Kiedy przy rogatce poczmajster się trzęsie, porucznik klnie, podpite szasery pakują na wóz grubego hauptmana, w pałacu kończył się okropny dramat. Patrol 5. pułku wpadłszy do miasteczka, a potem do pałacu, zastał — jak to zwykle na wsi bywa — drzwi na oścież pootwierane, a w pokojach nikogo. Henrykowski, kapral, młody, przystojny mężczyzna, szukając tam nieprzyjaciela, znalazł najniebezpieczniejszego: „pokusę”. Wziął złoty zegarek. Wkrótce przybył oficer, nadeszła pani domu, przyjechał pan Ksawery Krasicki; dostrzeżono stratę i upomniano się o nią. Henrykowski przekonany, zmuszony oddać swoją zdobycz, nie mógł znieść wstydu, chwycił za pistolet i strzelił sobie w piersi. Żył jeszcze, kiedy go odwiedziłem, ale wkrótce skonał.

Jakże później żalowałem, że nie wsiadłem na jego luźnego konia i że nie pojechałem z Wesołowskim... Ale nie byłbym był świadkiem tego, co się wkrótce działo we Lwowie. Nie byłbym uchwycił uczucia, które stało się najmilszym, najdroższym moim wspomnieniem.

Wróciwszy spiesznie do Lwowa, zafryzowałem, wypudrowałem głowę i poszedłem do wojewodziny bełskiej. Otoczony, wypytywany, nie mogłem nastarczyć w powtarzaniu wszystkich szczegółów wypadku w Dubiecku. Wtenczas z Olesia wyrosłem na pana Aleksandra.

Nie chciałem czasu tracić i mój kochany ojciec, Polak z duszą, ciałem, nie pojmując nic wyższego nad dobro Ojczyzny i zaszczyt jej służenia, nie dał się prosić i opatrzwszy w pieniądze, wyprowadził mnie z krzyżykiem na drogę do zbliżającego się wojska polskiego.

⁵⁷⁹szaser — strzelec w armii Księstwa Warszawskiego. [przypis edytorski]

⁵⁸⁰Turno, Kazimierz (1778–1817) — oficer Księstwa Warszawskiego; na własnym koszt wystawił 5. pułk strzelców konnych, którym dowodził jako pułkownik; od 1810 generał brygady. [przypis edytorski]

⁵⁸¹kolet (z fr.) — kurtka żołnierska. [przypis edytorski]

⁵⁸²zowie się gminnym wyrazem: kiepska — gminnym, tj. pospolitym lub wulgarnym, ponieważ przymiotnik „kiepski” pochodzi od wyrazu „kiep”, oznaczającego głupca; w dawnej polszczyźnie to słowo, oznaczające pierwotnie kobiece genitalia, było poważną obelgą. [przypis edytorski]

Wszystkie zasoby Wolnych Lektur możesz swobodnie wykorzystywać, publikować i rozpowszechniać pod warunkiem zachowania warunków licencji i zgodnie z **Zasadami wykorzystania Wolnych Lektur**.

Ten utwór jest w domenie publicznej.

Wszystkie materiały dodatkowe (przypisy, motywy literackie) są udostępnione na **Licencji Wolnej Sztuki 1.3**.

Fundacja Wolne Lektury zastrzega sobie prawa do wydania krytycznego zgodnie z art. Art.99(2) Ustawy o prawach autorskich i prawach pokrewnych. Wykorzystując zasoby z Wolnych Lektur, należy pamiętać o zapisach licencji oraz zasadach, które spisaliśmy w **Zasadach wykorzystania Wolnych Lektur**. Zapoznaj się z nimi, zanim udostępnisz dalej nasze książki.

E-book można pobrać ze strony: <http://wolnelektury.pl/katalog/lektura/fredro-trzy-po-trzy>

Tekst opracowany na podstawie: Aleksander Fredro, Dzieła, tom jedenasty, nakł. Gebethnera i Wolffa, Warszawa 1880.

Wydawca: Fundacja Nowoczesna Polska

Publikacja zrealizowana w ramach projektu Wolne Lektury (<http://wolnelektury.pl>). Reprodukacja cyfrowa wykonana przez Bibliotekę Narodową. Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego pochodzących z Funduszu Promocji Kultury.

Opracowanie redakcyjne i przypisy: Paulina Choromańska, Wojciech Kotwica, Zuzanna Pyzikiewicz.

ISBN 978-83-288-6343-9

Wesprzyj Wolne Lektury!

Wolne Lektury to projekt fundacji Wolne Lektury – organizacji pożytku publicznego działającej na rzecz wolności korzystania z dóbr kultury.

Co roku do domeny publicznej przechodzi twórczość kolejnych autorów. Dzięki Twojemu wsparciu będziemy je mogli udostępnić wszystkim bezpłatnie.

Jak możesz pomóc?

Przeznacz 1,5% podatku na rozwój Wolnych Lektur: Fundacja Wolne Lektury, KRS 0000070056.

Wspieraj Wolne Lektury i pomóż nam rozwijać bibliotekę.

Przeznacz darowiznę na konto: **szczegóły na stronie Fundacji**.